

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

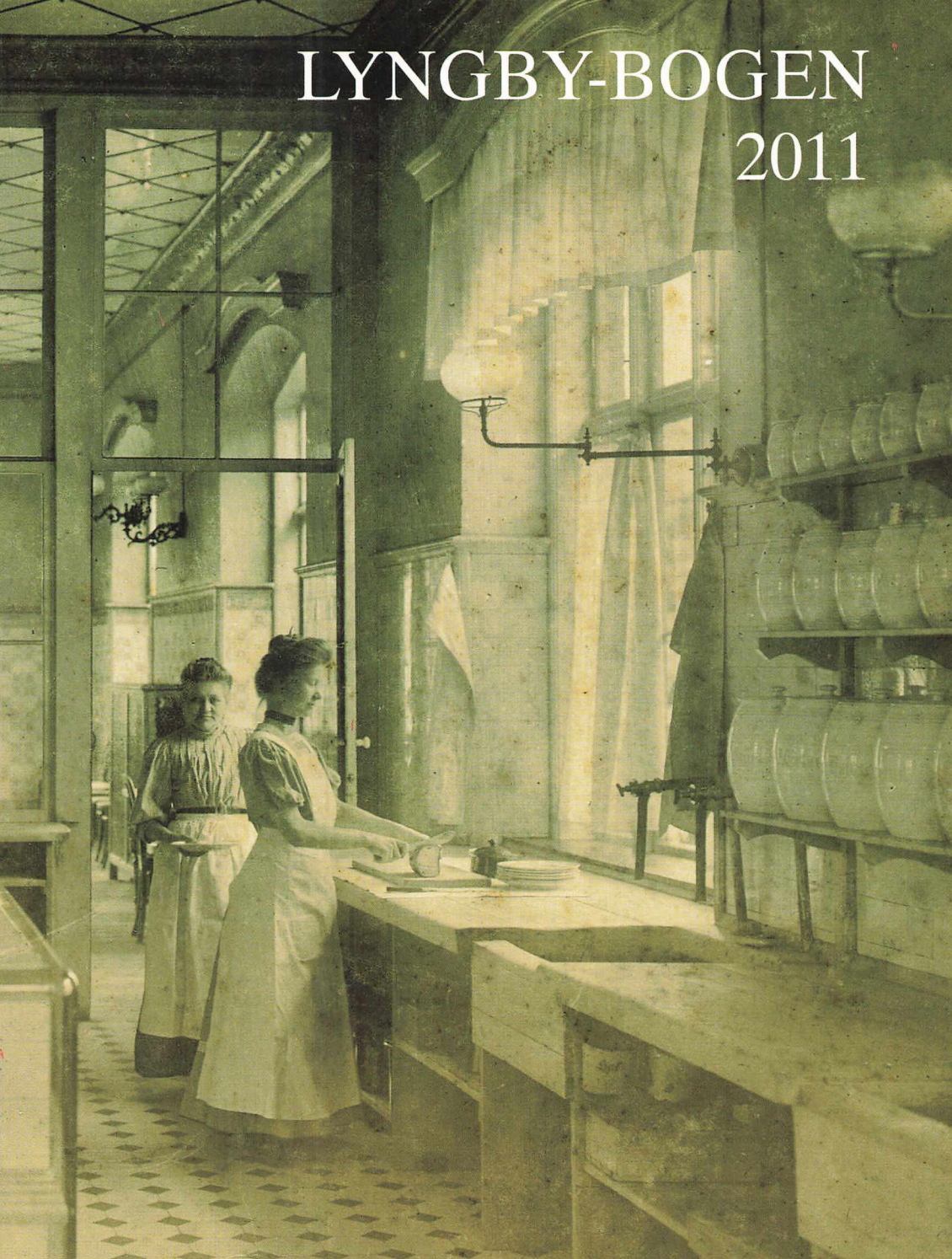
Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

LYNGBY-BOGEN

2011

LYNGBY-BOGEN 2011

Historisk-topografisk Selskab for Lyngby-Taarbæk Kommune

Indholdsfortegnelse

<i>J. P. Vestergaard:</i>	
Til manøvre	3
<i>Carl Madsen:</i>	
Brede	21
<i>Tove Smidth:</i>	
Barn i Brede i 1930'erne	49
<i>Lars Friis:</i>	
Th. Frobenius & Sønner	75
<i>En verdenskendt virksomhed i Lyngby</i>	
<i>Peter Hvidtfeldt, Jesper Grand og Peter Hoffmann:</i>	
Det store landnam i Lyngby-Taarbæk	113
<i>Syv bopladser fra enkeltgravstiden 2800-2400 f.Kr.</i>	
<i>Peter Hoffmann:</i>	
»Hildebrandts Samling«	135
<i>En samlers fornemmelse for stenalderens kunsthåndværk</i>	
Beretning om Lyngby-Taarbæk Stadsarkiv 2005-11	161
Beretning om Historisk-topografisk Selskab 2005-10	169
Navneregister	173

LYNGBY-BOGEN 2011

er redigeret af stadsarkivar Jeppe Tønsberg PhD

og udgivet af Historisk-topografisk Selskab for Lyngby-Taarbæk Kommune

Papiret er 115 g Profisilk

Sat og trykt hos A. Rasmussens Bogtrykkeri, Ringkøbing

i 2000 eksemplarer.

Ekspedition: Lyngby-Taarbæk Stadsarkiv, Lyngby Hovedgade 2, 2800 Lyngby,

telefon 4588 4383, telefax 4588 8627, e-mail: bysam@ltk.dk

ISBN 978-87-87298-43-8

ISSN 0107-7848

Omslaget viser køkkenet på Brede Spisehus i 1910. Gennem glasruderne ser man mod vest ind i spisesalen, og gennem vinduet i baggrunden aner man klædefabrikens kontorbygning (i dag Nationalmuseets vagtstue). Spisehusets indre er bevaret uændret siden husets opførelse i 1891, og et nutidigt fotografi ville ikke adskille sig meget fra dette, som er optaget den 10. april 1910 af fotograf Sven Türck, Lyngby. Se også side 26-27 (Lyngby-Taarbæk Stadsarkiv).

J. P. Vestergaard

Til manøvre

Den radikale journalist J. P. Vestergaard, der dengang var ansat ved Vendsyssel Folkeblad i Brønderslev, var i 1910 genindkaldt til Fæstningsartilleriet, hvor han i 1908 havde aftjent værnepligt. Efter hjemsendelsen skrev han en række kritiske artikler i avisen om livet som soldat på Lyngbyfortet og i det hele taget i Københavns Landbefæstning. Beretninger fra dette miljø er sjældne, og Lyngby-Bogens redaktion er derfor glad for, at J. P. Vestergaards familie har givet tilladelse til at gengive avisartiklerne. For at lette læsningen er navneord skrevet med små forbogstaver og der anvendes å i stedet for aa; men ellers gengives teksten uændret.

Indkaldelsen

Efterårskrigen har raset med styrke. Særlig på Sjælland var kampen hård og spændende. Det var nemlig om Københavns Landbefæstning, der kæmpedes - det gjaldt liv eller død.

Jeg var blandt de »lykkelige«, der var med til at forsvare befæstningen.

Når indkaldelsesordren kommer, hjælper jo nemlig ingen radikalisme eller sligt. Jeg måtte, hvad for øvrigt heller ikke pinte mig så særlig, atter trække i den blå uniform, der forvandler fra menneske til nummer, og lade mig indrullere i de tapre fæstnings-konstablers rækker. Det kunne jo også være ganske morsomt for en gangs skyld at komme i »krigen« og atter komme blandt de folk, der i den senere tid har været de mest omstridte - hærens befalingsmænd.

Den 18. september mødte vi. Mødedagen var skubbet en dag tilbage, for at

den kunne falde på en søndag. I det hele taget viste den øverste ledelse under indkaldelsen en vældig opfindsomhed i retning af at få søndagene udnyttet i hærens tjeneste. Vi indkaldtes og toges i arbejde en søndag, vi permitteredes en søndag, vi skiftede opholdssted på en søndag.

Hvorledes alt dette søndagsarbejde kan forenes med det folkelige og åndelige præg, forsvarsministeren vil lægge over hæren, forstår jeg ikke. Men den sag får Klaus Berntsen jo afgøre med sin samvittighed, så godt han kan.

Manøvreindkaldelsesdagene hører altid til nogle af militærlivets fornøjeligste. Man glæder sig over at se de mange kammerater, som man tumlede sammen med i rekruttiden, over at se, hvilken forandring de har taget siden da, og høre om de i mellemtiden er bleven gift eller på anden måde straffet osv.

Og når kammeraterne tilmed var flinke, således som mine var det, er gensynet mellem de forskellige selvfølgelig yderligere hjerteligt.

Naturligvis vækkes der mellem de forskellige en vis samfølelse, når de skal ind under den fælles - jeg kunne fristes til at sige tortur, - soldatertjenesten. Her må jo kontormanden som arbejdskarlen, teologen som jernbanemanden lide samme skæbne. De er alle ligestillede kammerater.

Netop denne samfølelse, enigheden om at tage det altsammen så menneskeligt og gemytligt som muligt, gør soldatertilivet så nogenlunde tåleligt. Gennem godt kammeratskab bliver det i nogen måde muligt - hvis man da vil - at leve i militærets indholds- og interesseløse sfære uden helt at behøve at tabe sig selv.

Fornyelsen af det gamle kammeratskab gav også den dag, vi mødte, gemytlig udslag:

Ih se, der har vi skam ham den grinagtige sjællænder, 70. Han er lige så rød- og tykhovedet som altid... Og der er teologen og polyteknikeren. Min tro om ikke hele videnskaben tropper op nu ... Der er pinedød også vor journalist. Nu kan hæren atter belave sig på en omgang i »Vendsyssel Folkeblad«.

Du kan såmænd godt stikke dine blyanter ind, 80. Du får ingen brug for dem de første 3 uger... Se til thyboen - han er kommen i klemme mellem en flok vendelboer. Der er han såmænd godt sat til... Den luddovne skrædder slipper vi heller ikke for denne gang, og hans ta-

pre fælle, den evig grinende Poul, er også mødt. De står nok og længes efter en bajer... Kan I se, der kommer 60, den lange vendelbo, der bander så grueligt - og Anders - og 55 - og Mads - det er et kønt sjak, det... Og der kommer den frække 45. Nu bliver der løjer i gaden...

Ja, det bliver skam værre endnu, for der kommer 56, den tykke slagter, hvis gefjæs alene kan få hele kompagniet til at grine. Der er vist noget om, hvad vi plejede at sige, at han har fået den forkerte ende vendt opad... Også forvalteren er mødt, og »veteranen« og se til 78, pigernes Jens, han er bleven jernbanemand... Uh, hvor 74 ser storsnudet ud i dag. Det er vel nok, fordi han er bleven underkorporal... Nej, nu bliver der først noget ved det, for der kommer den gebrokne vestjyde, 95. Og han har ring på fingeren...

Det svirrer med spørgsmål: Er du bleven gift, 95? - Ja, og a er også bleven gårdmand! - Hille den gloende. - Se som man har giftet sig og forlovet sig og slået op, siden vi sidst sås... Dig, 80, er der vel ingen, der vil have? - Nej, hvor kan du i det hele taget tænke på mig i en sådan forbindelse?

Og sådan bliver det selvfølgelig ved.

Fra befalingsmændenes side var jeg genstand for en ganske særlig opmærksomhed, ikke så meget, fordi jeg nogen sinde har vist mig overdreven dueligt til soldatertjenesten - tværtimod -, men mere fordi jeg var radikal journalist og havde tilladt mig at kritisere militæret temmelig indgående. Adskillige underofficerer begyndte da også straks at

spørge, om de kunne vente en omgang, når jeg atter kom hjem.

Jeg svarede ikke. Jeg lo kun.

I trøjen

Så kom da øjeblikket, da vi skulle i de militære klude. Det var en ret anstrengende proces. Al den slæben op og ned ad trapperne med civilt og militært tøj, geværer, bajonetter og tøjkasser kan jo nok virke trættende selv på en uddannet krigskarl. Jeg glemte da også i skyndingen et par støvler og en kappe på våbenkamret, og det var just ikke kærlige ord, oversergenten ofrede på mig, da jeg kom for at hente det. Havde militærloven tilladt det, havde han sikkert sendt mig med et spark ned ad trapperne. Nu måtte han nøjes med at slide på sit mundlæder, alt imens jeg sendte ham medlidende smil, snuppede støvlerne og kappen - og forsvandt.

Så stod vi da opstillet i kasernegården i vor ny mundering. Vi var atter soldater.

Jeg tænkte uvilkårlig på det mærkelige i den forvandling, soldateruniformen kan øve på mennesker, ikke blot udvendig men også indvortes.

I det øjeblik, man er kommen i uniformen, er man samtidig som til en vis grad indlevet i de militære dogmer. Man føler sig som i en slags fangenskab, inden for hvilket enhver lille afvigelse og gåen udenfor reglerne bliver til en begivenhed, medens samtidig det frie civile livs forhold som følge af tingene kommer til at indtage en ret beskeden plads i ens daglige tankegang.

Synet af os kunne forøvrigt næppe have virket imponerende på nogen. Tøjet var falmet og forslidt, og med pasningen var det så som så. »Fængthættene«, vi havde på hovederne, hørte just heller ikke til de pyntelige. Men dette tog vi naturligvis med en knusende ro.

Værre var en meddelelse, befalingsmændene havde givet os. Den gik ud på, at vi ikke kom i kvarter om aftenen, men derimod skulle arbejde på et batteri på Nordfronten hele natten. Det var jo noget uhørt, at man tog indkaldt mandskab, hvoraf en stor del havde været på rejse hele den foregående nat, i arbejde natten straks efter indkaldelsen, tilmed da der ikke udbetales lønning for indkaldelsesdagen, men vi måtte naturligvis finde os i det.

Og med det for soldater særegne ligeglade gemyt marcherede vi taktfast ud af kasernegården, gennem hovedstaden, ad Nordfronten til.

Det vil sige - med takten blev det nu ikke ved at gå så glimrende. Den megen marcheren i lange støvler var ret uvant for mange af os og satte sit sørgelige præg på flere. Formedelst mine støvlers stivhed - de havde næsten ikke været i brug, siden jeg sidst var kriger - blev således min ene hæl berøvet en del af den tilhørende hud. Og at dette ikke virkede behageligt på hælsens ejermand vil let kunne forstås. Flere var dog i en betydelig mere hinkende forfatning end jeg.

Endelig nåede vi da målet. Vi blev opstillet uden for batteriet, og oversergenten lovede os, at hvis vi rigtig ville bestille noget, skulle vi få en halv fridag

- et løfte, hvis indfrielse vi aldrig mærkede noget til - og så tog vi fat med den for gamle soldater velkendte »ivrighed«. Vi kørte kanoner ud af batteriet, op ad skråningerne til standpladserne, vi gravede briske ned og lavede i det hele taget alt i vældigt krigsberedskab.

Uden tvivl kunne det fryde enhver ivrig militær-begejstret at se soldaterne - fordelt omkring lange tove - agere forspand til de tunge kanoner og slæbe disse op ad de stejle skråninger. Men soldaterne selv holdt naturligvis ikke så meget af det. Tilmed var mange så søvnige, at de havde stor møje med at holde øjnene oppe. - Der var ikke megen liv i kludene den nat.

Hen på natten fik vi lov at smide os på nogle tangmadrasser i en kasemat et par timer. Og vi var for såvidt ikke heller længe om at falde i søvn. En sergent fortalte mig bagefter, hvor grinagtigt det havde været at lægge mærke til de forskellige snorkelyde ved denne lejlighed. Det var noget af alle slags, sagde han, pibende, snøvlende og brølende toner imellem hinanden. Han og flere havde ikke sovet noget for at høre på dette. Jeg for min del mente nu, det var en dårlig koncert at spille sin søvn på.

Om morgenen blev vi trakteret med ærtesuppe, kogt over et dertil gravet fyrhul. Appetitten var god, og det faktum, at de fleste af os ingen spisegrejer havde fået med, gjorde intet til sagen, idet vi drak suppen af skålene, tilmed med særdeles velbehag.

Først ved middagstid var kanonerne kørt på plads og de forskellige batterier

i orden til øvelserne, og vi marcherede da hjem til fortet, hvor vi hørte hjemme, og hvor vi de nærmeste dage skulle øve vort krigsværk.

I garnison

Trætte og svedige nåede vi med fuld op-pakning, tøjkasser m. v. til fortet, i hvis gammelkendte indre vi på forskellig måde søgte vederkvægelse for de forud-gangne strabadser. Til »Makketutten« var tilstrømningen vældig, og afsætningen af øl og kager var ikke ringe. De mest forhædede i flokken tog gentagende anledning til at fordømme fhv. forsvarsminister Krabbe, fordi han havde forbudt marketenderierne at sælge spiritus til soldaterne. Nu kunne de ikke engang få en »Gammel Carlsberg«, men måtte nøjes med skattefri ølsorter. Stor indignation!

Jeg fik senere lejlighed til at erfare, at det endda slet ikke var så vanskeligt for en fiffig soldat at få sig en bajer i marketenderierne. Han behøver nemlig bare at sige, at han skal hente den til en eller anden nærmere betegnet befalingsmand. Selv om han ikke, når han forlanger bajeren, kan tilbageholde et falskt røbende smil, gør dette ikke noget, idet marketenderne selvfølgelig som regel er ligeglade, hvor sprutten går hen, når bare de selv slipper for ansvar. Dette gav mig flere gange anledning til at spekulere over, om ikke forbudet mod spiritussalg til soldaterne i kasernerne også burde udstrækkes til befalingsmændene. Det kunne jo iøvrigt også være, at disse kunne have

Lyngbyfortet som det ser ud i dag. Betonkonstruktionen med dens to etager under jorddækket og den omgivende grav er bevaret, men omtrent alle metaldele og alt inventar er fjernet. Fortet er nærmere beskrevet i Peter Thorning Christensens artikel »Nordfronten af Københavns Befæstning« i Lyngby-Bogen 2011, hvorfra den følgende illustration med tekst stammer.

Lyngby-Taarbæk Stadsarkiv

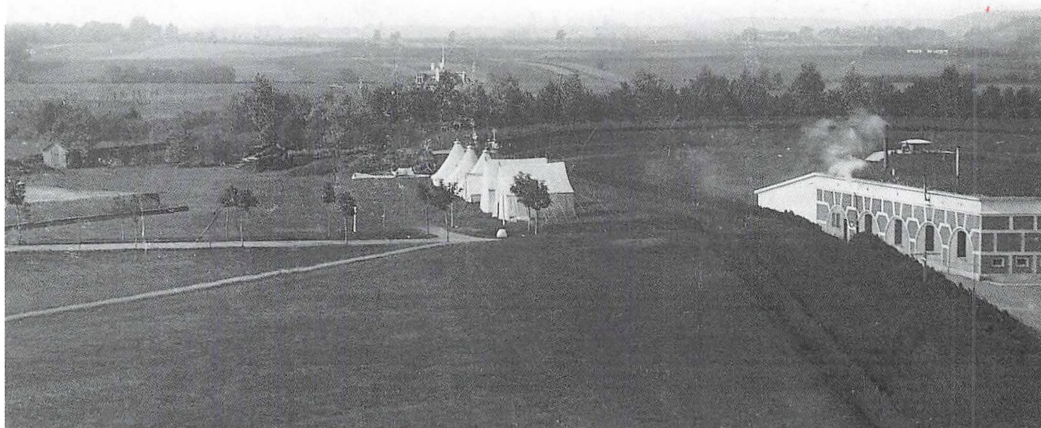
mindst lige så godt af et sådant forbud som de menige.

Den påfølgende dag stillede vi til rengøring på fortet. Det faldt i min lod sammen med nogle flere at skulle vaske gulvbrædder i samlingsstuen. På almindelig soldatervis gjaldt det jo om at få dette arbejde udstrakt til hele formiddagen, og der blev derfor god lejlighed til i pauserne, vi tog os, og som optog størsteparten af tiden, at knubbes lidt og foretage forskellige oplivende

akrobatiske øvelser med kosterkafter osv. på borde og bænke.

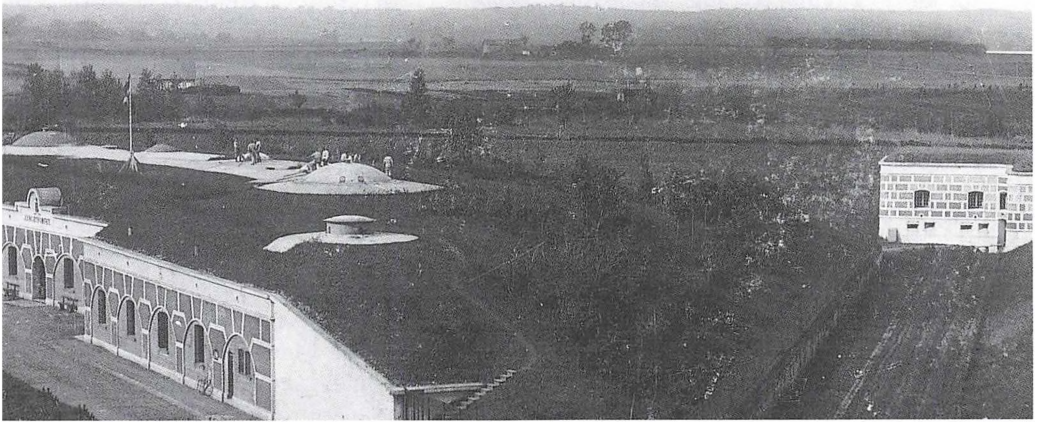
Sergenten, der havde opsyn med os, var ret uheldigt stillet. Gulvbrædderne skulle langes ud ad vinduet og vaskes udenfor, men da sergenten jo ikke kunne være både ude og inde på én gang, var det altid galt fat på det sted, hvor han ikke opholdt sig.

Var han udenfor, stod nemlig mandskabet dér og var »grædefærdig« over, at de smølehoveder derinde ikke ville komme med brædderne.

Armeringsarbejder som øvelse på Lyngbyfortet i 1908. J. P. Vestergaard og hans kammerater er sandsynligvis blandt de afbildede personer. På det øverste billede ser man i midten fortets strubefacade og til højre saillantkaponieren for enden af østre facegrav med pigtrådsrækker. De to forsvindingstårne i hjørnerne med 75 mm kanoner er oppe, og der arbejdes ved to af de faste pansertårne på fortdækket. Røgen fra skorstenen kommer nede fra fortets køkken eller marketenderiet. På det nederste billede ses en teltlejr på fortets

bagglacis for de indkaldte soldater (i fredstid undgik man helst indkvartering i selve fortet). Mandskabet i forgrunden er ved at opføre et feltmæssigt kanonbatteri. Læg mærke til fortets lave placering i landskabet og den vide udsigt ind imod Lyngby. Den store bygning midt i billedet er Lyngby Sukkerraffinaderi, og til højre ser man jernbanestationen. Fotografierne er optaget af fotograf A. Th. Collin, Lyngby, sandsynligvis fra en observationsballon.

Og når han så kom ind til os, var det lige så galt. Så var rollerne nemlig byttet om. Nu var det mandskabet udenfor, der ikke kunne »klare sig«, medens vi stod med vinduet fuldt af brædder, som vi ikke kunne komme af med. Med »sørgmodige« miner beklagede vi os over, hvor skammeligt dem udenfor drev og sinkede os, og situationen var så morsom, at når vi af og til lod en undertvungen fnisen høre, kunne sergenten heller ikke modstå, men lo med, så det klukkede i ham.

En gang imellem benyttede han lejligheden til at forsikre, at han ikke gjorde noget slemt, så jeg kunne prøve på at skrive noget om ham, når jeg kom hjem!

Langt om længe blev rengøringen afsluttet, og vi fik vor middagsmad. Vi var - ligesom tilfældet også var i vor rekrut-tid - på fuld forplejning, og det må siges, at kosten var ret skikkelig, særlig i den tid vi regelmæssig opholdt os hjemme på fortet. Det var en af vore egne kammerater, som var uddannet til kok, der lavede maden. Foruden middagsmaden fik vi morgen og aften udleveret brød og te, og med visse mellemrum fik hver sin ration margarine og pålæg (pølse, ost, leverpostej). Meget af pålægget blev ikke fortæret, men der var naturligvis ikke tale om at lægge det tiloversblevne til side. Det havnede derimod på gulvet, hvor det blev trampet ned for senere at komme i skarnkassen.

En sådan omgang med levnedsmidler kan jo ikke siges at være hverken hyggelig eller økonomisk.

Om eftermiddagen havde vi fod-ekscersits. Det blev en gemytlig forestilling. Geværgrebene kunne vi selvfølgelig ikke længere huske til gavn - om vi nogen sinde rigtig havde kunnet dem, skal jeg lade være usagt - og der lød derfor mange bebrejdende ord til os i den anledning:

Gevær i - hvil! Uha, uha, uha, sikken noget biksomad. Der var kun nogle få, der gjorde det rigtigt. Se til de karle derhenne. Min salighed om ikke de står og præsenterer geværet i stedet for at tage det på skulderen. Mange af jer kom alt for sent. 95 begyndte således først at røre på sig, da de andre havde fået geværet læsset op, og flere andre, særlig skrædderen, tog geværet op, som om det var en møggreb, de stod med. Der var ingen appel i det. Hænderne skal klaskes i geværet, så det kan høres helt til Lyngby. Vi prøver igen: - Gevær i - hvil! - Det var lidt bedre, men 95 kommer stadig bagefter, og 70 havde nær helt tabt geværet. Og sikke no'en maver, I stiller frem. Ret jer nu op og lad jeres tåbelige fnisen være. Lad være at pille, så længe I står ret. - Giv agt præsentér - gevær! Sikken præsentering. Selvfølgelig gjorde han, den tykke, forkert og tog geværet i hvil. Se nu til, han får det bragt i lave. - Giv agt, se til - højre! - Nå, nå, kan I få hovedet vendt rigtigt og ikke stå der og kigge til hver sin side og se dumme ud. Og ret så ryggen og vær lidt livlige. Giv agt - rør!

Derefter fik vi øvelse i militær anstand. Underkorporalerne fik ordre til at råbe os enkeltvis ud af geledet, for

Lyngbyfortet er som det meste af Københavns Befæstning bevaret og kan besøges på Københavns Befæstningsdag den sidste søndag i september. Den i teksten nævnte belægningsstue rummer en udstilling om befæstningen og fortet. Belægningsstuen, der måler ca. 10 x 5 meter, har været lukket ud imod kasernegangen (på tværs forrest i billedet) af en væg med en dør i midten. I rummet har der stået sengerækker til begge sider med en smal gang imellem hen til vinduet, der i fredstid ikke var tilskoddet.

Lyngby-Taarbæk Stadsarkiv

at vi kunne afgive honnør, træde af og lignende »fortræffelige« ting, som indtager en høj rang i militæret.

Med anstanden var det imidlertid, som man kan tænke sig, småt bevendt, eftersom vi alle morede os kosteligt over forestillingen, og honnørerne og af-trædningerne naturligvis blev derefter. Da underkorporal 174 Jakobsen fra Hjørring lavede grin ved uafbrudt at kalde mig frem, og jeg desårsag kaldte

ham »et væmmeligt fjols«, medens vi begge samtidig slog en høj skogger op, blev sergenten imidlertid gal i hovedet og anmodede »ham, journalisten, om at være rolig og lade være at skabe sig, så længe han er til øvelse«.

Han blev imidlertid hurtigt formildet, idet jeg, da vi bagefter blev opstillet i en rundkreds for at marchere rundt og aflægge honnør for de forskellige befalingsmænd, hilste rigtig pænt på ham.

Og den slags har jo sin store militære virkning.

Efter et par marchture rundt omkring i græsset, sluttede øvelserne for den dag.

Til kanonekscersits m. v.

Da jeg og nogle flere vendelboere om aftenen sad i et hjørne af samlingsstuen og betragtede hele den øvrige skare af kammerater, kom vi uvilkårlig til at tale om menneskenes forskellighed. Flokken, vi havde foran os, ledte tanken derhen. Det var folk af højst forskellig temperament, lige fra meget kundskabsrige tænkende mennesker til mennesker, der ofrede næsten alt lige til deres sidste øre på spiritus.

Alene gennem det, de foretog sig denne aften, kunne vi tydeligt se forskellen mellem dem.

De mest stilfærdige og samvittighedsfulde sad og skrev breve, pudsede deres tøj eller slog en godmodig passiar af med hinanden. Nogle friskfyre sad og underholdt og blokkede hinanden ved kortspil, og de mindst kultiverede sad og morede sig med at synge sjofle viser og fortælle historier af højst tvivlsom art, alt imens det svirrede med eder omkring dem.

I det hele taget var her god lejlighed til at studere mennesker. En mere broget flok end dem, der bliver bunket sammen inden for soldaterlivet, kan vel næppe tænkes. Det er vrantne og gemytlige, interesserede og interesseløse mennesker mellem hinanden. Der er emner til såvel at glæde sig som til at ær-

gre sig over, og det er jo ikke uden interesse at lære folk af alle slags at kende på nærmere hold.

Desværre er det jo imidlertid oftest således, at det dårlige eksempel smitter lettere end det gode, og bl. a. derved er det, soldaterlivet virker så nedbrydende på mange ubefæstede mennesker og drager dem nedad.

Når så tilmed tonen fra de overordnede, befalingsmændene, ingenlunde virker forædlende, forstås det let, at det virker nedbrydende for dem, der ikke har tilstrækkelig åndelig modstandskraft, at gennemgå soldaterkuren.

Særlig om aftenen, når vi var gået til sengs i vor 60 mands belægningsstue, kunne vi gennem de samtaler, der førtes fra de mest højrrøstede, høre grelle eksempler på den tone, der udvikler sig mellem den store part af soldaterne. Det var såvist ikke opbyggeligt altsammen.

Nævnte belægningskasemat, der altså husede hele kompagniets menige, var forøvrigt, som man kan tænke sig, ikke noget særlig rummeligt sovekammer. Sengene var anbragt umiddelbart ved siden af hinanden, som en eneste stor kasse, i hele kasemattens længde. Der var to rækker senge, og hver af disse bestod endda af 2 etager. Jeg havde plads underneden, og at der ikke var højt til den øverste række senge vil forstås deraf, at når jeg i et særligt overgivent øjeblik prøvede, liggende i sengen, at stikke benene opad, så fik dette til følge, at bundbrædder, tangmadrasser, tæpper og soldater i sengene oven over mig løftedes langsomt i vejret, for derefter at

trille ned i den ene eller den anden side i et frygteligt virvar. At der ovenpå sådanne luftfarter strømmede en del forbandelser og trusler ned over mit syndige hoved er selvfølgelig, men det tog jeg mig naturligvis ikke så nær.

Den påfølgende dag marcherede vi ud til skytsbetjening på det batteri, hvor vi arbejdede den første nat, vi var indkaldt. Vi blev fordelt omkring kanonerne, og så skulle det gå løs med kanonkscersitsen.

Til betjening af de store kanoner hører - som alle, der har haft med kanoner at gøre, vil vide - seks mand. Disse får tildelt forskellige numre, og hvert »nummer« har naturligvis sin opgave. Bl.a. skal nr. 1 under skydningen rette kanonen, nr. 4 lader den, nr. 2 trækker skuddet af, og de øvrige bringer projektil, ladning, bringer kanonen i skudstilling m.v.

Det hele er en ret kombineret historie, men som de »raske svende«, vi var, var vi naturligvis hurtig inde i sagerne påny. Da det imidlertid kun var markeret skydning, vi lavede, og ingen derfor kunne se, om vi havde ladet kanonen eller ikke, og da der desuden sjældent var befalingsmænd i vor umiddelbare nærhed, svedte vi selvfølgelig ikke meget ved vor kanon den dag.

Når det ellers rigtig skal være »alvor« med den markerede skydning, skal der være en voldsom fart over det hele. På kommandoen: »Med granat og ladning lad« o. lign. skal nr. 4 »som et forsinket lyn« - for at bruge drastiske militærud-

tryk - fare op til kanonen, lukke kanonen op og lade den, ligesom hele mandskabet iøvrigt skal gøre klar til skydning med en fart, »som om den onde var i hælene på dem«. Morsomt er da da at se, hvor lempeligt og forsigtigt man i modsætning hertil går til værks, når der skydes med *skarpt*.

Der er jo forskel på virkelighed og parade!

Om eftermiddagen havde vi skytsbetjening hjemme på fortet. Heller ikke her var foretagsomheden stor.

Vi var ved øvelsernes begyndelse opstillet omkring kanonerne. Sergenten, der havde kommandoen over os, gav os forskellige forklaringer over fortets og kanonerens indretning og priste i det hele taget det heles soliditet. Da han til mig, som den mest rebelske, henvendte en særlig bemærkning herom, ytrede jeg, at det vist ikke så så godt ud for fæstningen, når luftskibene først rigtig blev taget i krigsteknikens tjeneste.

Hertil svarede sergenten, at luftskibene ikke kunne medføre store masser af sprængstoffer.

Ohoh - faldt en lang munter kammerat, nr. 200, ind - de behøver jo kun at lade nogle få doser sprængstof drysse ned over os. Så ryger fæstningen og det hele jo ad He-e-elvede til!

Den lattersalve, der efterfulgte dette - i og for sig ret træffende - udbrud, bevirkede, at sergenten, en uhyre flink mand for resten, ikke talte mere om fæstningens fortrinlighed den dag.

Resten af ugen gik væsentlig med skytsbetjening. En dag var vi udkom-

manderet til nabofortet til risarbejde. Af en vældig risbunke, der fandtes der, lavede vi faskiner og skansekurve en masse. Selv om ikke fliden var allerstørst, kunne en bataillon soldater jo dog udrette noget. Forøvrigt havde dette arbejde jo også sin interesse derved, at man her kunne se et resultat af sin virksomhed.

Dette er jo ellers noget sjældent inden for den militære verden. Thi man plejer jo ellers som soldat enten at lave noget, hvoraf ingen virkning ses, eller også, hvis man endelig laver noget positivt, da bagefter hurtigst muligt at få dette sløjftet ned igen. Vore skansekurve og faskiner fik derimod lov at vedblive at bestå.

Lørdag eftermiddag havde vi signaering og telefontjeneste. Det står ikke længe på at rejse en telefonledning i feltet. En snes mand i rask fart ud ad markerne med tråd, jordbor, telefonapparat og stænger - og telefonledningen er i orden i løbet af ganske kort tid. Telefonøvelserne var i det hele taget noget af det fornøjeligste, vi var med til.

Hele den følgende uge skulle vi anvende til skarpskydning ude på Amager.

Søndag morgen bragte vi vort »kluns« i orden, pakkede vore tøjkasser og marcherede til Lyngby, hvorfra det velvilligst var tilladt os for vore egne penge at køre til København med toget fremfor at marchere derind.

Det gik såre godt. Efter en rask og smuk køretur nåede vi hovedstaden og marcherede derefter videre ud til barakkejren på Amager, hvor vi blev

indkvarteret. Derpå fik vi fri, og vi marcherede skyndsomt - uden kommando - ind i hovedstaden igen for - hver på sin måde naturligvis - at drage det størst mulige udbytte af søndagen.

Til skarpskydning

Barakkejren på Amager har sin plads et stykke ude på Amager Fælled og består af en masse barakker, d.v.s. træhuse, der ligger side om side i en lang gade. Lejren tager sig ganske fiks ud og afgiver i den varme del af året et behageligt opholdssted for en masse soldater. Herude var vi bleven uddannet som rekrutter, og vi kendte derfor de lokaliteter, vi nu atter skulle i berøring med, ret godt på forhånd.

Den første dag, vi var derude, havde vi skarpskydning med geværer ude på de store skydebaner tæt ved lejren. Enhver fæstningskonstabel får lejlighed til i hele sin soldatertid at skyde 30 skarpe skud med sit gevær, nemlig 15 skud i rekruttiden og 15 skud under manøvrerne. Ingen vil jo kunne påstå, at der gennem en så begrænset skydning kan uddannes 1. klasses skytter. Jeg har aldrig i det civile liv skudt et gevær af, og min skydning som rekrut var da også meget sløj. Jeg var derfor - der skal jo lidt til for at fornøje en soldat - meget stolt af, at jeg ved skydningen nu som indkaldt kunne nå i pointsantal at komme op på over halvdelen af, hvad de bedste af os præsterede, og at jeg ikke engang var imellem de 10 dårligste skytter, der bagefter fik lov at slæbe materiellet hjem til lejren!

Til skarpskydningen med kanoner,

der skulle tage sin begyndelse næste dag, var jeg inddelt til at være nr. 4 ved 1. kanon, altså den, der skulle lade kanonen. Imidlertid gik en kammerat ved en fejltagelse hen og tog min plads, og følgen af dette blev, at jeg blev »overkomplet« og derfor kom på vagt næste dag i stedet for at komme til skydning. Æren af at lade kanoner og således være aktiv deltager i krigslegen måtte jeg derfor gå glip af denne gang.

Som mål for de forskellige skydninger anvendtes en masse pap- eller træskytter, der anbragtes rundt omkring på Fælleden i større eller mindre grupper, forestillende løbende, gående, stående, knælende, krybende - ja, hvem ved, hvor mange slags skytter. Der var naturligvis et vældigt mas med at få alle disse skiver og figurer slæbt ud på Fælleden, og jeg havde dagen efter min vagttur det held sammen med en del flere fra vort kompagni at blive udkommanderet til dette arbejde.

Vi mødte om morgenen tidlig. Det var fremmede befalingsmænd, vi kom under, og en af de første ting, der kom til at optage mine tanker ved denne lejlighed, var unægtelig tonen blandt befalingsmænd.

Vi var så heldige i vort kompagni gennemgående at have særdeles flinke befalingsmænd. Jeg vil ingenlunde fremhæve dem som absolutte dydsmønstre, men de var da heller ikke af de allerværste i modsat retning. Tonen var - det gjaldt for resten også de menige - gennemgående bedre hos os end hos de andre kompagnier.

Dette kom vi særlig til at lægge mærke til ved denne lejlighed. Sergenten, der ledede arbejdet, en os hidtil ukendt person, var uhyre gram i hu. Han skældte ud, bandede og skabede sig, så det var en gru at høre og gjorde de mest anstrengende forsøg på at gøre os »kulret« i hovedet. Hvilket naturligvis kun havde til følge, at vi drillede ham så meget, vi kunne orke, så premierløjtnanten en gang imellem måtte hen at spendere nogle trumfer og forbandelser på os.

Jeg var dog ikke særlig begejstret over at høre på alle de »smagfulde« uddydelser, og da premierløjtnanten pludselig spurgte, om der her var nogen, som kunne telefonere, præsenterede jeg mig i en ruf. Aldrig mindes jeg at have gjort honnør med en sådan fart og appel som ved denne lejlighed, hvor det jo gjaldt at ruppe sig for at komme først til telefonisthvervet.

Jeg blev da også straks antaget og fik en kammerat med mig - en Morsø-landmand, - men da han hørte, han skulle ud at telefonere, blev han helt ulykkelig, for han havde aldrig talt i en telefon før. Et så djævelsk apparat turde han ikke binde an med. Jeg fik da fat i en teolog i stedet for, og vi to marcherede så langt ud på Fælleden med et telefonapparat og 2 stykker telefontråd. Vi iværksatte den nødvendige forbindelse mellem en permanent telefonledning, telefonapparatet og jordens vandførende lag, hvorefter den telefoniske forbindelse med batteriet var i stand. Gennem telefonen afgav jeg under skydningen ob-

servatørernes meldinger om de forskellige skuds længde, bredde osv. til batteriet. En ganske behagelig bestilling for resten.

Inde på batteriet var der liv og røre. Det vrimlede med menige og befalingsmænd mellem de mange kanoner, og for hvert kanondrøn blev skaren indhyllet i en tåge af krudtrøg. Jeg kunne gennem telefonen ligge og høre kommandoråbene derinde:

Granat! Liggende skyttekæde til højre for skibsmasten! Sytten, 3 til højre! Højre fløj! Første kanon - fyr!

Og så fyredes der løs, så det knaldede efter. Projektilerne hvislede ud ad Fælleden efter de arme træskytter, men fløj for det meste forbi dem og nøjedes med at spille hejgut med grønsværet.

I de følgende par dage var jeg ligeledes telefonist, bl. a. ved en natskydning. Da vore »mænd« lavede nogle meget fine skydninger, fik vi alle det sidste par dage, vi var derude, lov til at ligge og dase og se på, hvorledes de andre kompagnier skød. Til alt uheld havde vor kaptajn imidlertid fået at se, at vi levede en meget sløj march, når vi marcherede fra og til lejren, og han hittede derfor på, at vi skulle have en marchtur ude på batteriet.

Men han fik skam at se, vi kunne marchere! Vi satte fødderne i jorden med en appel og takt, så næsten hele batteriet rystede. Kaptajnen havde nær tabt både næse og mund af beundring over os, og ret forvirret snerrede han: Æ-h, æ-h, æ-h, I ka' jo nok marchere, I ka' jo nok marchere. Men så skal I F..

ta' mig også gør'et til daglig brug! - Vi fik efter dette hurtig lov at slippe fri igen. Og så kunne vi rolig få lov at »sjukke« for eftertiden.

Lørdag aften tog vi tilbage til Lyngby. Hørøret var højt, og da vi marcherede hjem til fortet, lød det med kraftige stemmer ud over by og landskab:

I Bulen er vi alle venner,
i Lyngby alle folk os kender.

Batteriarbejde og krigsforberedelser

Søndag morgen skulle vi stille til søndagsparade, og for en gangs skyld kom alle pudsegrejterne for dagens lys. Knapperne fik sig en særlig ekstra omgang pomade, støvlerne og livremmen blev sværtet, og børsterne fik lov at løbe nogle gange op og ned ad de luvslidte uniformer, for at det værste skidt kunne blive raget af.

Dette »gav et godt syn på os«, og det var ikke fri for, vi var en hel del stolte af os selv, da vi den morgen stillede i geleddet.

Men se om den fyr af en løjtnant, der skulle efterse os, påskønnede vore forskønnelses-anstrengelser. Nej, tværtimod var der ingen ende på al den satiriske hån, han ofrede på os og vor påklædning. Han kunne finde noget at udsætte på os alle sammen: Pletter på tøjet, beskidte knapper, uordentlig holdning osv. osv. Kunde han ikke få andet at anke over, udkastede han nogle harsarderede vittigheder om, at uniformen sad således på kroppen, at der var reserveret plads til både kone og børn indenfor den osv. Mig kunne han ikke finde

på at bebrejde andet, end at jeg intet skæg havde i modsætning til min side-mand, der vigtede sig med en halv snes korte, stærkt opsmøgede skæghår!

Det var i dobbelt forstand en værre paradeforestilling. Vi menige morede os, løjtnanten morede sig, og den lille tykke oversergent var såmænd ved at sprække af bare grin. Den sørgelige afslutning på forestillingen bestod i, at de 10 dårligst pudsede blev jaget i byen efter værktøj til brug næste dag. Jeg skyn-der mig at tilføje, at jeg ikke var blandt disse ti.

Mandag morgen marcherede vi til nabofortet. Vi skulle dér bygge batterier. Dette gik for sig på den måde, at vi først rømmede grønsværet af jorden, og derpå kørte vi pr. hjulbør en masse jord sammen, af hvilket - i forening med de af os forud forfærdigede faskiner og skansekurve - vi dannede brystværn osv.

Med dette arbejde hængtes der i - med forskellige pusterum - fra tidlig morgen til midnat.

Vor mad fik vi nede på fortet, men da dette kun almindeligvis husede 1 kompagni, medens vi ved denne lejlighed var 4 kompagnier, kneb det selvfølgelig lidt med at komme til. Jeg og 3 lidelsesfæller fik om middagen udleveret en fællesbakke med sødsuppe og labscovs. Vi anbragte os med maden oven på en kanon, men da vi ulykkeligvis ingen spisegrejjer havde fået med, måtte vi spise labscovs ved hjælp af lommeknive, hvilket jo i og for sig ikke var så grumme meget bedre end - som man siger - at spise vælling med en syl. Sødsuppen

blev hevet ind på forskellig vis. Jeg gjorde brug af en stor træ-grødslev, og en anden øste suppen med et stykke hulet rugbrød. De to øvrige gik dog endnu mere reelt til værks, idet de simpelthen drak suppen af selve bakken. Men ganske vist gik denne »drikken varm sødsuppe« ikke heller af uden nogle ledsagende frygtelige ansigtsgrimasser.

Men maden fik vi under alle omstændigheder i os, og dette var jo hovedsagen. - Om aftenen kneb det værre med at få fat i noget mad, og vi gjorde simpelthen strejke på arbejdspladsen, fordi vi var sultne, og ingen mad havde fået. Der blev så i hast skåret nogle vældige pølse- og oste-mellemmader til os, som vi hev ind på med en glubende appetit.

Med arbejdet gik det, mens dagen stod på, nogenlunde friskt. Stor morskab havde vi af en indkaldt løjtnant, en af vore egne rekrutkammerater. Medens de øvrige indkaldte løjtnanter tog deres »høje stilling« ret fornuftigt, søgte benævnte herre at spille vigtig og gav sig til at skælde ud på os. Det skulle han imidlertid ikke have gjort. Der brusede nemlig et så hånligt latterkor imod ham fra hele mandskabet, at han ikke kunne få mindste ørenlyd, men hurtigst muligt ydmygst måtte forsvinde for ikke at lade sig se mere der på pladsen. Så var han kureret. Latterens magt er stor.

Da det først blev mørkt, gik arbejdet helt i stå, idet befalingsmændene så ikke længere selv i nogen grad kunne kontrollere det. Trillebøre, skovle og spader blev slængt imellem hinanden, og en stor del af mandskabet forsvandt

lidt efter lidt hen til de mørkeste pletter af pladsen, hvor der var mest fred og mindst fare.

Tilslidst blev befalingsmændene da også ked af legen, og vi fik så lov at marchere hjem til trods for, at vi kun var halvt færdige med arbejdet.

- Næste dag skulle fæstningskrigen begynde. Vi skulle i hele 3 døgn ud at hjælpe til at forsvare vestfronten mod infanteriets og rytteriets angreb, og om morgenen stillede da kompagniet - med undtagelse af nogle mand, der var sat i arbejde andet steds - for fuldt udrustet at afmarchere til stridspladsen.

Dagen oprandt med regnvej, og den ret lange tur var derfor ikke allermest lystelig, men vi nåede dog velbeholdne og i ret god stand til krigsskuepladsen, hvor hele regimentet var samlet, og hvor vi blev inddelt til de respektive poster, vi skulle indtage under den forestående krig.

I »krigen«

Langs hele fæstningslinjen blev der anbragt mandskab ved de forskellige batterier, i kaponiererne, ved telefonstationerne osv. Forskellige styrker af infanteri gjorde tjeneste som vagtposter - og en del ingeniører var ligeledes taget i arbejde ved sikkerhedstjenesten.

Vi var 8 mand, i hvis lod det faldt at skulle betjene et batteri, bestående af to 9cm kanoner, beliggende på linjen mellem Roskilde-banen og Roskilde Landevej. Til batterikommandør fik vi min gode ven og landsmand, underkorporal Jens Jakobsen.

Vi forsynede os med den tilbørlige ammunition til geværer og kanoner - løst skyts naturligvis - tog betjeningstøjet til kanonerne på og lagde os så forøvrigt - med undtagelse af en mand, der skulle holde udkig - til hvile i græsset, og gjorde os livet så gemytligt som muligt. En særlig yndet sport var det at trille hinanden ned ad volden, og på indbyrdes brydekampe skortede det heller ikke. De to tapre vendelboer 58 og 60 kom ved at løfte på hinanden så uheldigt af sted, at 60 faldt ned på hovedet og ryggen, så han de følgende dage gik rundt med en hel del »værk« i de bagerste dele. Men dette var forøvrigt også den eneste virkelige »krigsskade«, vi led.

Hvad de »udvortes fjender« angik, da så vi intet til disse. Det eneste, der mindede os om krig, var nogle få geværskud ude i det fjerne. Vor opgave skulle være med vore 2 kanoner at bestryge et bestemt stykke af den udenom fæstningsvolden liggende voldgrav, og det var så meget mere heldigt, at der ingen »fjender« kom, som det ville have været os ret umuligt, selv under virkelige forhold, og særlig med det skyts, der stod til rådighed, at holde en større styrke ude. Vi kunne i det højeste kun nedskyde *en del* af »fjenderne«. Og dette ville jo kun lidet kunne nytte.

Mens talen er om skydninger, kunne det forøvrigt måske ikke være af vejen at bemærke - til hvem, der ikke kender noget til kanoner - at der til skarpe skydninger med kanoner anvendes 3 slags projektiler: Granater, der sprænges, idet de slår mod jorden, granatkar-

dæsker, der efter en forud afrettet skudlængde sprænges i luften eller i nedslaget, og endelig kardæsker, der sprænges, idet de ryger ud af kanonen. De værste mordinstrumenter er dog meteriøserne, det hurtigskydende skyts, der kan aflevere masser af skud i minuttet. Det er jo i det hele taget frygteligt, hvad menneskene i vor tid kan finde på til at ødelægge og lemlæste hinanden med.

Det blev om natten en ret kold omgang at ligge og dase i græsset, og den søvn, vi fik, var ikke meget bevendt, da vi jævnlig måtte op og tage os en løbetur for at holde varme i lemmerne.

Ved morgenstunden blev der holdt våbenhvile, og vi marcherede så til lejren, hvor vi i en samlingsstue beredte os et leje i noget tang og sov sødelig til op ad formiddagen.

Efter at have spist til middag osv. gik turen atter til kanonerne, og forestillingen begyndte påny på samme vis. Den følgende nat var vi dog så fornuftige at bjerge noget halm til at ligge i, og det værnede da en del mod kulden.

Først tredje nat syntes der at blive noget tegn på uro på den fjendtlige side. Skuddene hørtes nærmere og nærmere, men vi fik dog stadig ingen fjender at se, og vi på vort batteri fik ingen brug for noget som helst af vort skyts. Geværerne skulle vi også nok vogte os for at bruge, da vi jo så fik arbejde med at gøre dem rene igen!

På batteriet ved siden af var man mere ivrige end os på at skyde, thi der lod man til tidsfordriv med visse mellemrum et skud gå af, uanset om der kunne tænkes

at være fjender i nærheden eller ej. Det var jo også en måde at føre krig på.

I det hele taget var krigsmetoden meget mærkelig. Telefonerne var på vanlig vis i en ganske ubrugelig stand, og om noget samarbejde mellem de forskellige batterier var der aldeles ikke tale. Hver batterikommandør gjorde, som han fandt for godt, og de menige fik slet ingen besked på, hvorledes det hele skulle gå til. Ikke engang krigens »resultat« fik vi at vide, men måtte erfare det på anden hånd.

Selvfølgelig blev »resultatet«, at fæstningen stod sig. Det var vi klar over på forhånd. Angriberne havde et stykke vest for vort batteri forsøgt at trænge over fæstningen, men naturligvis erklærede dommerne dem for overvundne, inden de var kommen over grænsen. Det ville jo nemlig have været nydeligt, om fæstningen, den kære, med så megen møje bibeholdte fæstning, skulle være bleven indtaget og dens anseelse dermed svækket. - Nej, noget sådant gør vore gode militærpatrioter sig skam ikke skyldig i. Når de arrangerer fæstningskrig, er dette naturligvis kun en ren paradedorestilling. Alt er i forvejen så viselig indrettet, at angriberne skal erklæres for døde og magtesløse, inden de kommer fæstningen for nær, for at de gode militarister derefter - med manden, der krøb under bordet som forbillete - kan råbe: Så I, hvor fæstningen stod sig!

Hvilket afskyeligt humbug! Og hvor latterligt at tvinge mennesker til at agere med i sligt juks!

Da vi tidlig fjerde dags eftermiddag atter nåede hjem til vort eget fort, tog vi os en rigtig solid »skraber« ovenpå krigstummelen.

Næste dag gjorde vi rent på fortet, bragte vort »kluns« i orden og stillede til lægeeftersyn. Vi skulle nemlig permitteres den påfølgende dag.

En af kammeraterne blev som følge af nattekulden under krigen hæftig syg af lungebetændelse, og skønt den visiterende underofficer lod falde de i hæren kendte hovne, hensynsløse bemærkninger om, »at han fejler s'gu ikke noget«, måtte man dog om end nødtvungent tage sig af ham, og han blev dødssyg kørt på sygehuset sammen med en anden kammerat, der under arbejdet med at nedtage en telefontråd var falden ned over en pig og havde fået et større stykke kød revet af benet.

De militære narrestreger kræver jo sine ofre.

Afslutning

Så stillede vi da atter i kasernegården, denne gang for at tage afsked med det militære liv for påny at overgå til at være mennesker.

Der var god tilfredshed blandt os alle over denne omskiftning, og afleveringen af det militære »kluns« gik for sig med rivende hurtighed og under godt humør. Det var under indtrykket af en vis lettelse, at de forskellige kastede tøjet ned i den respektive dyngede med en kraft, som om det hele absolut skulle ødelægges med det samme. Og oversergeren havde - sit trænedede mundtøj til

trods - stor møje med at få os til at make ret.

Inden vi trådte af, indtraf en bataille. En indkaldt korporal havde i sit civile tøj på våbenkamret glemt et lommeur, og nu, da han atter skulle have tøjet, var uret væk. Han krævede uret erstattet, og kompagniet truede alle dem, der havde været til arbejde på våbenkamret, med, at de påny skulle i trøjen og i forhør osv. Bataillonens 3 andre kompagnier trådte af, men vi måtte værsgod at blive stående endnu en tid. Både oberstløjtnanten og kaptajnen formanede os og gik derpå hver sin vej, for at vi kunne afgøre sagen indbyrdes. Vi skillerede så sammen og erstattede på den måde korporalen uret. Hvem tyven var, opdagedes naturligvis ikke.

Så fik vi da omsider lov at slippe. Kaptajnen lod falde nogle smukke ord om os og betroede os, at vi nu var færdig med vor soldatertjeneste - i fredstid i hvert fald, tilføjede han næsten genert - og med kommandoerne »Huerne af«, »Træd af« gled vi atter ud i det civile livs frihed.

Vi tog en kammeratlig afsked med hinanden indbyrdes og med underofficererne og vandrede derefter hver sin vej ud i byen for i løbet af det følgende døgn at spredes ud over det ganske land.

Militærlivet var endt! Vi var atter os selv - fri og franke!

En længere efterskrift om militærets og soldaterlivets dårlige indflydelse på ungdommens moral er her udeladt.

Carl Madsen

Brede

Denne beretning om fabrikssamfundet Brede stammer fra landsretssagfører Carl Madsens erindringsbog "Fortids møre mur" fra 1973. Carl Madsen kom til Brede fra Rudkøbing som 9-årig med sine forældre, da hans far blev udnævnt til lærer ved Brede Skole, og tilbragte sin barndom og ungdom i Brede. Lyngby-Bogens redaktion takker Carl Madsens familie og Stig Vendelkærs Forlag for tilladelse til at gengive kapitlet om Brede.

Det byder mig en smule imod at komme til Brede.

Det, der i mine barneår var en stor og levende klædefabrik, hvor spindemaskiner snurrede, væve larmede og mennesker gjorde dagens nyttige dont, er nu et muggent museum.

Dengang travle arbejdere, der spandt garn, vævede, farvede og fremstillede kamgarnstøj og klæde. Nu skæggede cand. mag. er, der fumler med døde ting og fingernemme konservatorer, som af parafin og svampede træstumper af slimet herkomst fra Roskildefjordens mudrede bund fremstiller »vikingskibe« for statsmidler til fup og fornøjelse for sagesløse skolebørn og de ganske enkelte troskyldige amerikanske og vesttyske turister, der måtte søge til København for andet end porno og live-shows.

Arbejderne er væk, og snart vil de fleste af deres gamle boliger »London«, »Paris«, »New York« og hvad de alle sammen hed -være væltet af bull-

dozere, brokkerne kørt bort, og spekulations-kasser til beboelse for den sig overalt udbredende funktionærstand have rejst sig i deres sted.

Rudkøbing er forblevet, hvad den var, men Brede »ak hvor forandret«.

Nogle af kulisserne er der endnu. De holdes ved lige af Nationalmuseet. Fabriksbygningerne, direktørboligen, staldbygningerne, længerne og enkelte af de gamle arbejderhuse. Men de folk, der boede og færdedes i dem, som strømmede ind i fabrikken, når dampfløjten lød gennem den tidlige morgen og ud igen, når den peb til fyraften, de er borte. De, der fyldte min barndomsverden, er døde, og deres børn, som jeg gik i skole med og legede med, findes ikke mere i Brede, men er spredt for alle vinde. De af dem, der lever.

Hvor nøje husker jeg ikke den 1. oktober 1912, da vi flyttede ind i »Brede Fabriks Skole«. Den ligger der endnu. Første hus til højre, når man fra Fuglevad er nået gennem den lange bøgeallé,

Carl Madsen, 1903-78, landsretssagfører.

Brede Fabriks Skole i Brede Allé blev taget i brug i 1894 som afløser for en ældre skolebygning på bakken øst for Brede. Skolen blev nedlagt i 1938, da Kongevejskolen åbnede, og blev derefter indrettet til beboelse. Skolens bygninger er i dag indrettet som privatejede boliger. Postkort. Lyngby-Taarbæk Stadsarkiv

der angiveligt er plantet på Frederik VII's bud.

Min mor, stadig med kanariefuglebu-ret i hånden, min søster og jeg gik første gang fra Lyngby Station ned ad Jernbanevej og Lyngby Hovedgade. Ved Sorgenfri Slot drejede vi ind i parken, og fra Fuglevad, hvor der var en lille halmvarefabrik, der også er nedlagt, gik vi gennem alléen.

Dengang kunne man endnu gå, og de 3-4 kilometer fra Brede til Lyngby og omvendt, kom jeg til at vandre de tusind gange.

Om efteråret gløder parken og alléen i flammende farver, indtil stormene flår

løvet af de gamle træer, så stammer og grene tegner sig som raderinger mod himlen. Bladene ligger tykt på jorden, og lugt af efterår hænger i luften.

Øst for alléen strækker sig en eng og nedenfor den en bred siv-mose. Midt ude i den løber Mølleåen. Dens fauna var allerede i min barndom dræbt ved forurening.

Langs med åen lå siden ældgammel tid en række fabrikker, som åen løber igennem.

Oprindeligt blev de drevet som vandmøller, men de tider var for længst forbi, og på sin vej fra Furesøen til Strandmøllen ved Øresund modtog Mølleåen,

der flyder gennem Nordsjællands marker og skove, fabrikkernes affald.

Først farvestoffer og kemikalier fra gardin- og tekstilfabrikkerne i Lyngby, som dræbte alt levende, og derefter fra den række af virksomheder, den passerede på sin videre vej. Mølleåen var i de år, jeg boede i Brede, en ildelugtende kloak.

Mosen mellem Fuglevad og Brede var derimod levende nok. Vildænder rugede. Ræve holdt til og havde deres huler langs mosens rand. Der sås fugle og hermeliner, egern, pindsvin og grævlinger.

Ådalen er derfra, hvor alléen ender mod nord og til Brede Fabrik bevokset med kæmpestore, århundredgamle egetræer. Rester af fortidig egeskov. Under den første verdenskrig tjente vi børn store penge - efter vore begreber - ved at samle agern og bog, der vist blev brugt til olieframstilling.

Den store have, der hørte til førstelærerembedet, ligger langs vejen, der fortsætter alléen mod Brede. Den var, da vi boede på skolen, bevokset med et tæt vildnis på skråningen ned mod mosen.

Vi dyrkede resten. Gødede med lokumsspandene fra skolen.

Nu er haven friseret og trimmet efter den vulgære direktørs smag - eller mangel på smag - der havde købt den gamle skolebygning, som er pudset og berappet til hæslig uigenkendelighed. Den er senere afhændet til staten og rummer et universitetsinstitut til udforskning af europæisk folkeliv.

Vildnisset med dets hasselbuske og

sølvpopler er ryddet. Kaprifolierne, der slyngede sig fra træ til træ, er væk, de gamle ege, der er selvsået omkring den tid, da dronning Margrethe den Første var Danmarks regent, står frysende og nøgne i direktørhaven.

»Brede Fabriks Skole« stod der med store jernbogstaver over altanen på første sal, hvor lærerboligen var.

I stuen de to store klasserum med lange skoleborde og faste bænke, hvor der kunne sidde ti børn ved siden af hverandre.

Skolestuerne blev oplyst af store petroleumslamper, der hang ned fra loftet, og som vi om aftenen slukkede med pusterør.

Min far var kaldet til skolen som »førstelærer«, men han havde til at begynde med kun én lærerinde, frk. Vestergaard, at være førstelærer for.

Skolestuerne blev opvarmet af to vældige døgnbrændere, som far tændte op i hver søndag aften i fyringssæsonen.

Det gjorde han med sindrig dygtighed og på nøje gennemtænkt vis. Han havde udviklet en teknik, der aldrig svigtede, og som jeg beundrede. Af et nummer af Politiken lavede han en fugleredeligende beholder, som han fyldte med petroleum og anbragte i ovnen. Ovenover den pinde, som vi selv havde kløvet. Så bølgeknuder, som fabrikken leverede - ligesom forøvrigt den petroleum, som skolen brugte -, og når alt det var antændt og flammede, fyldte han efter med koks, der ligeledes kom fra fabrikken.

Så gik han op i dagligstuen, trak stueuret og gik i seng.

Seks »fejdrengene« fotografert uden for fabrikkens spinderi i 1912. Drengene skulle være fyldt 12 år for at arbejde på fabrikkens, og de måtte kun arbejde halvdags (6 timer), således at de kunne gå i skole om formiddagen eller om eftermiddagen. For at udfylde en hel arbejdsdag på 12 timer var drengene derfor inddelt i to arbejdshold.

Lyngby-Taarbæk Stadsarkiv

Det samme dag ud og dag ind, uge efter uge, måned efter måned, år efter år.

Det er næppe nogensinde forekommet, at han har glemt at trække uret søndag aften.

Ingen pligt, den være sig stor eller lille, har han - den fuldenkte perfektionist - nogensinde glemt eller skudt fra sig.

Når børnene kom klaprende med de-

res træsko om morgenen, var deres tykke, hjemmestrikkede, uldne strømper kolde og våde. Som regel havde de været en tur i mosen, inden de kom i skolen. De tørrede og varmede dem ved et øjeblik at trykke foden mod den glohede kakkelovn, og dermed var stuen, straks fra mandag morgen, fyldt med den lugt af sveden uld og børnedunst,

som først udluftedes om søndagen, når de store ovne fik lov til at gå ud.

Skolebygningen var fabrikkens. Den sørgede for vedligeholdelse, men lærerne var ansat af Lyngby-Taarbæk Kommune, der havde en overenskomst med fabrikken om driften af skolen, om brug af bygningen og om levering af brænde, petroleum m.v.

Denne ordning hang sammen med udbygningen af skolebørn. Da vi kom til Brede i 1912, arbejdede drengene mellem 12 og 14 år endnu på fabrikken. Først i 1913 kom den lov, som fra 1914 forbød skolepligtige børns arbejde i industrien.

Derfor gik de største drenge ikke i klasser, men enten på arbejdshold A eller B. Skolen fik besked fra fabrikkens kontor om, hvilke drenge der skulle være på A-holdet og hvem der skulle være på B-holdet, der arbejdede henholdsvis om formiddagen og om eftermiddagen.

Hvad drengene lavede på fabrikken husker jeg ikke så nøje. De fejede, gik til hånde og oplærtes til spindedrenge.

Fabrikanten, der var direktør for aktieselskabet »I. C. Modeweg & Søn«, som ejede fabrikken, hed Daverkosen, og han var tysker. Havde naturligvis været i tysk militær - ulan tror jeg sågar - og han styrede sine arbejdere - nogle hundrede - som undergivne soldater, men ikke umenneskeligt. Ikke på nogen måde. Tværtimod. Han var den myndige patriark, og alene hans vilje talte i datidens Brede, men det må erkendes, at den ikke var ond.

Det var på en måde trygt at være på

fabrikken, for Daverkosen øvede ikke alene patriarkens magt, men følte også - og det var dengang, så sjældent som nu - et ansvar overfor sine undergivne, hvis intelligens og evne til at klare egne affærer han næppe satte højt. Han regnede dem for børn, der havde at vise lydighed og ærbødighed, men som han også følte tilskyndelse til at sørge for. De fleste af de danske arbejdere blev på Brede. Dér fødtes de, dér levede og virkede de, og dér døde de.

Fabrikken værnede i hvert fald om en fast stab, som boede billigt i fabrikkens huse, der havde navn efter forskellige landes hovedstæder.

Det havde nok sammenhæng med, at de ikke gerne måtte komme til groft arbejde, som ødelagde deres hænder.

Datidens spinde- og væveteknik forudsatte, således har jeg forstået, følsomme fingre, der var smidige og egnede til hurtigt at knytte tråde, der bristede under spinning og vævning.

Derfor måtte fabrikkens faste arbejdere, om arbejdsløshed indtraf, nødtigt komme til grovere arbejde, der gav hård hud og gjorde fingrene stive.

Der foregik under disse særlige forhold en vis indavl. Det at være »Breder« var noget ganske særligt. Fabrikken og dens arbejdere dannede en eksklusiv, særpræget, tysk styret enklave i det nordsjællandske land.

Og det var virkelig land, der omgav fabrikken. Smukt og skovrigt land tilmed. Ganske vist var udstykning og parcelbebyggelse vidt fremskreden, men Brede Ladegård dyrkede endnu de

Brede Spisehus omkring 1930. Bygningen er opført i 1891 og blev i 1944 forsynet med en udvendig terrasse samtidig med, at huset blev pudset og hvidkalket. Døren i gavlen førte ind til Spisehusets underetage, hvor der bl.a. var badeanstalt. Værelserne på 1.sal kunne bruges som hotelværelser for fabrikkens gæster.

Lyngby-Taarbæk Stadsarkiv

nærmeste marker, og Virum var i min barndom en bondeby, omend det egentlige landbrug veg for gartnerier, hvis produkter kørtes til grønttorvet i København med hest og vogn. Ad Lyngbyvejen - eller Kongevejen, som vi sagde - der var en smal, skærvebefæstet landevej. Jeg tror nok, at der endnu i 1912 afkrævedes »bompunge« af hestekøretøjerne ved Vangede.

Længe før vi kom til Brede, nemlig i

1905, havde der været strejke på fabrikken, og i de tider var en strejke ikke rituel parade, men arbejderne blev ved, til tarmene skreg i livet på dem. Holdt ikke op, fordi afbetalingsrater ikke kunne betales, og der måtte ske afkald på tilvante behageligheder.

Det vidste Daverkosen, og da strejken brød ud, kaldte han folkene sammen og holdt en formaningsstale til dem.

Den havde det indhold, at når de i de-

res undersåtlige uforstand endelig ville strejke, måtte de i guds navn gøre det, men deres børn skulle i hvert fald ingen nød lide. På sit gebrokne dansk sagde han:

- Nu kan I jo så strejke, som I har lyst og forstand til, men så længe de narrestreger varer ved, har I at sende jeres unger ned på spisehuset, så de i hvert fald får varm mad én gang om dagen.

Det gjorde arbejderne. De var jo så vant til, at fabrikken sørgede for dem. Strejken varede omtrent et halvt år, og

jeg ved ikke, hvad den førte til, men medens den stod på, bespiste fabrikanten de strejkendes børn for egen regning.

Allerede i 1891 - Daverkosen havde været knyttet til fabrikken siden 1872 og direktør siden 1895 - havde fabrikken ladet et stort og ganske fortrinligt spisehus opføre. Jeg har spist der mange gange. Der var forresten også badeanstalt for arbejderne i kælderen.

På spisehuset kunne de arbejdere, der ville, spise varm mad for en meget billig penge - 30 øre pro portion var det

Spisesalen på Brede Spisehus omkring 1930. Gennem glasruderne kunne man forvise sig om, at der var rent i køkkenet. Det originale interiør er bevaret helt op til i dag, hvor Brede Spisehus er en anerkendt restaurant. Jens Bloch foto. (Se også bogens omslag). Lyngby-Taarbæk Stadsarkiv

vist - eller tage den med hjem i spande. Maden var udmærket. Velsmagende og hygiejnisk tilberedt. Det kunne man kontrollere gennem de store ruder mellem de luftige, rene, lyse spiselokaler og køkkenet.

En eneste ting formåede selv den almægtige fader Daverkosen ikke, og det var at holde kønnene fra hinanden.

Pigerne, der arbejdede på fabrikken, blev ved uimodståelige naturkræfters førelse tykke og nedkom med det, man kaldte »uægte børn«. Også den sag blandede fabrikanten sig i. Han opførte i 1905 en børnehave med vuggestue. Bygningen ligger der endnu, og der er vist stadig vuggestue i den. Den blev indrettet og drevet på bedste måde.

Den pige, der fik et »uægte« barn, kunne, trods sit fejltrin, blive på fabrikken, bo i et værelse på 1. sal i børnehavetbygningen og få syndens frugt passet og plejet på vuggestuen og i børnehaven, men gentog det sig, blev hun - om jeg husker ret - fyret.

Denne ganske storslåede omsorg for arbejderne og deres børn var dengang noget enestående.

Datidens enlige kvinder med børn havde det i hine tider alt andet end let.

Jeg husker et meget fattigt hjem - ikke i noget af fabrikkens huse - hvor konen havde arbejde, ikke på fabrikken, men så vidt jeg husker, på Brede Ladegård, medens barnet lå upasset hjemme. I min hukommelse er opbevaret en synserindring om denne kvinde. Neksø har vist et sted en lignende skildring.

Inden hun gik på arbejde, tyggede

hun rugbrød, spyttede det ud på et stykke linned og hældte en stor sjat brændevin over tyggemaden. Så bandt hun en snor om, så det tyggede brød lå som i en lille pose. Den bandt hun fast til sengen, hvor barnet lå, og stak den i munden på ungen, der meget hurtigt blev blid og medgørlig.

Snart faldt den i dyb slummer, når den havde suttet en smule af brændevins saften i sig. Rusen kunne med påpasselighed holdes ved lige indtil moderen kom hjem.

Blev barnet uroligt, stak de større børn blot posen med brændevinstyggemaden i gabet på det.

Fordi jeg kom til at leve en del af min barndom og ungdom ved den tyskejede fabrik i Brede, lærte jeg tidligt en del tyskere at kende. De fleste af mestrene og teknikerne var tyskere. Arbejderne danske.

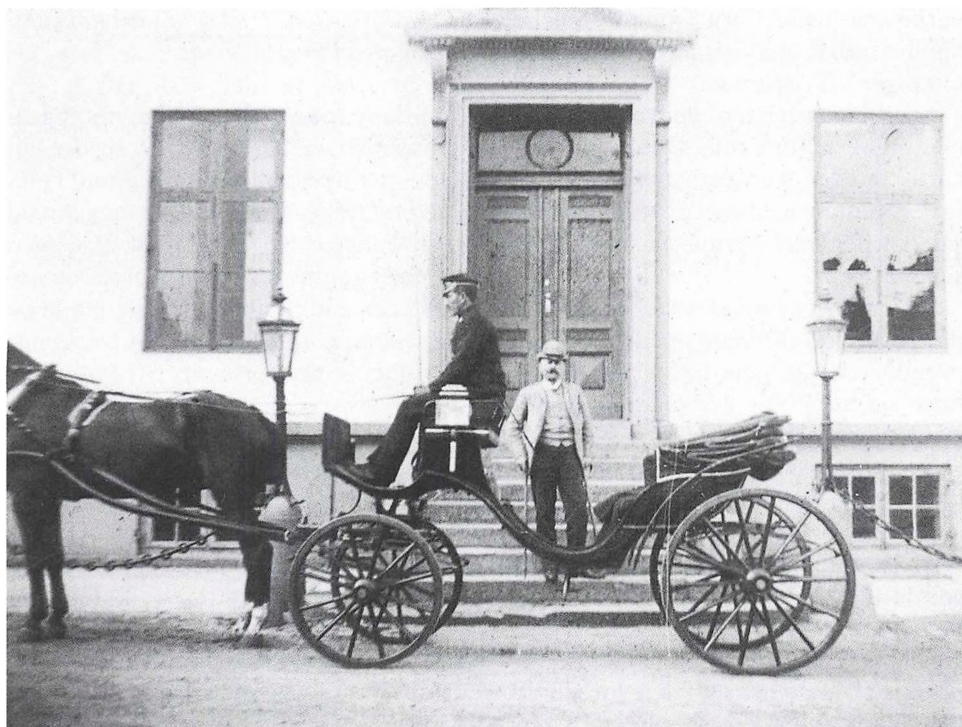
Jeg har fortalt, at arbejderne på Brede var som en isoleret stamme af indfødte, der ikke mængede sig meget med omverdenen, men levede deres eget afsondrede liv.

De var temmelig indgiftede og mange af deres børn var beslægtede som fætre og kusiner eller i fjernere led.

Noget degenererede på en måde. - Jeg vil meget nødig tale nedladende om dem, men nogle af de danske arbejderbørn var temmelig tunge i det.

Jeg ser dem for mig nu, da jeg fortæller om de tider. Leo, Erik og den dumme Niels.

Det har muligt noget med brændevinsdrikket at gøre. Vi er jo i de legen-

Direktør Edmund Daverkosen foran Brede Hovedbygning, hvor kalechevognen holder for døren o. 1900.
Lyngby-Taarbæk Stadsarkiv

dariske tider, hvor brændevinen næsten ingen ting kostede. Arbejdstiden var lang og arbejdet usundt og sløvende.

Der var selvfølgelig undtagelser. Enkelte var endog bevandrede i socialistisk litteratur.

Nogen solid klassebevidsthed synes jeg ikke, man mærkede hos Brede Fabriks arbejdsfolk, der hyggede sig i deres lille velfærdssamfund, men måske tager jeg fejl. Det, jeg fortæller om, er jo, hvad jeg erindrer fra før den første krig og før den store oktoberrevolution,

der også gjorde en ende på de patriarkalske tilstande i Daverkosens lille tyske fyrstendømme i Brede. Det er fjerne barndomsminde, jeg beretter, og hvor meget kan man stole på dem?

De tyske børn, vi havde i skolen, var lidt anderledes. De kom ude fra, og jeg husker nogle af dem som opvakte og livlige. Schuberts f. eks. Han var vist nok fra Bayern eller Sachsen. Jeg kan huske dem og deres navne. Emil, Alfred, Anni, Hedwig og Marie.

På den anden side udmærkede Da-

verkosens egne børn, som vi legede kammeratligt med, sig ikke ved større intelligens. Tværtimod.

Min far gav et par af dem ekstratimer i latin og matematik. Det holdt vist hårdt, om det overhovedet lykkedes, at få dem lempet igennem en studentereksamen eller hvad det nu var, det drejede sig om.

I hvert fald svarede tyskerne i Brede ikke til de forestillinger om deres landsmænd, som mit hjem havde indprentet mig, og som var enerådende i det grundtvigianske milieu.

Vi sad, når sandt skal siges, hjemme i dagligstuen og hadede tysken.

Det var før den første verdenskrig, og vi plejede et nationalt had af den gode gamle højskoleslags. Før 1864, for Dybbøl og Sønderjylland. Den grundtvigianske ånd, der var mit hjems, var præget af kristentro - uden forbehold og svinkeærinder - og af fædrelandskærlighed.

Ikke lavmælt hjemstavnsfølelse, men en chauvinistisk danskhed. Den blev vi også flasket op med i skolen. Vi fik at vide - jeg tror såmænd, at det var af min far, men det kan være, at jeg gør ham uret - at af alle folk på jorden er danskerne de mest oplyste, de tapreste og dygtigste og mere af den slags. - En stump efter os kommer svenskerne, som vi dog var tilbøjelige til at indrømme en del, fordi min mor var af svensk afstamning. - Derefter kom nordmændene og langt bag efter fulgte så tyskerne for slet ikke at tale om franskmænd, italienere og det andet sortsmuskede rak.

En passage (ca. 1 side) om det danske højskolemiljø er udeladt.

Højskoleånden, der fyldte mit barndomshjem, var af den tønede, og det bilde, jeg havde med til Brede af Tyskland og tyskere, havde ikke meget med virkeligheden at gøre. Jeg fik at se med mine egne øjne, at tyskerne ikke var anderledes end vi andre. Skulle jeg hade disse kammerater, Dibberns, Derkums, Seidlers, Schuberts og Stegemüllers børn?

Jeg tror, det er modsætningen mellem det, som mine forældre lærte mig, og som svarede til det, der dryppedes ind i mit sind af lærerne i Thyssens Skole i Lyngby, hvor jeg kom til at gå i 1914, og den virkelighed, jeg levede i, der først kaldte på min skepsis og mistænksomhed overfor det accepterede. Mine forældre var, hvad man dengang kaldte »idealister«. Det ord brugtes meget i deres milieu. Uden al tvivl har de ment det hele og troet det hele. Skinbarligt og uden svig.

Men resultatet af mit hjems selvtilstrækkelige bornerthed og åbenbare virkelighedsfjernhed blev det utilsigtede, at jeg kom til at nære modvilje mod det, der var deres.

De har prøvet på at stopfodre mig med grundtvigianisme til drøvlén. Jeg kom til at afsky alt, hvad der i mindste måde lugtede af højskole og alt det dér.

De har fyldt mig med chauvinisme og tyskerhad, men med den følge, at jeg i hele min opvækst har følt mig tiltrukket af det, der var tysk. Først senere erfa-

Valkemester Hugo Schubert med sin hustru Anna og deres børn foran deres hjem i »Stockholm« omkring 1915. Børnene er fra venstre Hedwig, Anni, Maria, Richard, Emil og Alfred.

ringer har givet mig et mere afslappet forhold til begge dele.

I politisk henseende var lærerhjemmet i Brede radikalt, og det var vist ikke videre velset i de kristelig-nationale omgivelser, der var mine forældres, men det had til kommunismen, som familien nærede, var hedt, uartikuleret og milieustemmende.

Det efterår, da oktoberrevolutionen udbrød, som ændrede verden, blev jeg konfirmeret i Lyngby kirke af pastor Hjortekær. Én eneste gang i mit liv har jeg været til alters.

En passage (ca. 2 sider) om det danske højskolemiljø er udeladt.

Til Brede medførte mine forældre en stivnet livsanskuelse og en indeklemt moral, der var uden kraft og sundhed. Højskolens udskregne idealer, der havde kunnet bevæge unge bønder under de forudsætninger, der eksisterede i sidste trediedel af det svundne århundrede, passede ikke til tiden og ikke til arbejderne i Brede, der ikke havde meget at skaffe, hverken med Vorherre eller med Grundtvigs Danmark. Det var en ny og ukendt verden, mine forældre kom til med deres tågede idealisme. De mødte en anden virkelighed end den, de kendte: Arbejderne i Brede og deres børn.

Jeg husker meget vel deres forfærdede og forargede reaktion, da Vilhelm kom i skolen en eftermiddag, som han havde arbejdet på A-holdet i spinderiet om formiddagen. Drengen var stiv af

druk og måtte bugseres til hvile i et kammer oppe i lejligheden, hvor han blev smidt på en madras for at sove sin velvoksne kæfert ud.

Denne lille begivenhed hører til det sidste, jeg erindrer fra den »lykkelige« verden, der gik under, da krigen brød ud i den hede sommer 1914.

Den 1. august i hint fjerne år var afslutningen på noget gammelt. På samfundstilstande, der langsomt og organisk havde udviklet sig fra Arild. Med den 1. Verdenskrig begyndte den epoke af krige og revolutioner - tekniske, videnskabelige og sociale - der har været mit livs.

Jeg har lige netop nået at opleve de gamle dage, da tilværelsen var så forskellig fra det, vi nu kender, som var den levet ikke blot for nogle årtier siden, men på en anden klode.

Familien var på sommerferie i Hedensted, da lynet slog ned. Da vi nogle dage ind i august kom hjem til Brede, var arbejdet med at sætte Københavns befæstning i forsvarsstand i fuld gang. København var jo dengang en befæstet by, omgivet af land- og søforter. Terrænet mellem landforterne blev gennemtrukket af skyttegrave, og pigtrådsforhugninger droges gennem den sjællandske sommeridyl. Den nordligste skyttegravskæde blev gravet af indkaldte infanterister lige syd for vor have, og den gennemskår alléen.

Overalt vrimlede det med menige soldater, der i almindelighed var temmelig sløve og ligeglade - forsvarsbevdst begejstring sporedes i hvert fald

Da Første Verdenskrig brød ud og der skulle indkvarteres soldater i Brede, var de fire arbejderboliger Athen, Neapel, Madrid og Lissabon netop blevet opført, men endnu ikke taget i brug. De blev så anvendt til indkvartering i stedet. Så længe indkvarteringen varede, spillede regimentets musikkorps lejlighedsvis på gårdspladsen foran Hovedbygningen. Lynby-Taarbæk Stadsarkiv

ikke - og med råbende og kommanderende officerer, som jeg fandt, var de ledede mennesker, men kunne tænke sig. Jurister i magtpositioner havde jeg jo ikke lært at kende endnu, og heller ikke politiet, når bortses fra den harmløse »Øreløs« i Rudkøbing, samt de rare onkler i København. Der blev ekserceret og skudt med løst krudt. Sabler blinkede, ordonansryttere galoperede, og det hele var vældig spændende.

Vi ventede, det skulle blive alvor, og for os børn var det noget af en skuffelse, at tyskerne, som vi regnede med, at de danske soldater nemt ville ordne, udeblev.

Den ny tingenes tilstand blev vane. Så farlig meget kan jeg ikke huske fra de hektiske uger, da krigen begyndte, og ingen vidste hvilken time den kunne være over os.

I skolen havde vi indkvartering nogle få dage, men så tog fabrikken sig også af den, og det blev hverdag igen.

Mellem soldaterne var en hjertensbrav jyde, lidt dum måske, som var skive for officerernes spot. Han lagde ifølge skjul på, at han var troende kristen. Under en militærøvelse i slotsparken kom jeg til at overvære en nederdrægtig officerschikane. Der blev holdt manøvre med en himmelhøj fritstående brand-

stige. Sådant en, man kan skyde op i mange led ude på åben mark. Den blev rejst i sin fulde højde.

En premierløjtnant kommanderede den »hellige« soldat op til øverste trin. Stigen svajede og vaklede. Soldaten var angst, men der var ingen nåde. Han måtte til tops. Det gik ikke den militære hanekylling hurtigt nok, og den arme soldat blev kommanderet ned og op flere gange. Hvor mange husker jeg ikke. Han formelig dirrede af angst og træthed. Da han sidste gang nåede stogens øverste trin, og det var øjensynligt, at hans kræfter var ved at svigte, brølede løjtnanten:

- Nå dit hellige svin, kan du så høre englene fise.

Geledet lo pligtskyldigst. Jeg har medes og fik tårer i øjnene af vrede. Det er første gang, jeg oplevede den danske officer i naturtilstand. Jeg havde næppe set nogen før krigsudbruddet, og min senere indstilling til dem er dengang indplantet i mit sind.

Jeg fandt dem modbydelige, disse sabelraslende aber, og gør det stadig. Erfarede senere, at deres brølede brøsigthed skjulte den mest ynkelige fejghed. Den kom de ikke til at vise i 1914, da tyskerne udeblev, men til gengæld i fuldeste mål, da de virkelig kom.

Enkelte af fabrikkens tyskere indkaldtes og kom til fronten. Ikke mange. Men hjemme red fabrikanten sin daglige inspektionstur gennem Brede for at se til, at alt var i orden. Om farvemesterens kone, der havde vasket og tørret tøjjet i går, nu også havde bjerget sit lin-

ned ind igen. Om haverne blev passet og hækkene klippet.

Af og til red familien Daverkosen ud sammen. Staldkarlen fulgte ekipagerne i tre hestelængders afstand. Fru Daverkosen red på damesadel.

Det var jo endnu sådan, at sande damer ikke viste deres ben, og det var ganske utækkeligt, om de satte sig på skrævs i sadlen. Derfor konstruerede man de såkaldte damesadler i hvilke ryttersken sad sidelæns med den ene fod i stigbøjlen. Knæet på det andet ben lagde hun yndefuldt over en hornliggende gevækst, der var bygget ud fra sadlen.

Det er meget svært at sidde i damesadel, men hun kunne det, og datidens ryttersker drev det til at ride både i trav og gallop og til at lade hesten tage forhindringer. At gøre det med begge ben på samme side af hesten, det hører der kunst og færdighed til.

Sandsynligvis har de redet både med korset og tournure. - Og det køn kaldte man det svage.

På flere måder har min far været en fremskridtsvenlig og human pædagog. Dengang vi kom til Brede, var skolen autoritær. Spanskrør, lydighed, ærbødighed, katekismus og Chr. Hansens regnebog. Hvad lærerne foretog sig med børnene, til hvad og hvorledes de opdrog dem, kom principielt ikke forældrene ved.

Sådan så far ikke på sagen. I Brede prøvede han at opbygge et samarbejde mellem hjem og skole. Han fandt på at lave et forældreråd, og med det drøfte-

Skoleklasse på Brede Skole i 1913. Carl (Madsen) sidder forrest i midten. Lærerne er Søren Kristensen Nielsen og Ida Vestergaard Nielsen. Lyngby-Taarbæk Stadsarkiv

de han skolens og børnenes anliggender. Der var vist også noget med en forældrebank i klasseværelserne, hvor de, der havde børn i skolen, når som helst det passede dem, kunne tage plads og overvære undervisningen.

Jeg gik i Brede Fabriks Skole fra oktober 1912 til sommeren 1914, og jeg havde far som lærer.

Det var ingen munter tid. Min far yndede at holde mig frem som eksempel til efterfølgelse, hvad viden og lærenemhed angik. Det var jeg ikke, og det brød jeg mig bestemt heller ikke om at være.

Den gamle benyttede mig som en slags opslagsleksikon. Når de andre i

klassen ikke kunne svare, vendte han sig til mig:

- Nå, Carl, sig dem så, hvordan det er.

Og jeg, perfektionistens søn, måtte have svaret på rede hånd.

Om bjergkæder i Asiens indre med malabariske navne, om kongers regeringsår og om skriftsteder fra Luthers lille katekismus.

Far var vist nok en god lærer og i hvert fald en meget afholdt. Han har i hundredvis af taknemmelige elever. Jeg er ikke blandt dem.

Muligvis er det på grund af min særstilling som førstelærer Madsens eksempelvis søn, der - til mine kamme-

Carl Madsen som spejder i Brede i 1913. Billedet er taget på gårdspladsen foran Hovedbygningen.

Lyngby-Taarbæk Stadsarkiv

raters irritation - kunne alt og vidste alt, og måske skyldes det andre årsager, men jeg synes ikke, jeg fik det samme afslappede og gode forhold til kammeraterne i Brede, som til fiskerdrengene i Rudkøbing. Men i Borgerskolen dér, havde jeg heller ikke min far som lærer. Nu, hvor jeg prøver at genkalde mig de første år i Brede, synes jeg ikke, jeg kan mindes nogen enkelt af drengene, som jeg sluttede mig specielt til. Jeg har også en - måske uberettiget - fornemmelse

af, at mine forældre ikke var overvældende begejstrede over, at jeg kom for meget sammen med arbejderbørnene udenfor skolen. Det kan have været deres reaktion på min fremtrædende trang til at søge »dårligt selskab«.

De regnede mig nok for et problem-barn, og det var jeg vel også.

Derimod var de svært tilfredse og vel en smule bærede, da jeg blev spejder, som så mange af de pæne og raske drenge, de gerne ville, at jeg skulle ligne.

Fabrikantens drenge havde startet en spejderpatulje, som jeg ved en sælsom skæbnens lune kom med i. Af en vis kon-takttrang vel sagtens. Det blev en staket glæde. Af en årsag, som jeg forgæves har pint min hukommelse for at erindre, kom jeg meget hurtigt på kant med lederne. Den rette spejdergeist har ikke besjælet mig. Det endte med, at jeg blev udstødt af korpset, hvorved min karriere som velopdragen spejderdreng fandt en krank afslutning.

Efter alle kunstens regler blev jeg de-graderet. Foran lejrålet. Mine stifin-dermærker og skulderstropper blev revet af blusen, patruljemærket fjernet fra spejderhatten, spejderstaven brudt i stykker og smidt på ilden. Det var meget smukt og meget dramatisk. Et ritual som ved Dreyfus' udstødelse af den franske hær.

Mor så bedrøvet på mig, da hun hørte om den skam, der var overgået mig og den skændsel, jeg havde påført famili-en. Hun kom med dystre antydninger om min sandsynlige fremtidsskæbne. På

hvilken måde min far reagerede, husker jeg ikke, men den har nok været smertepådragende.

Hvad der ret beset hændte var, at en naturproces tog sit lovmæssige forløb:

Spejderorganismen havde optaget et fremmedelement, som den tvangsmæssigt måtte udskille.

Jeg har vel kun været 10-11 år, da det skete, men reageret hormonalt på den spejderånd, som jeg i kraft af mit sindelag måtte opleve som afskyelig. Dette med fabrikantens fine børn, gud, kon-

ge, fædreland og de høje spejderidealer - der var noget med et ceremonielt spejderløfte, der skulle aflægges og noget med »spejderloven« - var blevet mig for meget.

Af indre nødvendighed har jeg fulgt mit livs adfærdsmønster: Følt mig tiltrukket af det borgerligt uacceptable og frastødt af det fnugfri.

Jeg ville ikke have dvælet ved denne ligegyldige drengeerindring, der dukker op for mig fra hukommelsens magasiner, dersom det ikke var, fordi den så

Spejderpatruljen i Brede i 1913-14. I bageste række står Edmund Daverkosens sønner Carl Leo og Erik som nr. 1 og 3 fra venstre. Nr. 4 er tropsføreren, fabrikkens maskinmester Poul Bodi Hansen. I midterste række er nr. 1 fra venstre Hans Jacob Lemche, søn af senere kredsledende Johan Lemche i Lyngby. Drengen, der sidder lidt for sig selv i midten, er Carl Madsen. Spejderbevægelsen kom også tidligt til Lyngby; men i modsætning til Lyngby var det i Brede også muligt for piger at blive spejdere.

Lyngby-Taarbæk Stadsarkiv

aldeles nøje afspejler min gøren og laden gennem et langt liv. Jeg har aldrig formentlig af biokemiske årsager - kunnet døje de glatte, dem med succes og gode manerer, medens de fra mørket har draget mig.

Min affinitet for kriminelle har været så irrationel som uimodståelig. Et indædt had til de accepterendes samfund, hvori jeg såre let kunne have fået succes, blev uudryddeligt og har foreskrevet mig mit livs handlinger og adfærd.

Da de første hektiske krigsuger var forbi, og jeg var kommet i gang med mellemskolen i Lyngby, gik det så småt op for mig, at krigen ikke var noget spændende og heroisk.

Det har ikke været noget, der straks var mig bevidst, men sikkert er det, at jeg efterhånden begyndte at fundere over tingene.

Som så mange andre havde vi et kort over krigsskuepladserne hængende. Vi markerede fronterne med nipsenåle og flyttede dem i de første måneder med stor omhu, i det håb naturligtvis, at de snart skulle stikkes ned i tyske byer. Det gik anderledes. De tyske hære rendte Belgien og Frankrig over ende. Trængte frem mod Paris, men gik i stå ved Marne, og den årelange stillingskrig, skyttegravskrigen, den systematiske menneskeslagtning begyndte.

Snart flyttede ingen mere nipsenåle. Krigsmeldingerne fra vest angik mikroskopiske bevægelser. Månedlange kampe og tusinder af mennesker dræbt for at erobre landsbyer, der ikke var at finde på selv de bedste kort.

Jeg begyndte så småt at fatte, at krigen var jævne og sagesløse menneskers mord på andre, der var ligeså sagesløse og lige så jævne. At de, der myrdede hverandre, var nyttige og arbejdende mennesker. At havnearbejderne fra Bremen skød på sin kollega fra London og den franske vinbonde på den tyske. At de, der lå i den ene mudrede skyttegrav, havde samme ønske om og interesse i fred og samdrægtighed som dem i den anden. At de chauvinistiske fraser var hule. At den fædrelandskærlighed, der taltes så meget om i mit hjem, var et røgslør. At den milde Vorherre åbenbart måtte være afmægtig, når han tillod, at unge mænd drevs i døden for at andre, der havde magten, kunne blive mægtigere og rigere, eller at han - hvilken rædselsfuld tanke - måske ikke eksisterede.

En anden virkelighedsforståelse end den, der var mit hjem, spirede.

Det var nok i sensommeren 1914, at jeg en søndag stod ved Frederiksdal. På Hjortholmsruinen ved kanalens udmunding i Furesøen - hvor jeg så ofte sammen med lærer Nielsen, som ansattes ved Brede skole, efter at børnearbejdet på fabrikken var afskaffet, sejlede på geddefangst - og betragtede en flok af hvidhuede, nybakte studenter, der var på udflugt. Pigerne i lyse sommerkjoler. De afsang fædrelandssange, og da de henrevet sluttede med »Kong Kristian«, bragede bifaldet fra de forsamlede københavnere, der var på udflugt, og som havde lyttet til tonerne.

Det lød så kønt, og det var så dansk.

Da den sidste strofe af kongesangen var sunget, blev jeg tiltalt af en lille mørk mand, der havde stået ved siden af mig, og som ene af alle ikke havde blottet sit hoved under den nationale hymne.

- Det synes du vel nok var kønt?

Formodentlig har jeg svaret bekræftende, for jeg husker, at han brusede op i en mærkelig vrede.

Det er motbyteligt. Det er doch en schlachtersang.

Ham kom jeg i snak med, og på en eller anden måde kom jeg til at træffe ham nogle gange, inden han forsvandt af mit synsfelt.

Jeg spurgte ham, denne ubekendte mand, der talte så mærkeligt, hvad han var.

Jude, sagde han, og jeg opfattede det, som ville han påstå, at han var fra Jylland, - Med begrebet jøde forbandt jeg overhovedet intet. Associerede i det højeste til Biblens legender og Kristi lidelsesanedote.

Den fremmede var, tror jeg, den første, der bibragte mig, den intenst lyttende skoledreng, en dæmrende forestilling om det samfunds beskaffenhed, der betjente sig af krigens milliontal af mord for at fede krigens kræmmere, og som stødte folkeslag ud i elendighed for at de rige kunne blive rigere.

Denne fremmede jøde - en af krigens ukendte skæbner - har været fødsels-hjælper. Han har formået at kalde på noget hos mig og få en første erkendelse til at vågne.

Det er begribeligt, om nogle af fa-

brikkens tyskere i de første krigsmåner kunne virke en smule udfordrende. - Jeg tror nok, at fabrikkens faste arbejdere var så temmelig ligeglade med, hvem der vandt denne krig, der for så vidt blev dem uvedkommende, da det så ud til, at Danmark kunne holde sig udenfor. Men der var nogle af mestrene, hvem de tyske sejre steg til hovedet. - Dog - så vidt jeg ved - ikke Daverkosen. Der var et vist nationalt sammenhold mellem dem, og jeg kan huske en aften, da en flok drog hjem fra Lyngby, hvor deres patriotisme åbenbart var blevet gødet af, og vandet med spiritus.

De brølede, medens de gik gennem det slumrende Brede, en del gode tyske sange, som f. eks.:

»Heil Dir im Siegeskranz,
Herrscher des Vaterlands,
Heil Kaiser Dir
... osv. ...«

Det må være efter mine samtaler med den ukendte jøde fra Frederiksdal, for det slog mig, at de danske studenter - og tilhørernes - betagelse, da »Kong Kristian« blev sunget, vor kongesang om bristede hjelme og hjerner, var nøjagtigt så led som de fulde tyskeres patriotiske begejstring over deres kejsersang.

Men det var kun krusninger, og jeg tror egentlig, at tyskerne passede på ikke at virke anmassende.

Blandt fabrikkens sociale institutioner var også en købmandshandel. Den blev drevet af købmand Aagesen, der havde eneret på at drive forretning i

Brede, men som til gengæld skulle udbetale arbejderne en bonus, vist på 6 % af årets omsætning.

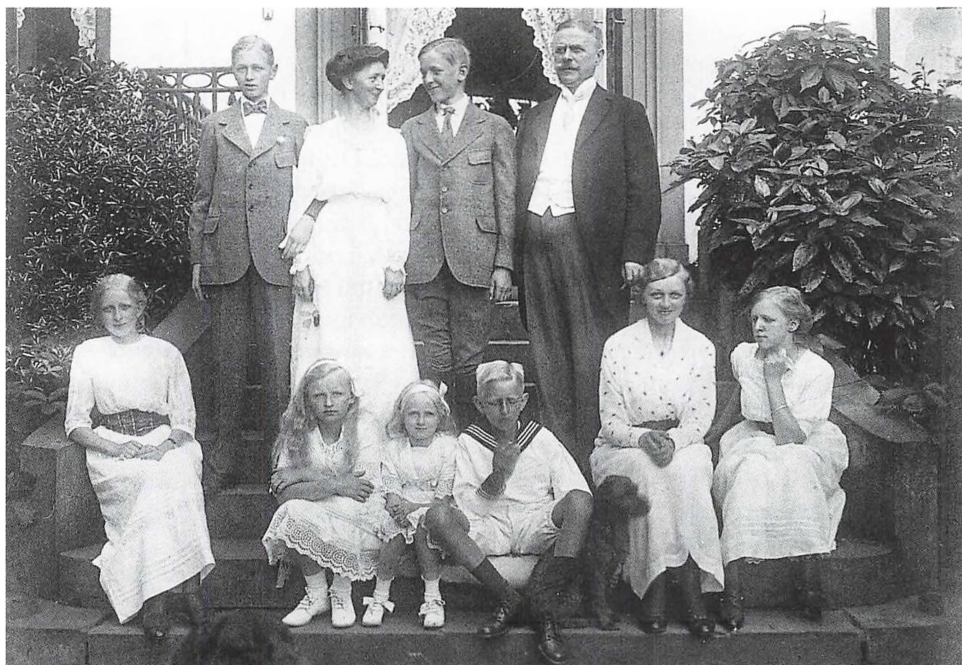
Jeg husker, at han i krigens første tid solgte porcellæn prydet med kejserne Wilhelm den Andens og Franz Josefs idealiserede portrætter og med inskription som »Gott mit uns« eller »Gott strafe England« eller noget i den retning. Nogle af de således prydede kopper var såkaldte skægkopper, over hvilke der var en bro af porcellæn på hvilken »der Vater« kunne lade sin opadstræbende knebelsbart

hvile i sikkerhed, medens han indsugede kaffen.

Bortset fra slige harmløse erindringsglimt mindes jeg ingen tysk-patriotisk udfoldelse fra krigens første dage i Brede.

Det varede jo heller ikke så længe, før begejstringsrusen fordampede hjemme i »das grosse Vaterland«.

En hændelse, der gjorde stærkt indtryk på mig som stor dreng eller ungt menneske, og som var med til at bestemme min udvikling, var en tale af Thøger Thøgersen, det prægtige og æg-

Fabrikant Edmund Daverkosen på Hovedbygningens havetrappe med sin familie i 1915. De to sønner Carl Leo og Niels, der omtales i teksten, ses hhv. stående til venstre og siddende forrest. Imellem Olga og Edmund Daverkosen står sønnen Erik. Pigerne forrest er fra venstre Johanna, Kate, Maud, Thora og Margrethe.

Lyngby-Taarbæk Stadsarkiv

te menneske, der senere blev min gode ven.

Han holdt den ved Brede vandtårn, men desværre kan jeg ikke tidsfæste den med nogen nøjagtighed.

Thøgersen og Otto Melchior var mellem de kammerater sammen med hvem jeg fejrede nytårsaften ved årsskiftet 1940/41. Det var i mit daværende hjem på C. F. Richsvej i Frederiksberg.

Med vemod mindes jeg en lille tale, Thøger holdt til os, da klokken slog 12, og det år tog sin begyndelse, der skulle blive så skæbnesvangert for os.

Skønt stemningen var ganske høj, lyttede vi i tavshed til ham. Han gjorde sig absolut ingen personlige illusioner. Hans tale drejede sig om den skæbne, der ventede os, og som vi måtte berede os på at mestre. Både Thøgersen og Melchior kom til at give livet for deres overbevisning og idealer. Det var to kammerater, som var uden svig.

Deres skæbne vender jeg tilbage til senere. Sammen med Thøgersen prøvede jeg ved det omtalte nytårsselskab at finde ud af, hvornår det kan have været, at jeg hørte ham første gang. Det lykkedes ikke ganske. Det må nok have været sidst på den første verdenskrig eller i 1919/20. Jeg synes, det var i en strejkesituation, men kan ikke huske det så nøje.

Thøgersen var en mand, der faldt i min smag. Han talte med glød og opflammende begejstring. Med lidenskab, patos og humor.

Jeg kan se ham for mig. Huske ham gennem de mange, mange års tåger.

Thøger Thøgersen som taler ved et friluftsmøde. Billedet er ikke fra Brede, men et udsnit af et fotografi taget på Rådhuspladsen i København i 1920'erne.

Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv

Han talte med hele kroppen og rystede sin vældige håрманke.

Min far må åbenbart have været med, skønt jeg ikke husker ham ved mødet. Jeg synes derimod at kunne erindre, at det var ved den lejlighed, han vrængende prøvede at gengive ordet »Kammerater«, hvormed Thøgersen tiltalte arbejderne fra Brede. Den begejstrede revolutionære taler med det vældige hår og en stemme som Danton, og min perentlige, pilskaldede far. Større modsætninger kan ikke findes mellem hvide mennesker.

Jeg holdt af Thøgersen fra den første gang, jeg hørte ham. Ærligere, enklere og modigere mand har aldrig stået i vore rækker.

På en eller anden måde fik jeg meget tidligt sympati for kommunismen - syndikalismen hed det dengang - og Sovjetunionen.

En passage (ca. 3 sider) om kommunismen er udeladt.

Jeg fik en umiddelbar sympati for Lenin. Måske fordi han til forveksling lignede lærer Sørensen fra Lyngby. En overgang virkede der en lærerinde ved skolen i Brede, som jeg vældig godt kunne lide. Lad mig kalde hende frk. Møller.

Hun var et elskeligt og varmt menneske med en indstilling, der var anderledes end den forkrampede intolerance i mit hjem.

Lærer Sørensen var gift, og da det rygtedes at frk. Møller skulle have et barn med ham - gud alene ved, hvordan rygterne kom i omløb - tog den onde og forgiftede sladder fat. Det var den frydefulde, højrøde skandale. Der hviskedes og der stikledes, og mor blev rød i kinderne, omtrent som da rygtet om Frederik VIIIs død på bordel i Hamborg begyndte at brede sig.

Livet blev værd at leve.

Dengang kunne en lærerinde, der havde et »usædeligt« forhold til en gift mand, og som oven i købet skulle have et barn med ham, ikke forblive i skolens tjeneste. Ikke, hvis det kom frem i hvert

fald. Hvordan skulle man dog kunne betro hende at give børnene den sædelige opdragelse til kyskhed og hykleri, som var skolens mål og mening?

Verden er trods alt gået fremad. Enkelte af mine ældre læsere vil erindre det postyr, det vakte, da skoleinspektør Inger Merete Nordentoft under nationens intense opmærksomhed skulle have et »uægte« barn. Det var engang lige efter den anden krig. Hun var leder af »Katrinedalsskolen« i København og deklarerede den glædelige begivenhed, der forestod, på et lærermøde. Da hun desuden var kommunist, blev det til en landsomfattende ballade med optræden i presse og folketing af de dengang endnu eksisterende sædelighedsatleter. En på det nærmeste uddød menneskeafart, som for bare tredive år siden havde et stort ord at skulle have sagt. »Katrinedalsskolen« blev, om jeg husker ret, delt i to afdelinger. En for de sædelige hjemms børn med en dertil egnet leder, og en for de usædeliges med Inger Merete Nordentoft som inspektør. Men hun kunne dog blive i stillingen og beholde sit barn hos sig i modsætning til den arme frk. Møller, og havde hun bare været en smule diskret, var det hele gået upåagtet hen. - Men hykleri lå nu ikke til hende, og - om jeg kender hende ret, - har det været hende en lyst at udæske de bigotte lærere.

De fjerne begivenheder, der på tidspunktet for frk. Møllers syndefald rystede verden og ændrede historien, svandt ind til intet ved siden af den næ-

re, altopslugende skandale i Brede Skole.

Men da jeg kunne lide frk. Møller, blev også lærer Sørensen mig sympatisk, og da han så ud som Lenin, førtes mine følelser for frk. Møller via Sørensen videre til Lenin. Jeg tror temmelig sikkert, at det var begyndelsen. Det gik forresten sådan, at Sørensen blev skilt og gift med frk. Møller. Hun fødte under et såkaldt »diskret ophold«, som det hed dengang, men var nødsaget til at bortadoptere barnet. At have det hos sig, var for hård en belastning af det lille samfunds tålsomhed.

Jeg kan huske en kaffekomsammen i mit hjem på frk. Møllers interessante syndefald. Det var et frydefuldt rivegilde. Det må have været omkring krigens afslutning. Antagelig i begyndelsen af 1919. Den dybe skyttegrav, der skar alléen, var ikke kastet til endnu. Det blev den først efter fredsslutningen. Selvfølgelig deltog jeg ikke i rivningen, men aflyttede ubemærket samtalen fra et tilstødende rum.

Selskabet var så blussende opslugt af vellystig forargelse, at det ikke agtede på min stilfærdige nærværelse.

Det grupperede sig om den »grundtvigianersofa«, som min mor hedt og gennem åringer havde ønsket sig til afløsning af den røde med plys og klunker, som hun og far havde fået i bryllupsgave. Den bestod af to skabe med en bänk imellem, og den var anbragt henne i den ene ende af den store dagligstue, som altid var tapetseret med rødt,

I krogen stod en nøgen dreng af gips,

som min far havde købt hos en billedhugger i Lyngby, der hed Sondrup. Der var viftepalmer og alt, hvad der ellers hørte sig til i et hjem for den lavere middelstand. - At gipsdrengen var nøgen, berørte min mor ubehageligt, og hun syslede med tanken om at give ham et tøjstykke i hånden, som kunne skjule det uanstændige gehæng.

Billedet af denne kaffemik i Brede skole hører til det, jeg har bevaret i hukommelsen, og som jeg kan reproducere i alle enkeltheder. Dér sad mine forældre - der vist nok hørte til de mindst forargede, og som ikke ønskede frk. Møller på bålet og ej heller til offentligt skriftemål -, pastor Hjortekær med fip-skæg og lorgnetter, førstelærerparret fra Lundtofte, en lærerinde, frk. Olsen, og desuden et lærerpar fra Lyngby, der ved navneforandring havde antaget navnet Dydensborg. Hverken mere eller mindre. Han var en lille skikkelig tyksak, og hun lignede en dyne.

Det blev sent, inden gæsterne gik ud i mørket ivrigt fortsættende meningsudvekslingen.

De må have været svært optaget af den. Jeg var gået i seng, men vågnede ved en mærkelig uro i huset. Far af sted med flagermuselygten. Hvad der var sket, var der ingen, der fortalte mig, men næste dag blev jeg sendt til Lyngby. Far gav mig en pakke af brunt papir, som jeg skulle aflevere til Dydensborgs, der boede i den fjerneste ende af hovedgaden.

Da jeg fik strengt forbud mod at åbne pakken, var det naturligvis det første,

jeg gjorde, så snart jeg var kommet ud af synsvidde. Pakken viste sig at indeholde gebis, fletninger og andre løsdele, samt et par lorgnetter - næseklemmere - som jeg genkendte som pastor Hjortekærs. Der var, som jeg efterhånden fik udforsket, sket det, at det sladreende selskab på hjemvejen havde været så optaget af frk. Møllers og lærer Sørensens intimiteter, at de ikke havde passet på den åbne skyttegrav. Den var dyb.

Først var fru Dydensborg med skingrende rædselsskrig faldet i den. Ovenpå hende pastor Hjortekær, der takket være sit forsyns førelse ikke kom noget til, men faldt blødt og behageligt.

Så resten af selskabet i blandet orden.

De fik sig hjulpet op, men efterlod i mørket de trofæer, der var i pakken til Dydensborgs, og som min far havde været henne at samle op, da det blev lyst den næste morgen.

Jeg følte det, da jeg stod med den åbne pakke henne i alléen, som var der en højere styrelse, der holdt med frk. Møller.

Tanken på fru Dydensborg og pastor Hjortekær og deres fælles fald i skyttegraven har, når den senere dukkede op i min bevidsthed, stemt mig til en munterhed, som jeg også føler i denne skrivende stund så mange år efter, hvor jeg fæster dette lille minde til papiret. Nu er alle de, der hin aften forlod Brede skole og gik et fald, der var mindre behageligt end frk. Møllers, i møde, for længst gået i en anden grav.

Der dukker flere og flere erindringer op om Brede, medens jeg skriver. Ting

som jeg måske slet ikke har tænkt på siden dengang. Det er mærkeligt det med at huske. Erindringen ligger hengemt i en eller anden hjerneceelle. Jeg har hørt, at vi har dem i et antal af 10 i trettende potens. Det er jo mange nuller, der skal til for at skrive det tal. Under en jævn kæfert siges man at sætte omkring 40.000 over styr, men der er jo en del at tære på. Nogle af disse opmagasineringsceller er blevet aktive, medens jeg skriver og har givet erindringer fra sig, der har været gemt i alle de mange år.

Derfor må jeg se at komme videre, for ellers bliver denne bog tykkere end en bibel. Det er ikke min mening at fortælle alt, men at udvælge enkeltheder, som jeg selv synes er betegnende for tiden og milieuet. Det er mere end hændelser, som jeg har oplevet, en tidsatmosfære, jeg prøver på at videregive fornemmelsen af. Atmosfæren fra den første krigs dage og fra dem, der var forud. Da der ikke førtes »rigtige« krig, og dr. P. Munch stod i Fredskoven ved Rudkøbing og fortalte, at krig overhovedet var noget, der hørte fortiden til. Det gjorde han et par år inden den første storkrig brød løs over Europas folkeslag.

Jeg vil endnu sige, at det, jeg har fortalt om, hvorledes jeg fik sympati for kommunismen, ikke skal forstås på den måde, at det udelukkende skyldtes religiøse hormoner, Thøgersens tale og den ukendte jøde, samt frk. Møllers syndefald.

Årsagen er nok først og fremmest vær Hansen, for det var vist Hansen, han

I gavlens af Den Lille Længe (til højre) fandtes Borgestuen med et lille bibliotek, som fabriken stillede til rådighed. Borgestuen var beregnet som samlingsstue for de enlige arbejdere i fritiden, men blev sjældent benyttet. Postkort omkr. 1900.

Lyngby-Taarbæk Stadsarkiv

hed, den gråhårede arbejder, der stod for det lille fabriksbibliotek. Han var en af datidens belæste, der kunne deres marxisme. Jeg ved endnu nøje, hvor biblioteket var. Det fandtes i en af de bevarede længer. Det var Hansen, der tog sig af min første socialistiske opdragelse og bibragte mig en dæmrende fornemmelse af, at socialismen ikke var en tilfældig politisk bevægelse som højre eller de radikale, men at den havde en teoretisk begrundelse, var en filosofi, en videnskab og en total livsanskuelse.

Lad mig slutte disse glimt fra det

gamle Brede med at mindes sommer-søndagene derude.

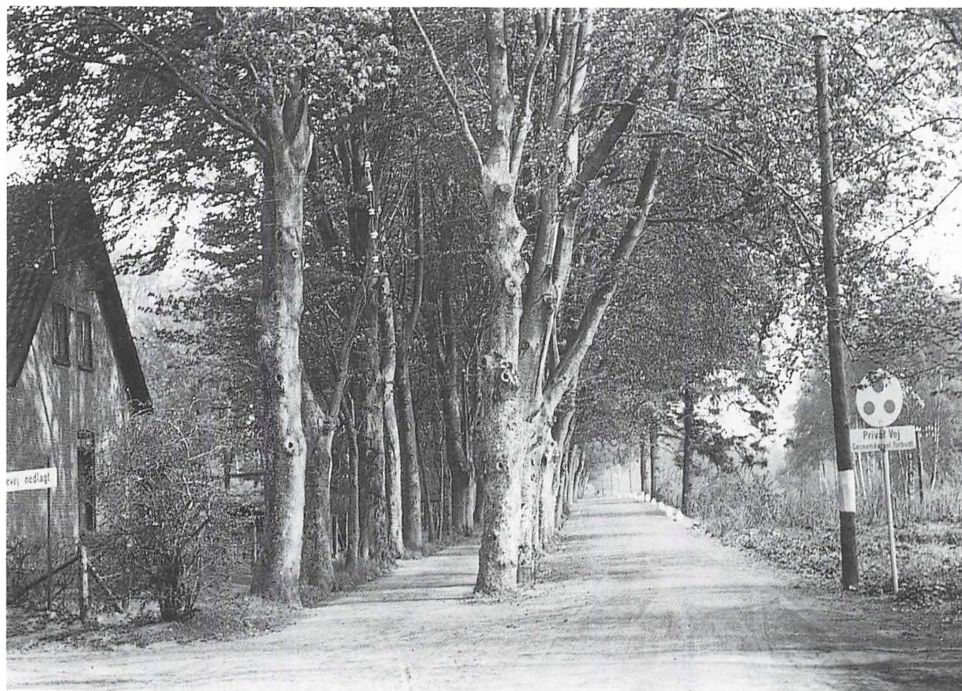
Da jeg sad ved mit arbejdsbord hjemme i Højby ved Lejre og skrev på dette kapitel, kom jeg i tanker om, at jeg hellere måtte tage ud og se på Brede igen.

Det er mange år siden, jeg sidst var der. Jeg har jo fortalt, hvorfor jeg ikke kan lide at gå på min barndoms stier.

Nu gjorde jeg det dog og blev netop så trist i hu, som jeg havde ventet.

Der er ikke ligefrem forfald derude. Det påser Nationalmuseet. Men det er, som der ligger en lugt af mølpose, pop

Brede Allé set fra Fuglevad omkring 1935, hvor Møllevej mellem alleen og Kongevejen netop var blevet nedlagt ved Skovbrynets anlæggelse. Endnu på dette tidspunkt var alleen godt vedligeholdt. Huset til venstre er børnehjemmet Brede Plejehus fra 1863. Her ligger i dag Frilandsmuseets fynske vandmølle.

Lyngby-Taarbæk Stadsarkiv

og fidus over dalen, der nu er inddraget under Frilandsmuseet, som er en afdeling af Nationalmuseet. Den gamle allé er der selvfølgelig og kørevejen langs den, men den er hullet og forsømt. Mellem alléens træer er der en smal fodsti. Det er ikke som i fabrikant Daverkosens dage. Da var vejen sort og fast som asfalt. Fabrikanten sørgede for, at alt holdtes i orden. Vejen blev bestrøet med slagter fra fabrikken, og alléen holdt pæn.

Sommersøndage rullede den ene charabanc efter den anden hen ad vejen og forbi skolen. Fyldt med glade mennesker, der kørte til udflugtsstedet »Det danske Schweitz« ved Ørholm. Sangforeninger kom der blandt andet mange af. »Lærken« og »Morgenrøden« eller hvad de ellers kaldte sig.

Mændene sad strunke på vognbænkene med stive, rundpuldede hatte, røde ansigter og svedende i deres pansrede kravetøj. Jernhårde knæflipper

mellem hvis flige adamsæblet bevægede sig, når der gled en ølbajer ned, af dem fra kassen i vognbunden.

De mange små sangforeninger og klubber af den ene eller anden art havde noget med politik at gøre. Vi havde ganske vist aldrig haft en »socialistlov« her i landet, som de i sin tid havde det i Tyskland, men arbejdsgiverne og de fine hadede socialdemokratiet. Mange af de hér sangforeninger havde den baggrund, at arbejderne ville kunne komme sammen for at snakke politik. For ikke at blive ilde set, hvor de arbejdede, lavede de f. eks. en sangforening, hvor de nok sang, men mest politiserede.

Jeg kan huske, at Wilmann, den gamle socialdemokratiske sognerådsformand, fortalte om, hvorledes han i sin barndom var med til at distribuere »Socialdemokraten« til læsere i Brede og Lundtofte.

Der var ingen, der turde holde bladet og få det bragt med landposten, Wilmann smuglede avisen ud til Brede Indelukke, en lille skov eller park ved fabrikken og gemte et aftalt antal eksemplarer i et stendige. Når det blev mørkt, hentede en tillidsmand dem og bragte det farlige blad til de illegale abonnenter på enen.

Sådan var det engang for meget længe siden. Ikke mens vi boede i Brede, for da var »Socialen« - som »Aktuel« kaldtes dengang - allerede uskadelig, og de socialdemokratiske ledere havde betrådt klasseforræderiets vej. Der blev socialdemokratisk flertal i

sognerådet ved det første valg efter, at vi var kommet til Brede, og Wilmann afløste den konservative proprietær Piper som formand. Men et slægtled tidligere mindede forholdene altså om det, vi andre oplevede i tyskertiden.

Da jeg nys var ude i Brede, var den sorte vej opkørt. Her færdedes kun få. Her er ingen fabrikant Daverkosen, der rider inspektionstur om morgenen og sørger for, at alt holdes i stand.

Vidste han, hvorledes det stod til med hans fabrik, ville han vende sig i sin sarkofag på Lundtofte Kirkegård, hvor han blev bisat i 1918 - han døde af den spanske syge - i en gravhøj, der minder om den, hvori Scherfigs navnkundige Skern Svendsen stedtes til hvile.

Om sommeren plukkede vi børn kornblomster og flettede dem til kranser, som vi smed op i vognene til de sangglade. De anbragte dem om de stive hattepulde og smed småskillinger ud til drengene, der vendte vejrmøller og slog kraftspring bagefter køretøjerne.

Da jeg igen slentrede langs vor gamle have og forbi det tilsyneladende menneskeforladte universitetsinstitut, der er indrettet i den gamle skole, som jeg knytter så mange minder til, var det med ét, som hørte jeg hovslag af travende køreheste, piskesmæld og sang af grove stemmer...

Jeg vendte mig om. Der kom ingen charabanc, men min datter fulgte efter mig i sin bil. Jeg satte mig ind til hende. Med en let fodbevægelse satte hun vognen i fart, og vi forlod den balsamerede fortid ude i det gamle Brede.

Førstelærer F. M. Madsen underviser i Brede Skole i begyndelsen af 1930'erne.

Lyngby-Taarbæk Stadsarkiv

Tove Smidth

Barn i Brede i 1930'erne

Flytningen fra Østerbro til Brede var et kolossalt miljøskifte, fra en gade i et tæt bebygget Østerbro-kvarter med fire-etagers huse til et landsbyagtigt samfund bygget op omkring klædefabrikken, med rigelig luft mellem de lave huse, vand og mose tæt ved, masser af grønne træer og haver, og marker rundt om så langt øjet rakte. Det følte fremmed og mærkeligt for mig, som dengang var 9 år.

Huset vi flyttede ind i var et børne-asyll! Der arbejdede nemlig ikke blot mænd, men også mange kvinder på fabrikken, og deres småbørn skulle passes i arbejdstiden, som strakte sig fra kl. 7 til 16.30, lørdag dog kun til kl. 14. Så hver morgen kom mødrene myldrende og afleverede ungerne, hvorefter de vandrede ned til fabrikkens gitterport, som lå få minutter derfra.

Vejen hed I. C. Modewegs Vej, opkaldt efter klædefabrikkens grundlægger. På gavlen ud mod vejen stod der »Brede Asyl 1905« med store bogstaver. Det var et mærkværdigt sted at flytte ind. Bygningen var jo slet ikke beregnet til privat beboelse. Der var to etager. Selve asylet, som bestod af vuggestue og børnehave, fyldte hele underetagen. På etagen oven over boede asylets plejemor frøken Mogensen og hendes assistent Karen Hein. Frøken Mo-

gensens voksne plejesøn Harald, som var døvstum, havde man også fundet plads til. De øvrige rum på 2. sal var beregnet til enlige mødre, som fik passet deres baby'er på asylet, mens de selv var på fabrikken. Disse enlige mødre måtte nu rømme deres boliger og anbringes andre steder, for at vi kunne flytte ind. Det lyder uretfærdigt, og var det vel også.

Men fabriksledelsens beslutning om at flytte lager og kontor fra København til Brede havde medført nogle boligmæssige problemer. Der skulle skaffes tag over hovedet til kontorfolk og lagerpersonale, der gik under betegnelsen »funktionærer«. Man kunne ikke forvente eller forlange, at funktionærerne skulle blive boende i København og rejse den lange vej til Brede hver dag for at passe deres arbejde. Og principielt var det ledelsens holdning, at alle, som var fast knyttet til fabrikken, så vidt muligt skulle kunne bo tæt ved deres arbejdsplads. Så de nytilkomne funktionærer, som ønskede det, blev puttet ind hist og pist, hvor det med lidt god vilje kunne lade sig gøre. For resten sagde man ikke dengang, at man boede i Brede, men på Brede.

Vores familie fik overladt næsten halvdelen af overetagen på asylet. Vi havde vinduer mod tre verdenshjørner

og udsigt til en bølgende kornmark mod vest og direktørbolig og fabrik mod øst.

Der var spisestue, dagligstue, soveværelse og børneværelse, og et pænt køkken. Store forhold, og så var der centralvarme i huset! En funktionær var åbenbart »noget« i Brede. En ældre kontordame, som hed Carla Budde, fik anvist to værelser ved siden af os. Mine forældre fik tildelt et hjørne af asylets jord som have, tæt ved vores indgang. Der var ikke noget wc inden døre, kun

et skur med i alt tre retirader, hvoraf vi fik tildelt den ene. Uanset årstid og vejr skulle vi ned ad en trappe og ud af huset og tilbagelægge en halv snes meter for at nå retiraden, så en potte var god at have om natten. Badeværelse kom slet ikke på tale, men sådant et var der nu heller ikke mange, som havde dengang. En anden ulempe var, at trappen op til tørreloftet lå i vores ende af huset, så de andre beboere kom delvis ind på vores territorium, når de skulle derop.

Hele dagen genlød stedet af børnely-

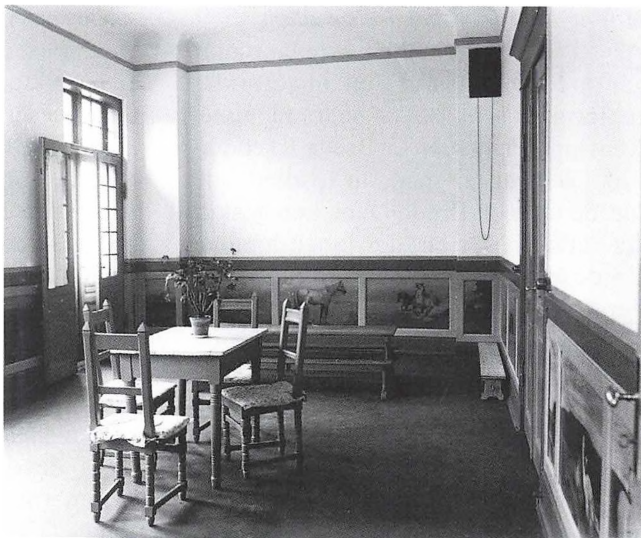

Brede Asyl omkring 1930. Asylet er opført i 1905 og er stadig i brug som børnehave. Familien Steenholt's lejlighed var i den venstre halvdel af førstesalen med trappe fra en indgang på bygningens bagside.

Lyngby-Taarbæk Stadsarkiv

Indvendigt har Brede Asyl bevaret meget af sit oprindelige udseende, ikke mindst de høje paneler med kolorerede dyrebilleder i felterne. Også enkelte af de gamle møbler er bevaret.
Lyngby-Taarbæk Stadsarkiv

de. I underetagen og i haven rundt om huset myldrede det med »asyl-unger«, fra spæde til seks-syv årige. Hvor mange ved jeg ikke, men det var rigtig mange, og der var kun to til at passe dem, frøken Mogensen og Karen, som var en mild og trofast barneplejerske, der også tog del i rengøringen. Plus lidt løs arbejdskraft efter behov. Ude fra haven kunne vi kikke gennem et vindue ind i skyllerummet og se ungerne sidde på potte, 5-6 stykker ad gangen. Når de havde spist, blev de stillet op på rad og række, og min renlige mor gøs, da hun så, at frøken Mogensen brugte den samme vaskeklud til alle de små ansigter og hænder. Fabriksfløjten kunne høres over hele Brede og fungerede som ur for os alle sammen. Når den meldte fyraften, kom mødrene og hentede deres poder, og så blev der stille og fredeligt.

Da vi første gang oplevede, at kong Christian X red forbi asylet, var vi helt benovede. Siden vænnede vi os til, at han gjorde det dagligt hver sommer. Kongefamilien brugte dengang Sorgenfri Slot som sommerresidens, og kongen havde en fast riderute, som førte forbi vore vinduer. En lille purk havde for vane at sætte sig i vejkanten og sige »Godaw konge«, når majestæten passerede. Det indbragte ham engang en mønt fra den behandskede hånd. Da der var gået en rum tid, mente drengen, at tiden måtte være inde til en ny donation, så da rytteren nærmede sig, råbte han: »Det er længe siden, jeg har fået noget, konge!« Om hans påmindelse gav gevinst, står hen i det uvisse. Rygtet om sådanne hændelser spredtes hurtigt i Brede, og historierne blev ikke ringere undervejs.

Høj og lav - man kender sin plads

Asylet er led i en helhed, som langsomt går op for mig. Far er flink til at forklare, for at vi skal føle os bedre hjemme. Centrum i helheden er Brede Klædefabrik. Den ligger med sin hvidkalkede facade ud mod Brede Dam, kun adskilt fra vandet af vejen, der løber gennem Brede fra vest til øst. Alle i Brede arbejder på fabrikken. De bor i forskellige slags huse, som afspejler deres job og plads i hierarkiet.

I den fornemme Brede Hovedbygning bor administrerende direktør H. W. Jacobæus med hustru og tre børn og tjenesetfolk. Hovedbygningen ligger i forlængelse af fabriksfacaden og er også hvidkalket. En fornem trappe fører op til hoveddøren, flankeret af to gadelygter. Perlegrus og lavhængende jernlænker adskiller hovedbygningen fra selve vejen og markerer en standsmæssig afstand.

Far nævner ofte Jacobæus, for som administrativ leder af fabrikken er han fars chef. Vi ser ham tit fra vinduerne, for hver morgen går han tur forbi asylet og videre ad stien ned mod Indelukket bag fabrikken. I »den lille hovedbygning«, som ligger i forlængelse af hovedbygningen, bor dessinatør Stegemüller, oven på direktørfamiliens køkkenregioner.

Der er også en teknisk direktør på fabrikken. Han hedder Carl Leo Daverkosen og står lidt uklart i min bevidsthed, fordi han ikke bor i Brede, men lidt længere borte. Hans far styrede engang Brede enevældigt og omtales stadig som »den gamle Daverkosen«.

Far nævner også sommetider Niels Daverkosen, som er bror til Leo. Niels er inspektør på fabrikken og bor også uden for selve Brede, på Caroline Amalievej. Jeg fornemmer, at familien Daverkosen er noget særligt og betyder en masse for de gamle bredere, som har boet på stedet og arbejdet på fabrikken i flere generationer. Den gamle fabrikant Edmund Daverkosen, som de gamle bredere kaldte for »fatter« - dog kun i omtale - kom fra Tyskland for mange år siden og blev leder af fabrikken, men han er død for længe siden. Også dessinatør Stegemüllers far er kommet fra Tyskland, og flere af mestrenes fædre. For i Tyskland er de meget dygtige industrifolk.

Man lærer hurtigt at finde rundt i Brede. Det er et let overskueligt samfund. Fabrikken ligger ved Brede Dam i bunden af Mølleådalen, og boliger af forskellig art er spredt rundt om, med masser af haver og grønne områder ind imellem. Menneskene bor, hvor de standsmæssigt hører til. Husene afspejler som sagt deres plads i hierarkiet.

Mestrene bor i mesterboligerne, ikke langt fra hovedbygningen. Mesterboligerne er store villaer i to etager, hvide ligesom hovedbygningen. Sådan en villa deles af to mesterfamilier.

Mellem hovedbygningen og mesterboligerne strækker længerne sig. Det er arbejderboliger. Lange, lave bygninger med små lejligheder på rad og række. Andre arbejdere og håndværkere bor i gule og grå huse, som ligger spredt på det bakkede terræn øst for fabrikken,

Brede Hovedbygning en sommereftermiddag omkring 1950. Til venstre ses "den lille hovedbygning" (også kaldt "Lille Brede", opført i 1871) og i baggrunden Brede Asyl med familien Steenholtts vinduer lige over den venstre portstolpe.
 Lyngby-Taarbæk Stadsarkiv

på den anden side af Mølleåen og Brede Dam. Disse arbejderhuse er i to etager. De har bynavne: London, Paris, Amsterdam, New York, Madrid, Wien, Prag, Nazareth, Bethlehem. Det siges, at den gamle Daverkosens rejser i udlandet har inspireret til disse husnavne. Her kan man komme verden rundt til fods på en eftermiddag.

Til hver eneste husstand hører en have. Det er ikke sikkert, at den ligger lige ved huset hvor man bor, ofte et lille stykke derfra. Men jord skal man have, så man kan dyrke kartofler og grønsager til eget brug. Så strækker lønnen bedre. På mange af jordlodderne er der

et skur og en hønsegård. Måske et kabinbur og et dueslag. Hvis man ikke har nok i den jordlod, som hører til boligen, kan man ansøge om en ekstra ved kanten af Brede Dam eller bag fabriksområdet, i Indelukket.

For at kunne få en lejlighed skal man være en familie. Enlige bor på værelse på 1. sal i arbejderhusene. Lager- og kontorphonale er ikke indgået i den oprindelige boligplanlægning. Klædelageret og hovedparten af kontorfunktionerne lå jo i København frem til begyndelsen af 30'erne. Nu er vi funktionærer anbragt hist og pist, hvor det var praktisk muligt. Nogle få har valgt at bo

uden for Brede, eller har været tvunget til det. I Virum for eksempel.

Fabriksfløjten forkynder, hvornår arbejdsdagen starter, hvornår middagspausen begynder og slutter, og hvornår det er fyraften. I middagspausen forlader alle fabrikken gennem gitterporten ved slusen.

På spisehuset ved siden af fabrikken kan man få varm mad for en billig penge. Nogle spiser den på stedet, især de enlige. Andre bærer den hjem i en lille blikspand med et par indbyggede skåle oven i hinanden, én til suppe eller grød, én til kød og kartofler. Nogle fa-

milier laver selv mad. Det afhænger af, om konen i huset er hjemmegående eller arbejder på fabrikken. Måske har hun hjemmearbejde og kan klare madlavning ved siden af.

Spisehuset er en vigtig faktor i Brede. Mest på grund af maden, men også fordi der holdes fester og møder. På 1. sal er der enkeltværelser. Og i kælderen kan man få et karbad for en billig penge. I boligerne er der ikke noget badeværelse undtagen hos de allerfineste, og etagevask rækker ikke i længden. Derfor er der indrettet et par baderum i Spisehusets kælder, med sten-

Udsigt over Lundtofte Kirkegård fra kirketårnet. Billedet viser den del af kirkegården, som Brede Klædefabrik havde lejet til fri begravelse for sine ansatte. I midten ses fabrikant Edmund Daverkosens gravhøj med bautasten på toppen. Den er omgivet af et firkantet indelukke, hvor medlemmer af familien Daverkosen er begravet i det sydøstlige hjørne. I de store gravsteder foran indelukket ligger afdelingslederne (mes-trene), og til begge sider i små gravsteder ligger arbejderne.

Jeppe Tønsberg fot.

Brede Skole (se side 22) fik i 1921 en ny bygning på den modsatte side af alleen med bl.a. gymnastiksal på 1.sal. Bygningen var beregnet til senere at kunne ombygges til beboelse og har derfor vinduesblændinger i muren ud for gymnastiksalen.

Lyngby-Taarbæk Stadsarkiv

gulv og badekar og et hul i gulvet som afløb.

På Brede blev der sørget for én fra vugge til grav. Og på Lundtofte Kirkegård, hvor fabrikken havde sin egen afdeling, fik man gratis begravelse. I mit hjem på asylet bliver der aldrig talt om standsforskellene i Brede. Et barn tænker heller ikke i de baner, direkte. Alligevel fornemmer man, at der er forskel på folk. At nogle er finere end én selv og andre mindre fine. Men også at vi alle sammen på en eller anden måde hænger sammen og udgør en helhed i det lukkede fabrikkssamfund. Det er noget man lever sig ind i efterhånden. For mit vedkommende dog ikke uden problemer.

Skolen

Min nye skole hedder »BREDE FABRIKS SKOLE«. Navnet står med store bogstaver på muren. Jeg kan gå derud på mindre end ti minutter. Den ligger på »den sorte allé«. Sådan kalder vi vejen, som fører fra hovedbygningen til Fuglevad. Alléen er sort, fordi den er belagt med slagger, og fordi der vokser høje træer med tætte kroner. Det er en lilleput-skole i forhold til den, som jeg er kommet fra, bare en lille grå bygning ved kanten af alléen. Der er to klasseværelser i underetagen. Ovenpå bor førstelærer Madsen. Han har et rart rødmosset ansigt og en venlig stemme. På den anden side af al-

Tove Steenholt som 9-årig i Brede Asyls have kort efter udflytningen fra København. Tove Smidth

léen ligger en hvid bygning og en træpavillon, hvor der også er nogle klasseværelser. Der er ikke nogen afgrænset skolegård. Når en time er forbi, bliver der ringet ud med en mælkeklokke. Så strømmer ungerne ud og fordeler sig, som de har lyst. Nogle går i læskuret eller på retiraden. Nogle render op og ned ad en græsklædt skrænt, som kaldes »Solbakken«. Nogle stikker en tur ned til sivene i mosen ved Brede Dam. Nogle driver rundt på alléen. Eneste betingelse er, at vi ikke må løbe læng-

ere væk, end at vi kan høre mælkeklokken, når frikvarteret er forbi.

For far og mor er det en selvfølge, at jeg skal gå på Brede Fabriks Skole. Andet kommer slet ikke på tale. Alternativet ville være en skole i Lyngby, som ligger 3-4 kilometer borte, og det er utænkeligt for en pige på 9 år.

Jeg kommer ind i 3. klasse midt i et skoleår og føler mig frygteligt ensom. Mærkeligt er det også, at drenge og piger går sammen. Bedre bliver det ikke, da nogle af arbejderbørnene begynder at råbe »funktionærnsnude« efter mig. Jeg skal ikke tro, at jeg er noget! Der er øjeblikke, hvor jeg frøydende ønsker mig, at jeg var arbejderbarn. Jeg har ingen at lege med, er helt udenfor. I min nød skriver jeg til min tidligere klasse-lærer frøken Kragh og fortæller hende, hvor meget jeg savner hende og skolen i Holsteinsgade. Hun svarer trøstende, at jeg nok snart vil vænne mig til de nye forhold, at det kun er en overgang. Det samme mener min forældre. De får ret - af en ganske bestemt grund, som de næppe har kunnet forestille sig.

En redningsmand kommer helt uventet på banen. Klassens stærke dreng, som vistnok hedder Kurt men altid bliver kaldt Bomand, forelsker sig i mig. Faktisk er det mine slangekrøller, han taber hjertet til, men det bliver jeg først klar over senere. Bomand knytter næverne og siger, at de andre lige kan prøve på at drille mig, så skal de få alle de tæv, der kan ligge på dem. Klimaet omkring mig skifter. Nu bliver jeg pludselig lidt interessant. Nu vil pigerne godt ha-

ve mig med i legen. Han ser også ret godt ud, Bomand, med den tætte stærke krop. Ikke alene beskytter han mig i skolen, han lægger også nu og da vejen forbi asylet, hvor jeg bor, og hvis han får øje på mig, fløjter han en af Marguerite Vibys populære revyviser: »Gå med i lunden, så spidser vi munden ...«. Det er saligt.

Den lykke varer desværre ikke ret længe. Bomands forelskelse går brat over, da jeg får klippet mine lyse slangekrøller af. Mor er blevet træt af at holde dem ved lige med papillotter, som jeg ligger med om natten. De generer ikke ret meget, for de er lavet af det fineste tynde skind, som er svøbt rundt om en bøjelig metaltråd. Selv synes jeg også, at jeg er ved at være for stor til slangekrøller. Bomand bliver meget vred og bebrejder mig, at jeg har fået krøllerne fjernet uden at spørge ham. Nu er vi ikke mere forlovet, meddeler han. Jeg bliver meget ulykkelig. Tænk at vi har været rigtig forlovet! Nu har jeg mistet både min beskytter og min kæreste. Når jeg ser mig i spejlet, forstår jeg sådan set godt Bomand, men sket er sket. Heldigvis har vores forhold været længe nok til, at de andre elever har vænnet sig til mig og accepteret mig. Skilsmissen går selvfølgelig ikke upåagtet hen, men drillerierne bliver ikke genoptaget, og i mellemtiden har jeg fået en veninde, som hedder Maria. Hun er arbejderbarn og bor på en af længerne. Vi læser lektier sammen hjemme hos mig. Romanen med Bomand er uigenkaldeligt forbi, men biproduktet beholder jeg:

Han har fået mig integreret i Brede Fabriks Skole.

Mens jeg endnu er ugleset, er det lidt af en trøst, at et par drenge i klassen bliver drillet endnu mere. De bor på et børnehjem i Fuglevad, i den modsatte ende af den sorte allé. De går med bare fødder om sommeren og om vinteren i træsko, som de skal efterlade i gangen uden for klasseværelset. De er ofte forkølede, så snottet løber ud af næsen. Om en af dem står en kraftig odeur, fordi han har svært ved at holde på vandet eller hvad det nu er. Han bliver drillet af de andre og kaldt »ham med lugteposen«. De, som er anderledes, skal kanøfles! Da drillerierne mod mig oplyses, fortsætter chikanerne mod børnehjemsungerne. Det er dybt uretfærdigt, og jeg har ondt af dem, men desværre rækker medfølelsen eller modet ikke så langt, at jeg går åbent i brechen for dem. Jeg har nok i at opretholde min egen nyvundne status.

Brede Fabriks Skole er selvfølgelig beregnet til fabrikkens børn, men ingen regel uden undtagelse. Et par af klassens elever bor i Fuglevad. Der er som sagt et par børnehjemsbørn, men ervedover også nogle bedre folks børn, som jeg senere kommer til at gå sammen med i mellemskolen. Forældrene har - ligesom mine forældre - valgt fabrikkens skole, fordi den ligger i bekvem og trafikikker nærhed. Disse børn har den fordel frem for mig, at de har været med fra skolestart og ikke bor i selve Brede, hvor alle ved alt om alle. Der er Bente, hvis far er ingeniør. Og Knud

Glade børn til fødselsdag hos Knud Teglbjærg på Frilandsmuseet, hvor hans far var ansat. Børnene er fra venstre Knud, Bente Steppinge, ukendt, Tove Steenholt, Bruno Stepputat og Gunbjørg Madsen.

Tove Smidth

Teglbjærg, hvis far arbejder på Frilandsmuseet i Fuglevad. Og Gunbjørg, hvis far vist er kunstmaler.

Jeg er blandt de heldige, der bliver inviteret til fødselsdagsfest hos Knud. Det er spændende at tumle rundt mellem de gamle bygninger på museumsområdet og kravle rundt i kornmøllen og prøve at sidde i en gammeldags hestevogn. Mindre fornøjeligt er det at være til fastelavnsfest hos Bente.

Vi skal møde i fastelavnstøj, men det er ikke gået op for mig. Jeg kommer i almindeligt pænt tøj, mens alle de andre børn er klædt ud som prinser og prinsesser og sørøvere. For at jeg ikke skal føle mig udenfor, finder Bentes mor nogle gamle klude frem og svøber om mig. Så sætter hun ild til en korkprop, så den bliver sort af sod, og med soden maler hun rynker i mit ansigt og siger: »Så, nu er du en gammel bedstemor.« Det er ikke just en rolle, som huer mig, navnlig ikke da

de andre børn mener, at en bedstemor passer dårligt ind i sørøvernes og prinsernes kamp om de skønne prinsesser. Bedste skal bare »reddes« og ellers holde sig i ro. Total fiasko.

Men som helhed - Brede Fabriks Skole bliver hen ad vejen en god oplevelse, både hvad kammerater og lærere angår. »Skolegården« med de usynlige grænser er ikke længere mærkelig, men pragtfuld og helt naturlig. Jeg spiller komedie i frikvartererne med de andre piger bag pigernes retirade og klatrer i træer ved Solbakken sammen med drengene. En gang vover jeg mig så højt op i et træ, at jeg ikke tør klatre ned igen, da der bliver ringet ind med mælkeklokken. En stor dreng, som hedder Willy, er så venlig at kravle op i træet og hjælpe mig ned, gren for gren. Jeg morer mig med resten af klassen, når Prebens tamme allike er fløjet efter ham til skolen og smutter ind ad et åbent vin-

*Brede Idrætshus omkring 1950
med de tre bevarede bogstaver
fra Brede Fabriks skole.*

Lyngby-Taarbæk Stadsarkiv

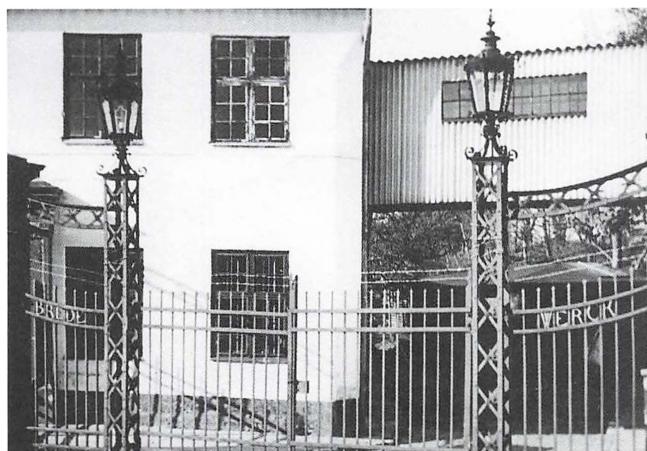
due midt i timen. Der bliver en vældig ravage, når fuglen tumler rundt for at finde et hoved at lande på. Sorthårede Preben bliver skældt ud af læreren, men nyder stor prestige blandt kammeraterne på grund af den allike. Ind imellem fortæller drengene, at de har været oppe at slås med drenge fra Lyngby, og nogle af dem praler med skrammer fra kampen. Vi piger holder selvfølgelig med Brede-drengene.

I fabrikksskolen kan man gå til og med 7. klasse. Da vi er nået halvt ind i 5., begynder overlærer Madsen at tage bestik af, hvem der er egnet til en videregående skolegang. De egnede tilbyder han ekstraundervisning efter skoletid, for de skal jo gerne bestå optagelsesprøven til Statsskolen eller Privatskolen i Lyngby. Ingen af arbejdsbørnene bliver plukket ud, selv om der er kvikke hoveder iblandt. Måske ønsker forældrene det ikke. Efter gammel

tradition går mange af børnene i forældrenes fodspor på klædefabrikken. Økonomien spiller selvfølgelig også ind. Selv kom jeg på Lyngby Statsskole. Det var en ny stor omvæltning. Men det er en anden historie.

Få år efter at jeg har forladt fabrikksskolen, bliver den nedlagt. Senere år gange af Brede-børn henvises til Kongevejens skole, hvor de bliver blandet op med børn fra hele omegnen. En af brødrene Daverkosen overtager den grå skolebygning efter behørig modernisering. Bogstaverne, som i generationer har prydet husets forside - BREDE FABRIKS SKOLE - bliver pillet ned. Tre af dem - B I F - bliver på god genbrugsvis overført til facaden på Brede Idræts Forening, som et håndgribeligt minde om den gamle fabrikksskole.

Tilbage i min erindring står også mindet om overlærer Madsen, rødmosset, mild, omsorgsfuld. Grundtvigianeren

Lageret på Brede Klædefabrik fandtes på første sal i bygningen til venstre. På billedet, som er fra 1930'erne, ser man at smedjærnsporten dengang stod ude på vejen foran indkørslen til fabrikken med en sideindgang langs muren, og at lageret stod i forbindelse med fabrikkens kontor med en gangbro hen over indkørslen.

Lyngby-Taarbæk Stadsarkiv

som lærte os så mange danske sange og salmer. Det er lidt svært at forstå, at det - efter min oplevelse - blide gemyt var far til den senere så fremfusende advokat Carl Madsen, som i sin bog »Fortids møre mur« nedgør sine forældre og det åndelige miljø, som de repræsenterede.

Brede som arbejdsplads

Far falder hurtigt til på sin nye arbejdsplads. Han er jo flyttet til Brede sammen med sine chefer og kolleger, og arbejdspladsens placering kan ikke være bedre. Klædelageret ligger på 1. sal i fabrikkens hvidkalkede facadebygning, ud mod Brede Dam. Han har den dejligste udsigt over vandet og bevoksningen rundt om. Fra sin skrivepult kan han følge de skiftende årstider.

For mor er det vanskeligere. Hun er glad for sin nye lejlighed, men har svært ved at knytte nye kontakter. På Brede kommer man ikke sammen på tværs af de arbejdsmæssige skel, og som tilflytter

er man ikke rigtig breder. Men der er ét stort lyspunkt: Mors søster Nina bor også på Brede, i en arbejderbolig på »Bakken«, øst for Brede Dam. Min far har for nogle år siden skaffet hendes mand Otto et job som lastbilchauffør ved fabrikken og dermed en adgang til at bo på Brede. Onkel Otto fungerer desuden som privatchauffør for fabrikkens administrerende direktør Jacobæus, så han og moster Nina føler sig allerede godt integreret, da vi gør vores entré i det lille vi-er-os-selv-nok samfund. De to søstre bliver uløseligt knyttet til hinanden, og vores lille kernefamilie får via onkel Otto og moster Nina adgang til et andet niveau på Brede. Det er ikke noget, vi tænker over. Sådan er det bare.

Jeg er tit med far på lageret, når han skal ordne noget uden for normal arbejdstid, og det skal han jævnlig, uden at det kaldes overarbejde. Jeg ved, hvordan det går til. Han hænger sin velpressede jakke på en bøjle og går rundt

i skjorte og vest, med elastikker om ærmerne. Med pen og blæk og lineal fører han omhyggeligt protokol over de tunge tøjballer, som er fremstillet på fabrikken. De ligger i endeløse stabler på lageret og er herlige at hoppe rundt i for et barn - uden sko vel at mærke.

Det sker også, at jeg kommer på lageret i arbejdstiden. Børn på Brede må gerne kende livet på fabrikken. Jeg finder snart ud af, hvordan det går til, når varerne på lageret skal videre ud i verden til kunderne. De tunge tøjballer bliver læsset på en rullevogn og skubbet hen til en træslidsk, så de kan glide lige ned i fabrikkens lastbil, som holder med bagenden mod slidsken. Der nede på ladet står onkel Otto, som jo er fabrikkens lastbilchauffør, og tager imod va-

erne. Han er skind og ben at se på, men muskelkraft må der være nok af. Han tumler de tunge baller på plads i tætte stabler, inden presenningen bliver slået ned og bundet fast hele vejen rundt. Min onkel er i brun chaufføruniform og kasket med blank sort skygge. Om læggene har han nypudsede sorte læderhylstre. Han udfylder sit job perfekt og korrekt. Også når han hver morgen som privatchauffør kører direktør Jacobæus' børn til Privatskolen i Lyngby. Selv måtte jeg nøjes med cyklen om sommeren og »Grisen« om vinteren, når jeg nogle år senere skulle til Statskolen i Lyngby.

Jeg ved ikke rigtigt, hvor onkel Otto hører til i hierarkiet. Hvis man skal dømmefter bopælen, hører han til arbejder-

Chauffør Otto Hansen med Brede Klædefabriks lastbil på Kongens Nytorv omkring 1930. Det var før han fik uniform.

Lyngby-Taarbæk Stadsarkiv

*Arbejderboligerne Paris (til venstre) og London omkring 1950. De to bygninger lå på det sted, hvor i dag Argentinavej 12 ligger. De var opført i 1890-91 og blev nedrevet i 1973.
Lyngby-Taarbæk Stadsarkiv*

ne, men han sorterer nok snarere under fabrikens forvalter. Han og moster Nina og deres to drenge boede først i Paris, men er senere flyttet til London, som ligger få meter fra Paris. Fra stuevinduerne i London kan man se Brede Dam med svanerne og den hvide fabriksbygning, som spejler sig i vandet. Familien bor på første sal og har to små stuer og et soveværelse plus køkken. Der er skrå vægge hele vejen rundt. Nogle skridt fra huset ligger en række retirader. Med tiden sker der en forbedring: Alle lejligheder i arbejderhusene får indlagt wc. Hos min onkel og moster bliver det klemt ind under det skrå loft for enden af korridoren. I alt bor der vist fem-seks familier i huset, fordelt på to opgange.

Onkel Otto er en driftig mand. Han har ikke nok i én have. Med tiden sikrer han sig 4-5 stykker, som bliver til rene mønsterhaver under hans og moster Ninas hænder. Han har et dueslag, som er fuldt af brevduer, og han er en agtet drivkraft i Brede Brevdueforening. Ofte sidder vi børn hos ham, når han ven-

ter sine brevduer hjem fra en kapflyvning, musestille for ikke at skræmme duen væk, når den indfinder sig i træet oven over. Den skal ned hurtigst muligt og stemples ind, så det kan konstateres, om den er blandt vinderne. Hvis den sætter sig for godt til rette i træet, lokker onkel Otto med foder og fløjt for at få den ned. Han og vennerne i brevdueforeningen sætter penge ind på duerne og taler om noget, de kalder totalisator. Det er en slags lotteri, hvor man kan vinde ligesom ved hestevæddeløb.

Det nære forhold til moster Nina og onkel Otto er en vigtig faktor i vores tilpasning til Brede. Vi prøver, om vi kan få integreret endnu et medlem af familien. Far skaffer min mors lillebror Ejnar, som er mekaniker, et job som forretter på fabrikken. En forretters job består i at sætte kæden forsvarligt på væven, før væveren begynder, som en sikkerhedsforanstaltning. Onkel Ejnar får som enlig et værelse at bo i. Men for ham er Brede ikke sagen. Efter kort tid søger han andre græsgange.

Vi andre falder til efterhånden. Vi er tilflyttere, men føler os hen ad vejen accepteret på de givne vilkår.

Storvask

Det er godt nok underligt at bo på et asyl, men boligmæssigt har vi fået det langt bedre end på Østerbro. Flere værelser. Egen indgang, med forstue. Have. Hønsegård. Vi skal ikke længere fyre i kakkelovn. I asylets kælder er der et stort kulfyr, som forsyner hele bygningen med varme. Vi skal bare lukke op for radiatorerne.

Mor kan vaske omtrent så tit hun vil. Hun skal bare aftale med plejemor på asylet, så er gruekedlen til rådighed. Hun skal selv fyre op under den med brænde og kul, men det skulle hun jo også tidligere i Fiskedamsgade.

En storvask varer flere dage. Jeg hjælper altid, så jeg kender turen. Aftenen før selve vasken lægger vi tøjet i blød i store runde trækar. Mor opløser soda i vandet, det løsner snavset. Dagen efter fisker vi det drivende våde tøj op med en vaskepind og svinger det over i gruekedlen, som er fyldt op med vand, hvori der er pisket sæbspåner. Der er blus under kedlen. Ind imellem rører vi rundt i tøjet med vaskepinden. Dampen står op i luften og fylder vaskekælderens som en tæt tåge.

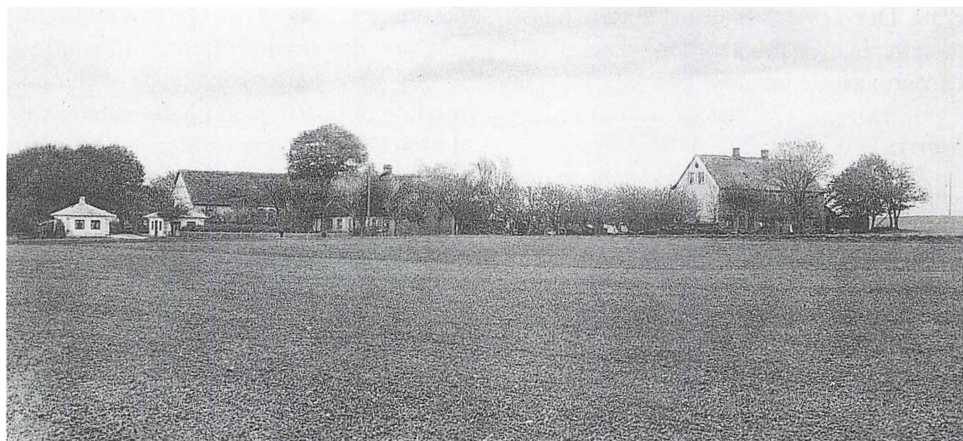
Meget af tøjet skal have en tur på vaskebrættet. Mor har stillet en zinkbalje med vaskevand på en vaskebænk. Hun har et gummiforklæde på, for det kan ikke undgås, at vandet sprøjtes op på hende, når hun gnubber tøjet mod vas-

kebrættet, ned og op, op og ned. Bagefter skal der skylles i flere hold vand.

Jeg skal klare sokker og strømper, ned og op, op og ned på det rillede vaskebræt. Undervejs vender jeg hver enkelt sok, for den skal gnubbes grundigt både på ydersiden og indersiden.

Det sarte vaskes i hånden. Der skiftes ustandselig vand ind og ud af baljerne. Det brugte vand hældes ned i et tragtfornet hul i stengulvet. Også sæbevandet. Der er glat omkring hullet, og ingen rist over hullet. Pas på! Man kan let glide og falde på det våde gulv. Når tøjet er rent og skyllet flere gange, skal det en tur gennem vridemaskinen, med håndsving og håndkraft.

Hvis der er tørre i luften, bliver tøjet båret op på tørrepladsen, som vi deler med asylet. Hvis vejr og årstid er imod os, må vi slæbe det våde, tunge vasketøj langs husmuren hen til vores opgang, op ad trappen, gennem vores lejlighed og videre op ad loftstrappen til tørreloftet. Når tøjet er tørt, skal det rulles eller stryges. Rulning foregår på en rullestue i en af længerne, hvor arbejderne bor. Duge, håndklæder, viskestykker, lommeørklæder - det skal alt sammen stænkes, så det er en anelse fugtigt, og rulles om runde, glatpolerede træstokke, der stikkes ind under en centnertung træblok, som ved hjælp af et håndsving presses frem og tilbage over stokkene, til tøjet er helt glat og kan lægges smukt sammen. Alle i Brede har adgang til rullestuen. Strykning foregår hjemme i køkkenet. Alt tøj er rent og glat og perfekt, når det lægges på plads i skabe og skuffer.

De åbne marker vest for Brede Ladegård, hvoraf den vestlige længe ses i midten sammen med Søgårdshuset på Bredevej. Til venstre ligger Jernporthusene i svinget, hvorfra I. C. Modewegs Vej fører ned til Brede, og til højre ses Modewegs Stiftelse. Stiftelsen var opført i 1872 som pensionistboliger, men indgik senere i Brede Klædefabriks almindelige boligmasse, således at pensionisterne til gengæld kunne blive boende i deres hidtidige lejligheder. Postkort fra omkring 1900.

Lyngby-Taarbæk Stadsarkiv

Også vi, som bruger tøjet, skal være rene. Badningen af os børn foregår i en zinkbalje i køkkenet. Mor insisterer dog på, at vi jævnlig går på Spisehuset for at få et ordentligt karbad. Vi medbringer selv sæbe og håndklæde.

Alting i Brede er billigt. Huslejen. Haverne. Brug af asylet. Maden fra Spi-sehuset. Til gengæld ligger lønningerne i underkanten. Men når man tager fordelene i betragtning, er vilkårene ikke værst. Og vores lille familie kan ikke klage. Der er aldrig overflod hos os, aldrig plads til luksus. Der bliver holdt styr på hver krone, som gives ud. Men vi mangler ikke noget. Heller ikke tøj, for far kan købe billige kuponer på fabrikken. Og i forhold til arbejderne føler vi os direkte privilegerede.

De daglige indkøb foretager vi hos købmand Aagesen, hvis butik ligger tæt ved Asylet, for enden af arbejderlæng-erne. For at købe brød skal vi op ad Hulvejen til bager Kaj, på østsiden af Brede Dam. Kød køber vi i reglen hos en slagterbil, som formentlig kommer fra Lyngby og gør holdt tæt ved Asylet. Og da mine forældre anskaffer et is-skab, får vi til døren leveret en »isbjæl-ke«, som kan indsættes i isskabet, men som smelter efter en uges tid og derfor må erstattes af en ny »isbjælke«. Hvad tøj angår, bliver der selvfølgelig syet be-klædning af de kuponer, som medarbej-derne modtager som gaver. Hvad der derudover bliver brug for, må indkøbes i Lyngby.

I halvdelen af vores have er der sået

græs. Det er den ende, som vender ud mod vejen og derfor skal se pyntelig ud. På den anden halvdel har vi et par kartoffelrækker og en hønsegård. Der ud over lejer vi, som så mange andre i Brede, et ekstra stykke jord til nyttehave. Det ligger ved den sorte allé, på den bløde jord tæt ved Brede Dam. Der dyrker vi endnu flere kartofler og alle slags grønsager og lidt blomster. Senere lejer vi yderligere et stykke jord bag fabrikken, i Indelukket. Mor er gartnerdatter og har grønne fingre. Far hjælper så godt han kan, samvittighedsfuld som altid. Men han er ikke den praktiske type. Han vil hellere læse bøger og spille violin.

Sparsommeligheden er stor. Når ejeren af den nærliggende Brede Ladegaard har høstet på sine kartoffelmarker, ligger der stadig en del løse kartofler, som maskinen ikke har fået med. De bliver bjerget af arbejderkoner. Min mor har set kvinderne gå hjem fra marken med fulde kurve og fået lyst til at supplere vores egen høst. Men vi hører jo til funktionærerne, og så er det sin sag at rode efter gratis kartofler. Derfor venter hun, til tusmørket har lagt et slør over de foroverbøjede skikkelser. Jeg render i hælene på hende og hjælper lidt. Min moster deltager også. Disse lyssky kartoffeltogter hører dog hurtigt op, måske fordi mors stolthed er større end hendes sparsommelighed.

I haverne er mor primus motor, men min samvittighedsfulde far tager som sagt også godt fat, selv om han har fine kontorhænder og er lidt upraktisk. Den meget begrænsede indsigt jeg har i have-

brug, erhverver jeg i disse år. Jeg bliver mig tidligt bevidst, at jeg ligner min far mere end min mor. Praktisk arbejde er ikke lige mig. Hver eneste dag skal jeg feje vores entré og trappen, som fører op til vores lejlighed på første sal, også når der næsten ikke er noget at feje op. Det giver mig dyb aversion mod husligt arbejde. Far siger, at jeg burde være født som prinsesse. Det ville være i orden for mig, hvis jeg så kunne slippe for den trappe. Til gengæld har jeg stor hang til bøger ligesom min far. Og der er aldrig problemer med at få mig til at læse lektier og skrive stil.

Far læser rigtig mange bøger, som han låner på biblioteket, især i vinterhalvåret. Når vi har spist aftensmad - altid to retter - sætter han sig i lænestolen under standerlampen med en bog og cigarkassen på et rygebord ved siden af. For bedre at kunne slappe af, tager han bukserne af og erstatter dem med et uldent klæde, som han svøber om sig og fæstner med en sikkerhedsnål. Så holder buksernes pressefolder også længe. Det huslige blander han sig ikke i. Hvis der mangler salt på bordet, gør han venligt opmærksom på det i stedet for selv at hente det frem fra skabet, som står lige bag hans ryg. Ikke fordi han er herskesyg eller bilder sig noget ind, tværtimod er han et elskeligt og hensynsfuldt menneske. Sådan er arbejdsdelingen bare.

Økonomien er helt klart fars anliggende. Det er som sagt nødvendigt at holde styr på pengene. Mor får hver uge udbetalt et bestemt beløb af ham til

husholdningen, og hun må gøre nøje rede for, hvad pengene er brugt til, for hvert enkelt beløb bliver ført omhyggeligt ind i en sort regnskabsbog med angivelse af varens art. Kød så meget. Mel så meget. Hvidtøl så meget o.s.v. Hvis mor vil give en personlig gave til fødselsdag eller jul, må hun knibe de nødvendige kroner ud af husholdningsbudgettet eller bede far om ekstra penge. Hun giver aldrig udtryk for utilfredshed, men måske gnaver der alligevel en ganske lille orm i hendes sind. Mange år efter, da hun for første gang får anvist alderdomspension fra det offentlige direkte til sig selv, undslipper der hende en bemærkning om, at det er første gang i mange, mange år, at hun har egne penge i hånden. Forinden havde der været nogle år, hvor det offentlige opererede med fælles ægtefællepension, som selvfølgelig blev udbetalt til husets herre. Det var noget af en mærkedag, da man gik over til individuel udbetaling.

Nogle få minutters gang fra asylet, lidt højere oppe ad bakken, ligger Brede Ladegaard. Der køber vi mælk, fløde og æg. Vi medbringer en blå-emaletteret spand og en lille kande til at bære de flydende varer hjem i. Den nymalkede mælk bliver øst op fra en julle og er ofte varm, når vi henter den. Om efteråret går vi børn i Indelukket og Egeskoven og samler agern, som vi sælger til Ladegården, der bruger dem som svinefoder. Det er ikke mange øre, vi får for en sækfuld, men vi får lov at beholde dem, og lomme penge er ellers et ukendt begreb for os.

Fabrikken - et topstyret kollektiv

Der bliver aldrig talt partipolitik i mit hjem, i hvert fald ikke så jeg fornemmer det. Jeg ved, at mine forældre stemmer socialdemokratisk, men de går stille med dørene. Den slags holder man for sig selv. Der findes både en socialdemokratisk partiforening og en fagforening i Brede, men det er ikke mange, der tager del i den slags. Det er nok ikke velset hos ledelsen. Måske føler folk heller ikke, at det er nødvendigt. Nok er Brede et udpræget klassesamfund, men der bliver jo også taget hånd om folk - med boliger og haver og børnepasning og varm mad og fradrag af alle faste udgifter før lønudbetaling. Med rummelighed for de originaler som findes i ethvert samfund. Og med forståelse for, at udtjente folk med nedsat arbejdsevne kan have brug for at skifte til et lettere job.

I hele dette spil har ledelsen en stærk trumf på hånden: Arbejde og bolig i Brede hænger uløseligt sammen. Visheden om at man mister sin lejlighed, hvis man bliver fyret eller af anden grund forlader sit job på fabrikken, kan nok medvirke til at folk holder sig på måtten.

Brede er en form for kollektiv, før den slags blev et begreb på vore breddegrader. Godt nok på ledelsens præmisser. Men ledelsen har - selv om den er ophøjet og plejer egne interesser - et menneskeligt ansigt, som giver tryghed. På mange måder er Brede 50 år forud for sin tid, en forløber for velfærdssamfundet. Faktisk opdager jeg, efterhånden som jeg vokser til, at der blandt de »indfødte« er en klar stands- og stedbe-

vidsthed. Man kender sit værd og er stolt af at være breder. Man er glad for sit tilhørsforhold. Mange har øgenavne, eller kælenavne om man vil. De bruges ikke i tiltale, kun i omtale. Det er en del af det indforståede spil. At »Arme og Ben« har lidt usædvanlige legemsproportioner er klart som dagen. Men hvorfor kaldes den rødblonde arbejder på længen for »Peter Bøhmand«? Er det fordi han er glad for en lille én? Eller er det en konkret hændelse, som har givet ham det tilnavn? Det ved kun de gamle bredere. Jeg aner det ikke, og det er også lige meget. Det er en del af hyggen, at nogle har sjove navne.

Vores familie er havnet et meget specielt sted på landkortet. Fabrikken er et fælles ansvar. Den skal fungere godt for at sikre brederne et udkomme, på alle niveauer. Det er klart for enhver, at alt i dette lukkede samfund bygger på gensidig afhængighed og indbygget balance. Vi er alle tandhjul i et stort maskineri.

Selv om jeg er barn, får også jeg en slags forhold til klædefabrikken. I første omgang til lageret hvor far arbejder, og til lastbilen som onkel Otto behersker. Men hen ad vejen finder jeg også ud af, at der er noget, som hedder uldsortering, karteri, spinderi, væveri og nopperi. Sammen med far kikker min bror og jeg ind i mange af bygningerne. Vi lærer, at der er noget som kaldes spoler og skytter og karteredskaber. Og da onkel Ejnar har fået jobbet som forretter, går jeg sommetider over til ham med madpakker, som min mor har smurt, og oplever lydene fra de

Stuehuset på Brede Ladegård set gennem indkørslen fra I. C. Modewegs Vej. Mejeriet var indrettet i tilbygningen med det flade tag samt i stuehusets kælder. Gunnar Jørgensen fot. 1958.

Lyngby-Taarbæk Stadsarkiv

mange vævemaskiner. Uden at overskride de usynlige grænser, som findes i Brede, føler også vi os som en del af helheden.

Når vores lille familie en sjælden gang er i København, ser jeg forhutlede mænd stå på gadehjørnerne og sælge et blad, som hedder »Livets Kamp«. 30'ernes krise og arbejdsløshed har også ramt Danmark, og Brede går selvfølgelig ikke fri. Men nøden er ikke åbenlys.

Ledelsen gør hvad den kan for at begrænse ulykkerne. Ikke bare af godhed, men for at bevare en stabil arbejdskraft til bedre tider. Salget af klædevarer falder. Ledelsen nedsætter arbejdstiden for den enkelte i stedet for at afskedige folk. Den lavere indkomst suppleres med understøttelse. Min far er privilegeret. Hans arbejdstid bliver ikke beskåret.

Fornemme legekammerater

Direktør Jacobæus har to døtre og en søn, Annelise, Kirsten og Poul. Til hovedbygningen hvor de bor hører en stor park, der støder op til asyls grund. Et plankeværk adskiller de to områder. Sommetider foreslår pigerne, at jeg skal kravle over og lege med dem i parken, så vi er ikke fremmede for hinanden.

Engang får jeg en skriftlig invitation til Annelises fødselsdag. Det giver anledning til en uventet belastning af vores budget. Jeg får en ny rød kjole til lejligheden og sorte laksko med rem

over vristen og hvide halvstrømper. Vi taler meget om, hvad man mon kan forære en pige, som må formodes at have alt. Vi beslutter os for noget meget fint brevpapir, som er anbragt sirligt i en lillebitte kommode af pap, med skuffer til kuverterne. Da den store dag oprinder, og gaven er pakket ud, bliver den stillet til side med en venlig tak og bemærkning fra fru om, at de ellers ikke tager imod gaver. Trods denne skuffelse er besøget en stor oplevelse. Der er meget at fortælle, da jeg kommer hjem. Det er første gang, jeg har været inde i selve huset, i den fornemme hovedbygning. Rummene er store og høje, og der er en utrolig masse af dem. Sønnen Poul har legetøjstog og jernbaneskiner, som fylder et helt værelse. Møblerne i stuen er meget fornemme, ligesom på et slot.

I et samfund som Brede må man regne med, at ryterne breder sig hurtigt. End ikke fru i hovedbygningen går ram forbi. Nogle af os ser en dag ude fra

Direktør H. W. Jacobæus med sin familie på Hovedbygningens trappe. Billedet er fra 1930, hvor Jacobæus havde 25 års jubilæum på Brede Klædefabrik. Børnene er Annelise, Poul og (forrest) Kirsten.

Lyngby-Taarbæk Stadsarkiv

Overfor: Interiører fra familien Jacobæus' hjem i Brede Hovedbygning i 1930. Øverst havestue mod parken, nederst herreværelset mod gårdspladsen.

Lyngby-Taarbæk Stadsarkiv

vejen, gennem et af køkkenvinduerne, at fru en i egen person står ved vasken iført lyseblå kittel. Det er ganske uhørt. Normalt kommer hun kun i køkkenet for at give ordrer og sikre, at alt går rigtigt til. Ellers ser man bare to tjenestepiger, som er tvillinger og ens klædt i lyseblå kjoler og hvide forklæder. De hedder Doris og Erna, og da vi ikke kan kende forskel på dem, kalder vi dem både hver for sig og tilsammen for Doris-Erna. Da vi yderligere erfarer, at Doris-Erna har fået fri den dag, stiger nysgerrigheden.

Mindre interessant bliver det ikke, da årsagen afsløres. Rygtet vil vide, at fru en vil have kørekort til bil, og nu har hun været til køreprøve og er dumpet! Dette nederlag siges at have taget så hårdt på hende, at hun ønsker at være alene og derfor har givet pigerne fri. Det kommer bag på mig, at selveste fru en kan dumpe. Det er synd for hende, og flovt.

2. juledag er der altid stort juletræ på Brede Spisehus. Vi børn danser om træet anført af en nissefar, og der er milde gaver fra direktionen. Godteposer og legetøj til børnene og en kupon klæde, som mødrene kan sy tøj af. Det sker, at jeg får gaverne overrakt af et jævnaldrende direktørbarn. Det generer mig. Dog ikke mere end at jeg stiller op i køen. Hver eneste familie i Brede får en pakke med fødevarer: røget og saltet flæsk, flere slags pølse, leverpostej og sylte. Pragfuldt. Dog er min pertentlige mor ikke helt tilfreds med sylten. Der er børster i, påstår hun.

Fastelavns mandag går vi børn ud

og rasler, med maske på. Jeg har ikke nogen købemaske, men jeg laver en selv, maler et sjovt ansigt på et hvidt stykke papir, klipper ud så det passer til mit ansigt og sætter en elastik i hver side til ørene. Så går turen gennem Brede sammen med min bror og fætter, mens vi vræler: »Fastelavn er mit navn, boller vil jeg have«. Ud for hovedbygningen møder vi Kirsten, en af direktørdøtrene. Hun putter en mønt i min sparebøsse og siger: »Værsgo', Tove.« Jeg er genkendt! Det er frygtelig flovt. Min velynder er en pige, som er yngre end jeg og rigere end jeg, og hun har genkendt mig. Min stolthed er ramt. Et slumrende oprør mod standsforskelle? Papirmasken bliver revet af. Min bror og fætter, som endnu er små drenge, rasler videre, mens jeg skifter til rollen som ældre, beskyttende ledsager.

Fra tillid til mistillid

Så længe fru en Mogensen er plejemor på asylet, er alt idel lykke. Omgangstoen er venlig og imødekommende. Vi drikker en kop kaffe sammen nu og da og får en hyggelig sludder. Min bror og jeg kan lege frit hvor som helst på asyllets område. Da der oven i købet bliver indlagt wc'er i selve huset, også i vores lejlighed, kan forholdene dårligt blive bedre.

Men der kommer en dag, hvor fru en Mogensen må gå på pension. Hun bliver afløst af en sygeplejerske, som hedder fru en Majdal. Hun har passet direktør Daverkosen, mens han lå på

hospitalet, og det har hun åbenbart gjort så fortræffeligt, at hun får tilbudt stillingen som leder af asylet. Nu hedder det ikke længere plejemor, men forstanderinde.

Den fælles vaskeklud til »ungerne«, som vi kalder asylbørnene, er nu en saga blot. Det er fint nok. Men der sker andre ting, som vi er mindre begejstrede for. Hidtil har vi haft vores egen indgang, mens asylet har haft nok i de tre andre. Den nye forstanderinde kræver at få rådighed over alle fire indgange, og hun får sin vilje. Ingen spørger os. Det betyder, at vi mister vores forstue, som nu bliver fyldt op med børnesko og børneovertøj. Dette lidet pyntelige rum skal vi og vore gæster passere for at komme op i vores lejlighed. Også på andre måder oplever vi, at vilkårene ændrer sig. På første sal har vi uden besvær delt en lang, bred korridor med frøken Mogensen og de øvrige beboere. Nu bliver der sat en trævæg op på tværs med en dør, som kun frøken Majdal har nøgle til, for hun skal ind over vores territorium for at komme op på loftet. Vaskeklure er nu ikke længere noget, man taler sig fredeligt til rette om. De lægges i faste, stramme rammer.

Min bror og jeg fornemmer, at vi nok helst skal holde os på vores side af asylet og ikke komme for tæt på ungerne. Og da vi en enkelt gang glemmer at lukke asylets havelåge rigtigt efter os, får vi et ubehersket møgfeld af forstanderinden. Hun bliver endnu mere rasende, da jeg høfligt spørger: »Er det os, De taler til, frøken Majdal?« Selvfølge-

»Plejemor«, frøken Maren Mogensen (1866-1942) i haven ved Asylet i 1930'erne.

Lyngby-Taarbæk Stadsarkiv

lig er det forkert, at vi ikke fik lukket lågen ordentligt efter os, men en behersket påmindelse havde haft større virkning.

Den tidligere så fredelige sameksistens er afløst af mistillid. Indbyrdes omtaler vi nu altid forstanderinden som »majkatten«. Tanken om at flytte melder sig. Men hvorhen? Det varer adskillige år, før mine forældre får råd til at bygge et hus på en villavej vest for Brede.

Brede - en del af livsbagagen

Når jeg i mit senere liv gør regnestykket op, er slutsummen klart positiv. Barnedomsårene i Brede var trygge, spændende og lærerige. Min bror og jeg blev højt prioriteret af vore forældre. For mor var intet vigtigere end hjem og familie. Far gik meget op i sit arbejde, men var fuldt til stede, når han havde fri. Han kunne både være alvorlig og la-

Brede Klædefabriks ansatte i 1935 ved firmaets 125 års jubilæum. Siddende som nr. 11 fra venstre ses Axel Steenholt. Jens Bloch foto.

Lyngby-Taarbæk Stadsarkiv

ve sjov. Vi elskede for eksempel, når han om vinteren legede mørkeleg med os i stuerne og fik os til at gyse frydefuldt. Der blev også stillet krav til os. Vi skulle passe vores ting og opføre os ordentligt. Vi blev klart irettesat, når vi gjorde noget forkert, men aldrig slået eller behandlet med kulde.

Natur og familieliv smeltede sammen i dagligdagen. Hver aften gik vi tur rundt om Brede. Forrest vore forældre med hinanden under armen, bagved min bror og jeg. Vi gik langs kornmarken, som stødte op til asylet. Forbi gartner Conradsen som passede hovedbygningens park og køkkenhave og forsynede direktørfamilien og spisehuset med frugt og grønt og kartofler og æg. Også som privatperson kunne man handle hos Conradsen, forudsat at man var breder. Videre bag om fabrikken og gennem Indelukket. Hjem forbi Spisehuset, Brede Dam med slusen, fabrikkens lange hvide facade og direktørbo-ligen.

Der kom en tid, hvor Brede Klædefabrik ikke kunne klare sig længere. Den bukkede under i konkurrencen med udlandet. I 1956 opgav den ævred. Arbejderboliger blev revet ned for at give plads til moderne villaer og lave husblokke. Det bølgende korn blev afløst af rækkehuse. Nationalmuseet rykkede ind i fabriksbygningerne. Spisehuset blev privatudret restaurant. Asylet var en overgang lukket og blev senere kommunal børnehave. Brede Ladegaard og

Jernporthusene, som markerede den vestlige indkørselsvej til Brede, er borte.

Fra at være et levende, særpræget fabrikkssamfund er Brede blevet museum og eftertragtet boligområde. Det er jo godt nok, når det ikke kan være andet. Alting har sin tid.

For mig er det gamle Brede en del af livsbagagen.

Far sidder der stadig

På Brede Spisehus hænger et gammelt fotografi på væggen, lige når man er kommet ind. Det er taget i 1930'erne og viser en masse personer. Alle der dengang arbejdede på Brede Klædefabrik er med på billedet, høj som lav. Foran i midten sidder de to direktører Jacobæus og Daverkosen, som er de fineste. De andre på forreste række er dessinatøren, mestrene og kontor- og lagerpersonale. Bagved står en hær af fabriksarbejdere, mænd, kvinder, store drenge og piger. Enhver kender sin plads. Fotografiet afspejler et hierarkisk opbygget minisamfund omkring en fabrik i Mølleå-dalen, en tilværelse med nærhed og afstand, med tryghed og krav.

Min far sidder på forreste række, til venstre for midten. Han er lagerekspedient og hører til funktionærerne. En nobel lyshåret mand i velpresset habit. Et menneske født i beskedne kår, som fulgte sin bane i livet, ansvarsfuldt og samvittighedsfuldt. Heldigvis fik han job i Lyngby, da Brede Klædefabrik måtte lukke.

Lars Friis

Th. Frobenius & Sønner - en verdenskendt virksomhed i Lyngby

I den sydlige del af Lyngby Hovedgade har man siden 1925 kunnet finde en virksomhed, som er kendt over hele verden: Frobenius' Orgelbyggeri. Firmaet gør lokalt ikke megen reklame for sig selv, men ved indkørslen markerer et stilfærdigt skilt med en orgelfacade dog, at der her findes en virksomhed af en særlig karakter.

Th. Frobenius: Læretid og de første år. Etablering i Lyngby

Historien om FROBENIUS begyndte ellers langt fra Lyngby: Den 7. oktober 1885 fødtes firmaets grundlægger Georg Theodor Martin Frobenius i den lille by Weikersheim i det sydtyske Württemberg. Byen, der ligger på den af mange bil-ferierende danskere kendte »Romantische Strasse«, rummer bl.a. en idyllisk gammel bykerne og et renessanceslot.

Theodors fader var vinkuper hos fyrsten på slottet og handlede også selv med vin. Men sønnen havde under sin opvækst fået andre interesser: over for hans barndomshjem lå firmaet Aug. Laukhuff, som var orgelbyggeri, men især - fabrik for orgeldele. Firmaet, som vi senere vil møde igen, var grundlagt i 1823. Her havde drengen Theodor sin

gang, og her oplevede han de mange spændende processer i et orgels tilblivelse; da han var blot 13 1/2 år gammel, kom han i lære her som orgelbygger.

Efter fire års læretid blev han svend og forblev som sådan i endnu et år hos Laukhuff. Tiden her lærte ham ikke alene om periodens »pneumatiske« orgler (se herom senere), men bragte ham også i forbindelse med de klassiske, rent mekaniske orgler, som få årtier senere skulle komme til at spille endnu en stor rolle i orglets udviklingshistorie.

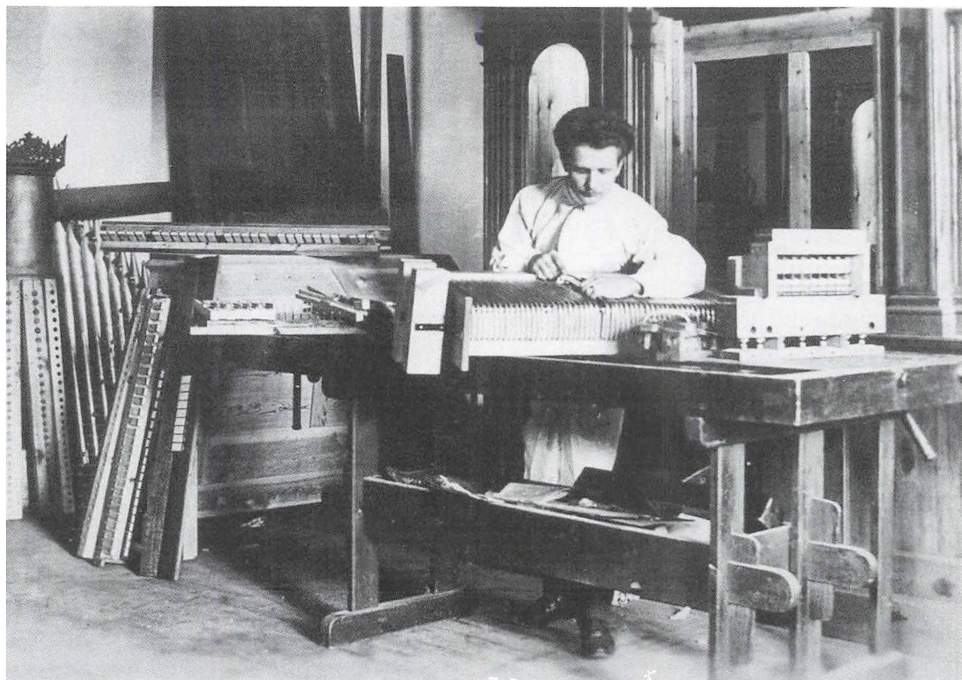
Frobenius blev udlært 1. maj 1903 og forlod Weikersheim i 1904 for at drage ud i Europa med det formål at dygtiggøre sig yderligere. Endnu i årene op mod 1. Verdenskrig var det ikke ualmindeligt, at håndværkere fortsatte den gamle sædvane med at »gå på valsen«: arbejde sig frem gennem et Europa, som ganske vist i det 19. århundrede blev mere og mere præget af nationalstater, men som alligevel stadig frit tillod håndværkssvende at slå sig ned og arbejde for kortere eller længere tid - når de blot fik påtegnet deres »vandre-bog« hos myndighederne undervejs. Systemet var værdifuldt, da håndværkerne ved mødet med kolleger mange steder fik inspiration og uddybende op-

lysninger om deres fag og dets finesser. Det er nok denne ordning, vi kan takke for, at vi i det lille Danmark ofte så hurtigt har kunnet tilegne os det store udlands håndværksmæssige og kunstneriske strømninger.

Theodor Frobenius var nu først i Saarlouis et år, derefter i Köln et år og halvandet i Bonn. I 1907 fik han et brev, som kom til at ændre hans tilværelse: han havde på sin vandring truffet en dansk kollega, orgelbygger A. C. Zachariasen. Nu tilbød denne ham at komme til Århus og arbejde i et nyovertaget orgelbyggeri dér.

Frobenius slog til, og 1. august 1907 begyndte han i Århus. I denne periode havde orgelbyggeriet bl.a. en større opgave i Viborg Domkirke, og under et ophold i byen skete der det afgørende, at Frobenius traf sin tilkommende hustru. Så det, der blot skulle have været et arbejdsår eller to i Danmark blev et livslangt ophold.

Han flyttede dog snart sit arbejdssted endnu en gang: I 1909 blev han leder af den nyetablerede »orgelbygningsanstalt«, som den københavnske pianofabrikat Chr. Winther havde udvidet sin virksomhed med. Det nye orgelbyggeri

Theodor Frobenius fotograferet 1908 på sin første arbejdsplads i Danmark: A.C.Zachariasens orgelbyggeri i Århus.

Th. Frobenius og Sønners arkiv

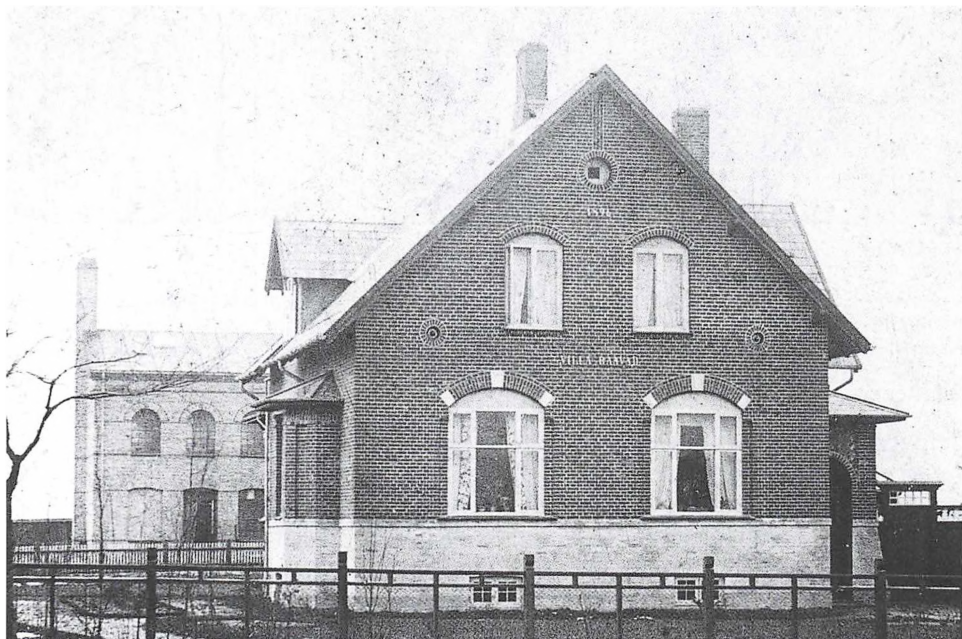
lå i en tidligere møllebygning: Ølunds mølle ved Nørrebros Runddel, opført af møller Christian Ølund i 1823. Den havde efterhånden mistet sine vinger og lå klemmt inde mellem høje beboelseshuse, men møllekroppen stod helt til 1979, hvor den faldt for en sanering.

Orgelbyggeriet i »Møllen« var formentlig ikke nogen moderne virksomhed i teknisk forstand; det menes bl.a. ikke, at der var motordrift til f.eks. træbearbejdning. Men der blev bygget - og så større - orgler, til bl.a. Godthåbskirken på Frederiksberg og Gustafs Kyrka

i København (begge 1911). I 1911 og 1913 byggedes to store orgler til Ålborg-kirker (Vor Frue og Budolfi): firmaet har på dette tidspunkt allerede bevist sin kvalitet. Ikke noget under, at Frobenius' gamle Århus-kollega tilbød ham at blive filial-bestyrer i København, hvilket han dog takkede nej til.

Endnu var han ansat hos fabrikant Winther, men fra 1. Januar 1914 optoges han som kompagnon i det, der nu kom til at hedde Chr. Winther & Th. Frobenius Kirke-Organ-Fabrik, København.

Allerede inden da, i 1912, havde or-

Ejendommen Lyngby Hovedgade 100-102 o. 1896. Til værkstedsbygningen her flyttede Th. Frobenius sit orgelbyggeri i 1926. Den havde oprindeligt rummet en fabrik for gørtlervarer, men var, da Frobenius købte den, maskinsnedkeri. Villaen ved Hovedgaden røber, at gørtler Valdemar Oscar Eyermand (f. 1847) begyndte sin virksomhed i Raadvad, hvor der var en lang tradition for tilvirkning af netop gørtlerprodukter, og hvor hans fader Johan Adolph Ludvig Eyermand var gørtlermester. Lyngby-Taarbæk Stadsarkiv

Værkstedbygningen bag Classensgade 7 på Østerbro i København. Her fik orgelbyggeriet bedre forhold i årene 1912-26, hvorefter det flyttedes til Kgs. Lyngby. Bygningen opførtes i 1879 som snedkeri, men blev senere udvidet, bl.a. for at give plads til Frobenius' ekspansion. Den har gennem sit efterhånden lange liv rummet bl.a. vægfabrik, handskefabrik og fra 1949 også et autoværksted. I de seneste 30 år er der i de øvre etager atelier for 19 kunstnere. Huset er nu erklæret bevaringsværdigt og er fint istandsat. Fot. LF 2011

gelbyggeriet imidlertid taget nye, større lokaler i brug i en fabriksbygning i gården bag Classensgade 7 på Østerbro i København. Huset, der oprindeligt var opført i 1879, blev senere bygget større, ikke mindst med henblik på at rumme orgelbyggeriets ekspansion. I dag findes huset stadig. Det rummer et (bil)værksted i jordplan, men de øvre etager har siden 1980 været ramme om et atelierfællesskab for 19 kunst-

ner.

I disse tidlige år købtes mange dele hos andre orgelbyggere eller -fabrikker som f.eks. Aug. Laukhuff, Frobenius' læremester. Det gjaldt formentlig (ingen af disse dele er mærket med fabrikanthavn) for såvel det klingende materiale som rør- og ventilsystemer, spilleborde m.v. Vi er på dette tidspunkt midt i det såkaldt pneumatiske orgels tid, og et instrument fra den epoke er

Th. Frobenius & Sønners orgelbyggeri på Lyngby Hovedgade 102. Til højre ses pibemageriet (opf. 1965). Til venstre montagesalen (ligeledes opf. 1965), hvor orglerne samles, inden de igen pakkes ned og transporteres til opstillingsstedet. Bygningen i midten, den ældste del af komplekset, men udvidet og ombygget i flere omgange, rummer snedkeri, kontorer og tegnestue. Et maskinsnedkeri bag den store bygning kan ikke se på billedet.
 Fot. Henning Jensen, Frobenius 2009

fyldt med bundter af trukne blyør, ventiler og andre fabrikstilvirkede dele. Det siger derfor sig selv, at orgler fra denne tid ikke kan forventes at have det fornemme, individuelle præg, som vi i dag oplever i orgler fra orgelbygningens fineste firmaer som f. eks. Frobenius.

I 1917 udskiltes Frobenius' orgelbyggervirksomhed fra det Winterske kompagniskab, og det nye navn blev Th. Frobenius & Co. Selv havde Frobenius fra begyndelsen været leder af det orgelbygningsmæssige, men han havde - også efter kompagniskabets ophør - en merkantil leder i det gamle kompagniskabs direktør, Otto Allin. Fra 1931 var Frobenius ene om ledelsen af orgel-

Så stiltfærdigt præsenterer Frobenius' orgelbyggeri sig for forbipasserende på Lyngby Hovedgade. Bag træets krone anes Villa Raavad, som i årtier var Th. Frobenius' hjem.

Fot. Henning Jensen, Frobenius 2009

byggeriet. Men navnet bibeholdtes - og fik snart, via sønnerne og datteren, en anden betydning.

Allerede inden orgelbyggeriets næste flytning var der fremstillet mange instrumenter, mest til danske kirker. Men også til Norge og Sverige gik der ret tidligt Frobenius-orgler. De fleste instrumenter var små eller mellemstore, men virksomhedens opus-liste viser, at man havde udsigt at få væsentligt større opgaver, og 1925/26 flyttede man til Kongens Lyngby, hvor man købte et fabriksanlæg på Lyngby Hovedgade 100. (Den i nr. 102 beliggende villa »Raavad« overtoges først 1936.). Det kan meget vel have været den gode adgang til læssesporene på Lyngby station få hundrede meter væk, der har inspireret til flytningen.

Bygningen, som var opført i 1896, havde oprindeligt rummet et gørtleri, senere, fra 1912, hvor den genopførtes efter en brand, et maskinsnedkeri. Den byggedes og ejedes først af fabrikant (gørtler) V. O. Eyerermann, søn af gørtlermester J. A. L. Eyerermann i Raadvad (deraf villaens navn). Det er karakteristisk for denne etablering, at Eyerermann samtidig med fabrikken lod opføre det såkaldte Eyerermannshus med otte toværelses lejligheder nogle numre længere nede ad hovedgaden (i nr. 106) til sine arbejdere. Systemet som han kendte fra Raadvad og flere andre af Mølleåens fabriksanlæg - ikke mindst Brede - sikrede stabil arbejdskraft til virksomheden. Disse boliger blev nedrevet i 1936/37 i forbindelse med byggeriet af

ejendommen »Lyngby Port«. Men da var Eyerermann for længst ude af billedet. Han havde allerede i 1919 solgt fabriksbygningen til ølhandler C. Christensen. Da Frobenius i 1925/26 overtog fabriksbygningen, forlængedes denne. Senere blev der opført et trælager (1930), maskinsnedkeri (1959) og pipeværksted samt en stor orgelsal (1965). I sidstnævnte samles instrumenterne for tilpasning mv., inden de atter skilles ad, transporteres til kirken og opstilles endeligt.

Det bør nævnes, at Frobenius samtidig med flytningen til Kgs. Lyngby overtog et mindre orgelbyggeri i Horsens, grundlagt - som Frobenius - i 1909. Det var en videreførelse af orgel-afdelingen af Joh. P. Andresens orgelbyggeri i Ringkøbing. Årsagen til overtagelsen var, at man ønskede at få en base i det vestdanske - ikke mindst som udgangspunkt for arbejdet med de mange orgler, som orgelbyggeriet udfører stemnings- og servicearbejde på (i dag op mod halvdelen af alle Danmarks kirkeorgler).

Inden vi går videre med Frobenius' firmahistorie, kan der være grund til at bruge lidt tid på orglets historie - og orgelbygningen i Danmark

Kort om orglets historie

De ældste udsagn om eksistensen af orglignende instrumenter har vi fra romertiden. Efter romerrigets sammenbrud tørrer kilderne ud, og vi hører først om orgler fra omkring 450 i Spani-

en og 757 fra Frankrig, hvor kong Pipin den Lille får et orgel af den byzantinske kejser.

Orgler i den forstand, vi i dag opfatter instrumenterne: med bælg, klaviaturer og sløjfe-vindlader, udvikledes først efter år 1000. I middelalderen, hvor det store katedralbyggeri var i gang i Europa, kom der et nyt marked, og de fleste store kirker fik da orgler.

I løbet af renæssancen skete der en række tekniske forbedringer, og med barokken er orglet så at sige færdigudviklet og har principielt ikke ændret sig meget siden.

Og dog. Det er ikke alene huse og møbler, der er præget af en stilhistorisk udvikling. Det gælder som alle ved også musikken - og dermed de instrumenter, denne spilles på. I renæssancen udvikles pibetyper med forskellige klangfarver, der med hver sin betegnelse (for datidige musikinstrumenter) kan være at finde på et orgels spillebord endnu i dag: f.eks. rørfløjte, basun og krumhorn. Disse kunne siges at være orkesterimiterende. Men orglets grundstemmer, *principalerne*, der kunne være lavet af metal eller træ, var de samme den gang som nu - og særegne for orglet.

På et barokorgel kan man spille Bach. Man kan også spille musik med et andet (senere) præg, men det lykkes ikke altid; efter at musikkens stil i løbet af 1800-årene drejede over mod romantikken, opstod der ofte et misforhold mellem instrumenter og musik.

Denne periodes komponister af orgelværker (bl.a. César Frank) er inspi-

reret af symfoniorkestret, og det betyder, at orgler bygget i 1800-årenes senere del i deres disposition forsynedes med mange *strygestemmer*: aeoline, viola da gamba osv. Og endnu et problem søgte tidens orgelbyggere finde en løsning på: På et klaver kan man ved at variere anslaget gøre tonen mere eller mindre kraftig. Det kan ikke lade sig gøre med et orgel. Her byggede man i stedet dele af pibeværket ind i separate kamre, der kunne lukkes og åbnes med et tremmeværk, en *svelle*. Så kunne organisten med en pedal regulere lyden til den ønskede styrke.

I 1800-årerne gik den tekniske udvikling hurtigt, og man søgte at automatisere, billiggøre og også teknisk perfektionere fremstillingen af mange produkter. Desværre gælder dette også orglerne, hvor den vigtigste nyskabelse vel var indførelsen af det *pneumatiske* spillesystem: et relæ-system af ventiler og snævre blyrør, der overførte organistens besked til pibeværket. Desværre med nogen forsinkelse og ligeledes med en teknisk holdbarhed, der viste sig at være mindre end optimal. Medvirkende til udbredelsen af de pneumatiske systemer var den designmæssige fordel, det var at kunne opstille de ikke-synlige dele af pibeværket, hvor det var mest praktisk ud fra et pladsmæssigt synspunkt. Senere nåede også elektriciteten helt ind i orglerne, da man en periode arbejdede med *elektromekanisk* spillemekanik. Denne er igen stort set forladt og anvendes nu kun en sjælden gang - f.eks. hvis der er stor afstand mellem spil-

lebord og pibeværk. *Registraturen* derimod - betjeningen af registertrækkene, som bestemmer, hvilke stemmer der skal spilles på, er i dag mange steder elektrisk, ikke mindst fordi det letter hurtige skift i orglets klangbillede - i samvirke med elektroniske kombinationssystemer (se nedenfor).

De pneumatisk orglers periode falder samtidig med, at mange danske landsbykirker får et orgel; disse instrumenter er i dag stort set alle sammen væk igen - skyllet bort af utilfredsheden med deres begrænsede musikalske formåen (mange af disse instrumenter var også små) og relativt ringe holdbarhed.

Orgelbevægelsen

Allerede tidligt i 1900-tallet opstod der modstand mod de orkesterimiterende orgler og den ødelæggelse, ombygningen af ældre orglers pibemateriale ofte førte til. Det var »Orgelbevægelsen«, som udviklingen kom til at hedde. Når vi dvæler ved denne selv i den korte fremstilling, skyldes det, at de vigtigste danske orgelbyggeres modtagelse af denne bevægelses tanker betød, at den fik overordentlig stor betydning for dansk orgelbygnings udvikling - og var med til placere de danske orgelbyggerier i aller forreste række internationalt.

Det var den i Alsace fødte teolog, læge og missionær Albert Schweitzer (1875-1968), der med sit skrift fra 1907 »Deutsche und französische Orgelbaukunst« slog til lyd for en pietetsfuld bevarelse af ældre klangmateriale i orgler-

ne. Schweitzer mente, at de orkesterimiterende orgler var ved at udviske orglets betydning som selvstændigt instrument, og at man i stedet burde søge tilbage mod »de gamle, toneskønne orgler«. I hvert fald burde man bevare ældre pibemateriale, hvor det fandtes. Selv var Schweitzer elev af den franske komponist Charles-Marie Widor (som bestemt hørte til »romantikerne«), men han var gennem hele »Den nye orgelbevægelses« tid en lederfigur, som forfægtede sine synspunkter, når lejlighed gaves. Og han fik overordentlig stor betydning for udviklingen af europæisk orgelbygning i det tyvende århundrede.

I Danmark optog især de to store orgelbyggerier: Marcussen & Søn i Aabenraa og Frobenius de nye ideer. Hos Frobenius ikke mindst via kontakten med Schweitzers mangeårige ven og åndsfælle på orgelområdet domkantor Emilius Bangert, Roskilde (1883-1962).

Schweitzer ønskede ikke alene at bevare det gamle stemmemateriale, men også at tilføre orglerne »moderne« kvaliteter. I denne tidlige fase arbejdede han med den tanke, at man skulle bygge instrumenter, der »kunne det hele«: *blandingsorgler*. Man har kaldt denne epoke *Elsass-skolen*, hvor Schweitzers ideer om en sammensmeltning af tysk og fransk orgelkultur - kombineret med værdifulde stiltræk fra barokken - dominerede. Senere drejede udviklingen snarere over mod de rene klassiske (barok)orgler.

Han blev først hørt i Alsace og Schweiz. Og netop dertil foretog Th. Fro-

Teologen, lægen og missionæren Albert Schweitzer (1875-1968) var gennem størstedelen af sit liv en inspirator og talsmand for »Den nye orgelbevægelse«, der slog til lyd for bevarelse af ældre klingende materiale i orglerne - og for, at man ved nybyggerier søgte tilbage mod især barokorglernes klangkarakter. Her er han fotografet i 1951 ved orglet i Gammalkil i Sverige - efter at Th. Frobenius & Co. i 1948 havde afsluttet en omfattende restaurering af instrumentet. Gengivet efter Niels Friis: Orgelbygning i Danmark. 2. udg. København 1971.

benius i 1924 en studierejse. Ikke mindst med henblik på at indhente viden og erfaringer om rekonstruktion og udvidelse af gamle orgler. På det tidspunkt stod firmaet over for betydelige opgaver: ombygningen og udvidelsen af domorglerne i Roskilde, Århus og København.

Karakteristisk for orgler, der var bygget efter de nye tanker var ikke alene bevaringen af ældre klangmateriale, hvor det måtte være levnet ved tidligere ombygninger, men også en søgen tilbage mod renæssance og barok ved disponering med nyt stemmemateriale i orglerne. Man ønskede »opklarende« stem-

mer, der forlenede orglet med en lys, transparent klang, hvor det trænede øre kunne udskille mange forskellige piberækker: *stemmer*.

Også i den fysik, piberækkerne så at sige hvilede på: »vindladerne«, greb orgelbevægelsens idealer ind. Man søgte tilbage mod de rent mekaniske orgler, stort set rensed for blyrør og metalventiler. Det betød ikke mindst, at det »efterslæb«, organisten i lang tid havde kunnet mærke og føle sig hæmmet af, nu blev afløst en direkte fysisk føling med den enkelte spilleventil - og langt bedre muligheder for hurtig repetition.

Læsere, der holder af Bachs musik, vil vide hvad der tales om her!

Det var med de store orgler, orgelbevægelsen først sås i Danmark, men som tiden gik, trængte dens idealer ind overalt i den danske orgelbygnings verden. Vi var her i den situation, at den europæiske bevægelse var gået i stå i et Europa, der snart fik andre bekymringer. Men efter afslutningen af 2. Verdenskrig, hvor der jo af forskellige grunde var brug for megen byggeaktivitet - også på orgelområdet - var vi i Danmark i den situation, at krigsskaderne havde været få - og at en betydelig viden om den nye orgelbevægelse var til stede. Det betød en opløst situation for de danske orgelbyggerier, som byggede fremragende - små og store - orgler, af hvilke ikke så få eksporteredes til resten af verden.

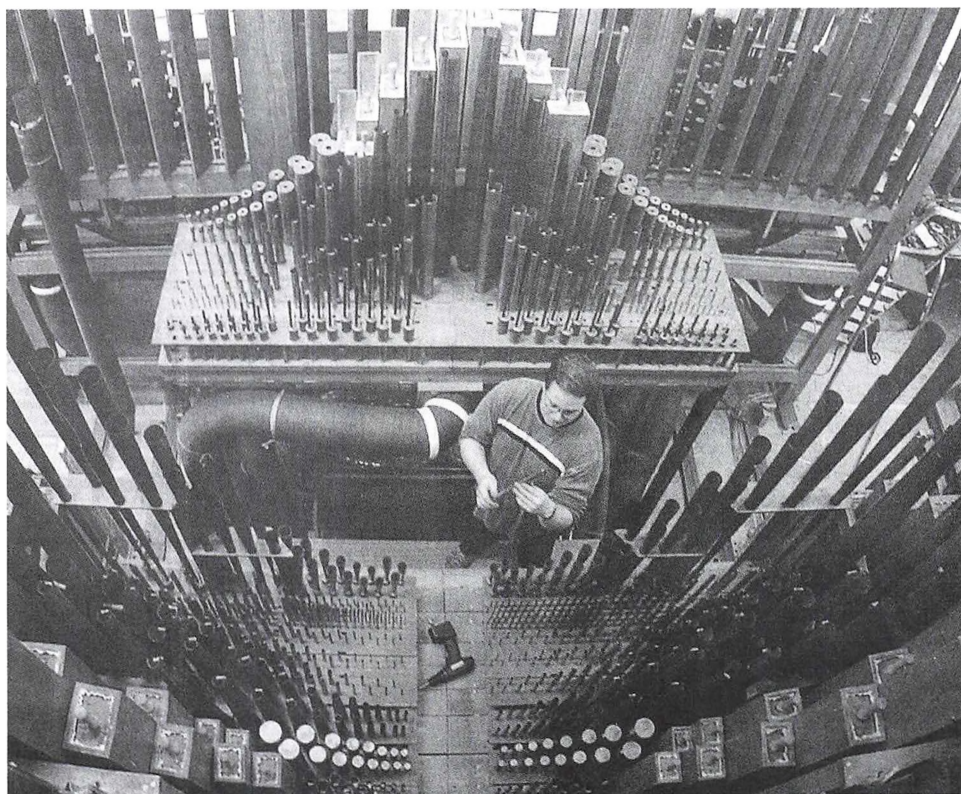
I 1970'erne begyndte man herhjemme at ane de første antydninger af, at pendulet kunne svinge tilbage mod orgler, der ikke alene var som skabt til at spille barokmusik på, men som også kunne give mulighed for en forsvarlig fremførelse af nyere orgelmusik, ikke mindst fra den sen-romantiske periode. De sidste »orgelbevægelse«-orgler byggedes hos Frobenius omkring 1990. I dag bygges der orgler, der også rummer en række orkesterimiterende stemmer og dermed giver mulighed for opførelse af værker fra slutningen af det 19. og begyndelsen af det 20. Århundrede. Disse karakteriseres undertiden som »*universalorgler*«, der kan håndtere »hele orgelrepertoiret, fra Buxtehude til Per

Nørgaard«, men udviklingen vil nok vise, at heller ikke de nu byggede orgler er slutpunktet i instrumentets udviklingshistorie. Selv om pendulet altså er svinget, har man dog heldigvis holdt fast ved de goder, orgelbevægelsen fik genindført: de mekaniske *sløjfevindlader* og den mekaniske *traktur* (det system af træklistere, vinkler og andre vægelige dele, der forbinder klaviaturet med vindladens spilleventiler). Hertil er så de seneste år kommet forskellige hjælpesystemer, bl.a. et fuldelektronisk »kombinationssystem« for hurtig, programmerbar til- og frakobling af stemmer under selve spillet. Senest er dette set i Søllerød kirkes Frobenius-orgel fra 2010.

Orgelbyggere og orgelbygning i Danmark

Man har underretninger om danske orgler helt tilbage fra det 13. Århundrede (Ribe domkirke). Men hverken af disse middelalderlige værker eller af barokinstrumenterne er der bevaret klingende materiale i særlig stor mængde. Man kender imidlertid til den klanglige karakter, idet man i arkiverne i mange tilfælde har overleveret *dispositionerne* (sammensætning af piberækker, *stemmer*).

I den periode, hvor dansk orgelbygningens historie kendes, viser den en stærk tilknytning til først nederlandske mestre og senere til den af disse i væsentlig grad påvirkede nordtyske orgelbygningstradition. Den første orgelbygger, der har været bosiddende i Dan-

Kig ind i et orgels indre. Dette orgel blev oprindeligt leveret af Frobenius til domkirken i Reykjavik i 1934. Da man omkring årtusindskiftet realiserede planerne om et nyt orgel dér, ville landets organister (som alle havde lært at spille på det gamle instrument og syntes godt om det) meget gerne have, at det forblev i Island. Det blev så sendt til Frobenius for renovering, inden det 2002 genopstilledes i kirken i Reykholt. Orgelbygger Jonas Berg står i orglets konstruktion mellem to »vindlader«. På vindladen bag hans ryg ses dels dækkede piber, »gedakter«, dels »lingualpiber« (»rørstemmer«) med slanke, tragtformede »lydbægre«. På den store vindlade i billedets forgrund ses både åbne og lukkede piberækker. Alle står de, støttet af brædder, på »pi-bestokkene«, vindladens låg. Den store slange forsyner en af vindladerne med luft. Dens dimension fortæller noget om et orgels forbrug af luft. Orglet har 26 stemmer.

Foto: Det Grønne Område 2001.

mark, er flanderen Hans Brebus, der nævnes første gang i 1569. Såvel han som mange af hans efterfølgere lønnedes af kongen. Bare for en ordens skyld bør de vigtigste navne nævnes: Johan

Lorentz (o. 1580-1650); Peter Karstensen (beg. af 1600-årene-1675); Joh. Petersen Botzen (o. 1641 - 1719) og Peter Petersen Botzen (o. 1661 - 1711) - begge sønner af Peter Karstensen. Arp

Schnitger (1648-1719); Lambert Daniel Kastens (-1744).

Når en fremmed orgelbygger var rejst til et land som Danmark, måtte han - hvis han havde i sinde at blive heroppe - sikre sig, at der ikke kom for mange konkurrenter - i hvert fald ikke flere, end markedet kunne bære. Langt op i tiden var der kun orgel i relativt få kirker - og fortrinsvis sådanne, som kongen havde rådighed over.

Derfor vil man også se, at størsteparten af de mere betydende orgelbyggere, der virkede i Danmark i 1600- og 1700-årene - indvandrede såvel som danskfødte, der i løbet af 1600-årene kom til - søgte at sikre sig eneret på al orgelbygning og -reparation i kongeriget og hertugdømmerne. Disse kongelige bevilinger blev udstedt til ind i 1800-tallets første fjerdedel. Men da var tiden ved at rinde ud for såvel enevælde som det gamle, fastlåste erhvervsliv, og en ny tid med næringsfrihed tonede frem i mid-

ten af 1800-tallet efter junigrundlovens givelse og indførelsen af næringsfriheden i 1857/62.

Selv om det især har været et relativt lille antal »store« orgelbygmestre og senere -firmaer, der har domineret det mest betydningsfulde marked: kongens og domkirkernes orgler, har der til staidighed eksisteret et ikke ubetydeligt antal mindre orgelbyggere, der nok mest levede af reparationer og stemmearbejder, men som også foretog nybygninger. Sikkert ofte formelt i strid med de privilegier, der var givet til de store mestre. Men uden virkelig betydning for disse og derfor i reglen upåtalte.

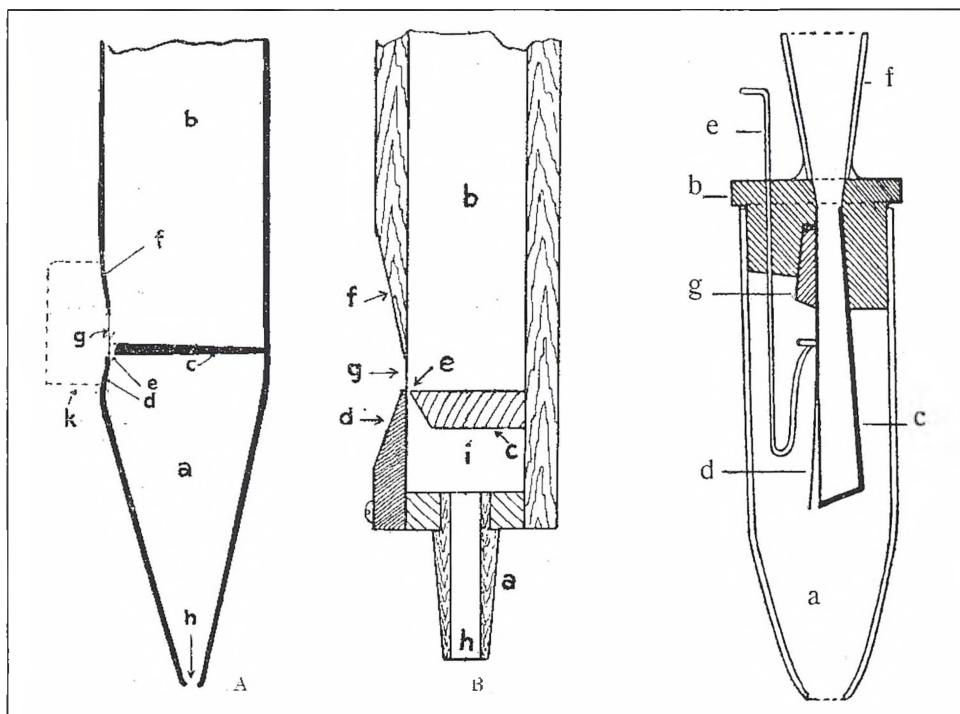
Om den faglige rekruttering til orgelbyggerfaget i tidligere tid vides ikke meget, men en del orgelbyggere begyndte som snedkere, og enkelte har tillige været organister (ikke så få organister havde som en del af deres embedspligt den daglige vedligeholdelse og stemning af deres instrument). Først på

Orgelbygger Th. Frobenius fotografert sammen med Danmarks første kvindelige orgelbygger Louise Lund. Hun blev udlært i 1968.

Th. Frobenius & Sønners arkiv

Til venstre og i midten: Lodret snit gennem den nederste del af labialpiber: metal til venstre, træ i midten. På begge skitser er pibefoden markeret med a), pibekroppen med b). Kernen er mærket c). Tonen dannes, når luften presses ind gennem hullet h) i pibefoden, koncentrerer mellem underlabiet d) og kernen c) i kernespalten e) og brydes mod overlabet f). g) er »opskæringen«.

Til højre: Lodret snit gennem en lingualpibe (»tungestemme«, »rørstemme«), vist uden lydbæger. Luften træder ind i pibens fod a) (»støvlen«) og forsøger at undvige gennem den spalte, der dannes af c) »struben« og d) »tungen«. Herved rives tungen ind mod struben. Så snart det er sket, standser luftstrømmen, og tungen svinger tilbage igen. Denne bevægelses hastighed bestemmer pibens tonehøjde. Lydbægeret form afgør dens tonekarakter. Under alle omstændigheder har tungestemmer en let genkendelig, snærende karakter, der kan imitere trompet, krumhorn, fagot, for blot at nævne nogle eksempler. Da det er længden af den frie del af tungen, der bestemmer tonehøjden, kan denne reguleres med »stemmekrykken« e). (C. E. Rosenqvist: Orgelkonst Handbok i Orgelkännedom. Lund 1937).

et meget sent tidspunkt - omkring 1943 - er der etableret et formaliseret læreforløb på området. Den første svend, uddannet herefter (hos Frobenius, i 1947) blev Knud Jensen, der senere

blev den ene af grundlæggerne af orgelbyggeriet Jensen & Thomsen - som nu er fusioneret ind i Frobenius. Det er en lille, stærkt specialiseret branche, hvor alle kender alle! Før den tid ansattes i

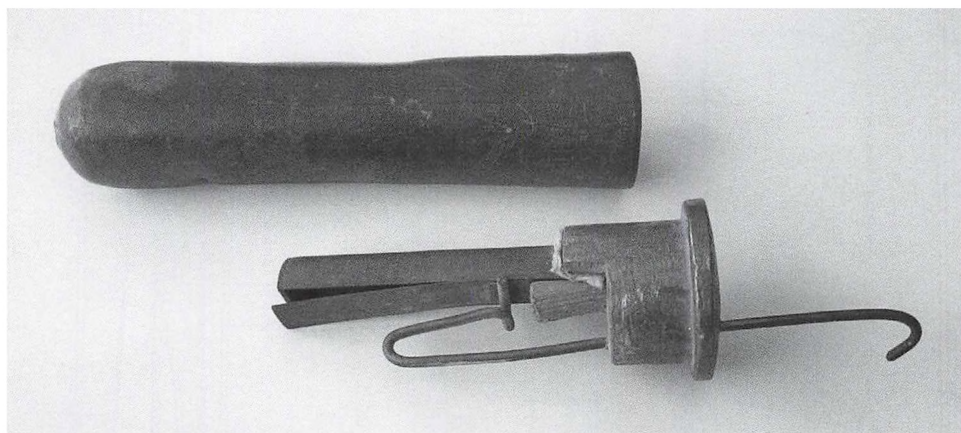

Foto af 1800-tals rørstemme fra Københavns domkirke. »Støvlen«, vist øverst, er af støbt bly. Det samme er »hovedet«, i hvilket med en lille kile er fastgjort »struben« og »tungen«. Disse dele er - som »stemmekrykken« - fremstillet af messing. Med blæk er påført pibens tonehøjde: G. Lydbøgeret er ikke vist.

Fot. LF 2011

vore orgelbyggerier dygtige snedkere, herunder møbelsnedkere, men også f.eks. sølvmede, som deltog i pipefremstillingen.

Der har aldrig i Danmark på en gang været så mange orgelbyggere, at der inden næringsfriheden i 1857/62 nåede at blive dannet noget laug. Først for omkring 100 år siden har fagets udøvere - gennem tilslutning til Dansk Piano-fabrikant-Forening - fået et formelt fagligt tilhørsforhold. Det er betegnende for instrumentbyggerfagets udvikling, at der i dag er fem orgelbyggerier, der er medlemmer af foreningen. Men ingen pianofabrikanter.

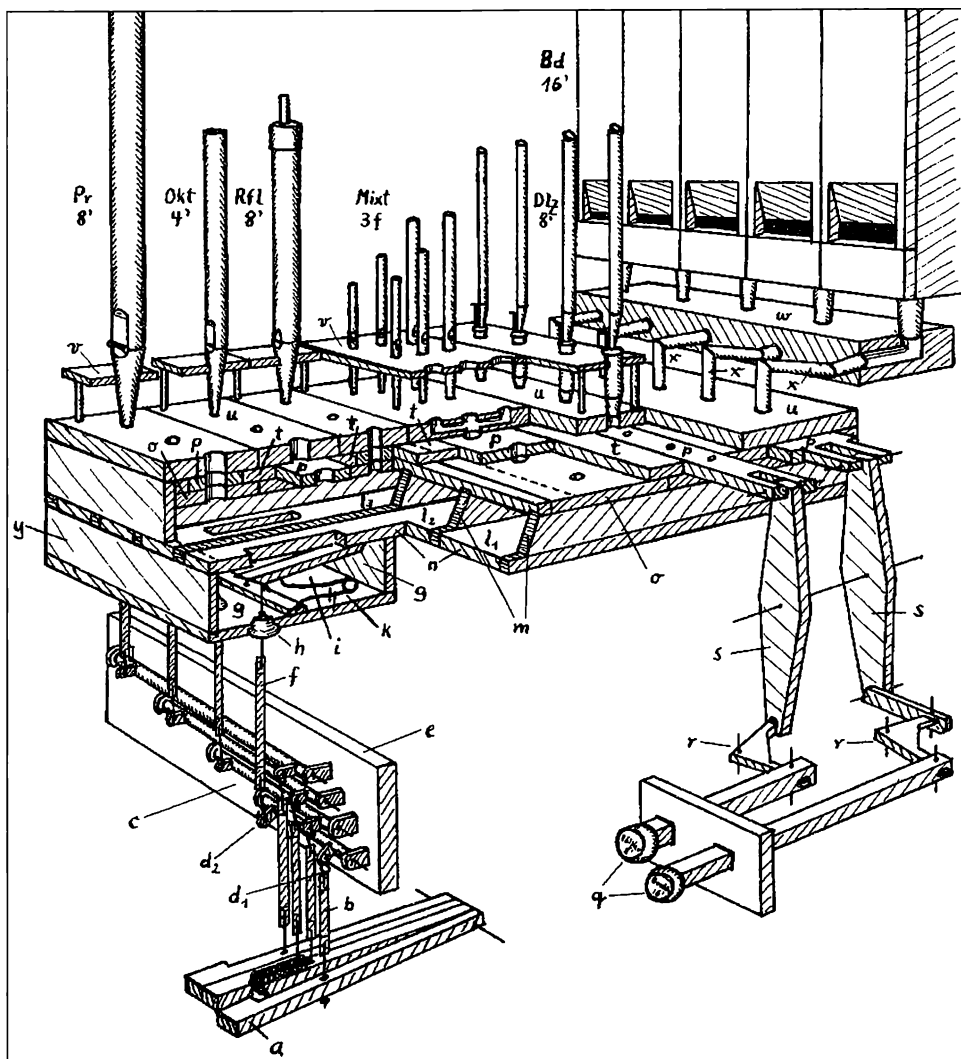
I dag er der i Danmark to store orgelbyggerier: Marcussen & Søn i Aabenraa (grundlagt 1806) og Th. Frobenius & Sønner (grundlagt 1909). Desuden

en række mindre virksomheder, der ikke mindst er opstået ved, at medarbejdere fra de store orgelbygningslæresteder Marcussen og Frobenius har valgt at begynde for sig selv.

Et orgels anatomi.

Inden vi nedenfor skal følge tilblivelsen af dele af et orgel, som den fandt sted i den før-industrielle tid, vil det være en fordel i korte træk at gennemgå det traditionelle instrumentets opbygning og virkemåde.

Et orgel er et *blæseinstrument*, hvor det klingende materiale udgøres af *orgelpiber*. Disse findes i to hovedgrupper: *labialpiber*, der er en art fløjter og *lingualpiber*, der frembringer lyden på omtrent samme måde som rørbladinstrumentet oboen. Piberne forsynes

En lidt vanskelig skitse - som også skal formidle et kompliceret instruments indre. Tegningen viser princippet i et rent mekanisk orgel: med »sløjfe(vind)lade« med mekanisk »traktur«. I midten ses piberne opstillet på vindladen. I dennes opskårne indre ses »sløjferne« (p), der regulerer lufttilgangen til de enkelte piberækker og ventilerne (i), der udfører organistens besked om aktivering af de enkelte piber (via klaviaturet a), »velleværket« c) og »abstrakterne« (f). Nederst til højre er vist et par »registertræk«, ved hjælp af hvilke organisten kan tilkoble de ønskede piberækker. »Vipperne« (s) har her fat i sløjferne p). (Gengivet efter Wolfgang Adelung: »Einführung in den Orgelbau«. Leipzig 1955).

Den pragtfulde 1700-tals facade til Tønder kirkes orgel skal her tjene som eksempel på et klassisk orgels opdeling i »værker«: I instrumentets midte ses »hovedværket«, under dette »brystværket«. Bag organistens ryg »rygpositivet« (positiv=lille orgel). Og som tårne på hver side af hovedværket findes »pedalet«, hvis piber spilles med fødderne. Spillebordet og organisten, der sidder med ryggen til kirkerummet, er her - som så ofte - skjult bag rygpositivet. Et lille spejl er derfor fast tilbehør ved hans plads.

Th. Frobenius & Sønners arkiv

med luft af et system af *pumpe- og magasinbælge*. Fra bælgene ledes luften til *vindladerne* (*lade=kasse*), på hvilke piberne er opstillet, og som skal fordele luften til de enkelte piber og piberækker. Et orgel har nemlig for hver *tangent* flere klangmuligheder, idet der på vindladen parallelt er opstillet flere rækker piber - *stemmer* - med hver sin klangka-

rakter. Vindladens funktion er derfor ikke alene at fordele luften til de forskellige piber på toneskalaen, men også at sætte organisten i stand til at vælge, hvilke piberækker der skal klinge. Til dette formål indeholder vindladen en række tynde trælister, *sløjfer*, der kan lukke eller åbne for luften til de enkelte piberækker.

Vindladens funktioner styres af organisten dels gennem *trakturen*, der i takt med anslagene på klaviaturet aktiverer de enkelte toner, dels gennem *registra-turen*, der gør organisten i stand til at vælge, hvor mange piber (hvilke *stemmer*) der skal klinge fra hver tangent.

Da der næppe kan opstilles mere end ca. 10 piberækker på hver vindlade, er piberne på et større instrument fordelt på flere lader, der hver især betegnes som et *værk* og i princippet spilles fra sit selvstændige *klaviatur*: »*manual*« eller »*pedal*«; sidstnævnte spilles med fødderne. Klaviaturerne og pedalet er samlet i orglets *spillebord*, som på større instrumenter er ganske imponerende bygværker: op til fire klaviaturer og et eller flere pedalklaviaturer. Desuden talrige *registertræk*, *kobler* og andre styrings- og kombinationsmuligheder.

Alle orgler er bygget inden for rammerne af et eller flere *orgelhuse*. Den »klassiske« værkinddeling, der har givet orglet dets siden baroktiden hævdede form, ses på billedet af Tønder kirkes orgelfacade (fra 1600-tallet). I midten *hovedværket*, anbragt over *brystværket*. Under dette findes *spillebordet*. Bag organisten, på pulpiturets brystværn, sidder *rygpositivet*, og som to tårne, et på hver side af hovedværket, findes *pedalet*, hvis store piber organisten spiller med et *pedalklaviatur*. Over hovedværket kan der endelig være anbragt et *overværk*. For at udvide instrumentets klanglige muligheder kan de klassiske orgler være forsynet med en række finesser, bl.a. *tremulant* (vibrato), *cym-*

belstjerne og *kukkuk* samt *kobler*, som sætter organisten i stand til at spille »parallelt« på flere af orglets klaviaturer. I det seneste århundrede er der tilkommet teknik for stadig mere automatiserede registrerings- og kombinationsmuligheder.

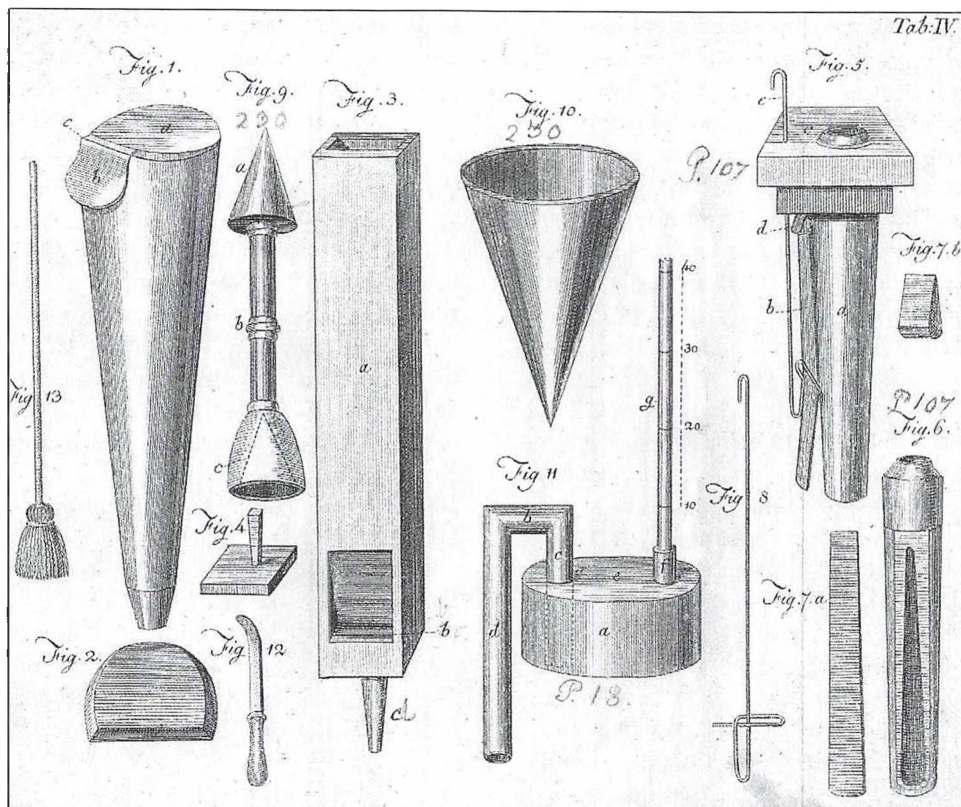
I dag varierer moderne orglers facade umådelig meget. Og under alle omstændigheder er en kirkes orgel noget, der designmæssigt ofres ganske meget på. Frobenius etablerede tidligt et særdeles givende samarbejde med store danske (kirke)arkitekter som Mogens Koch, Rolf Graae, Marinus Andersen, Joh. Otto v. Spreckelsen og Inger og Johannes Exner.

De mindste orgler, der er bygget i Danmark, har blot ganske få (3) stemmer på en enkelt vindlade. Det største Frobenius-orgel (og det største kirkeorgel i Danmark) er instrumentet i Århus domkirke med 89 stemmer.

At bygge et orgel.

Produktionsvilkårene og -måden har gennem århundrederne skilt orgelbyggeren fra de fleste andre håndværkere. Da et orgels størrelse og udformning i høj grad er betinget af de lokale forhold, er de fleste større orgler, der er bygget i Danmark, så at sige unika: tegnet til den enkelte kirke og præget af sin mesters erfaringer og kunnen i hver en detalje. Sådan var det endnu et stykke op i 1800-årene. Men fra århundredets slutning, hvor også mange landsbykirker som nævnt meldte sig som interesserede i at erhverve et instrument, skete der en

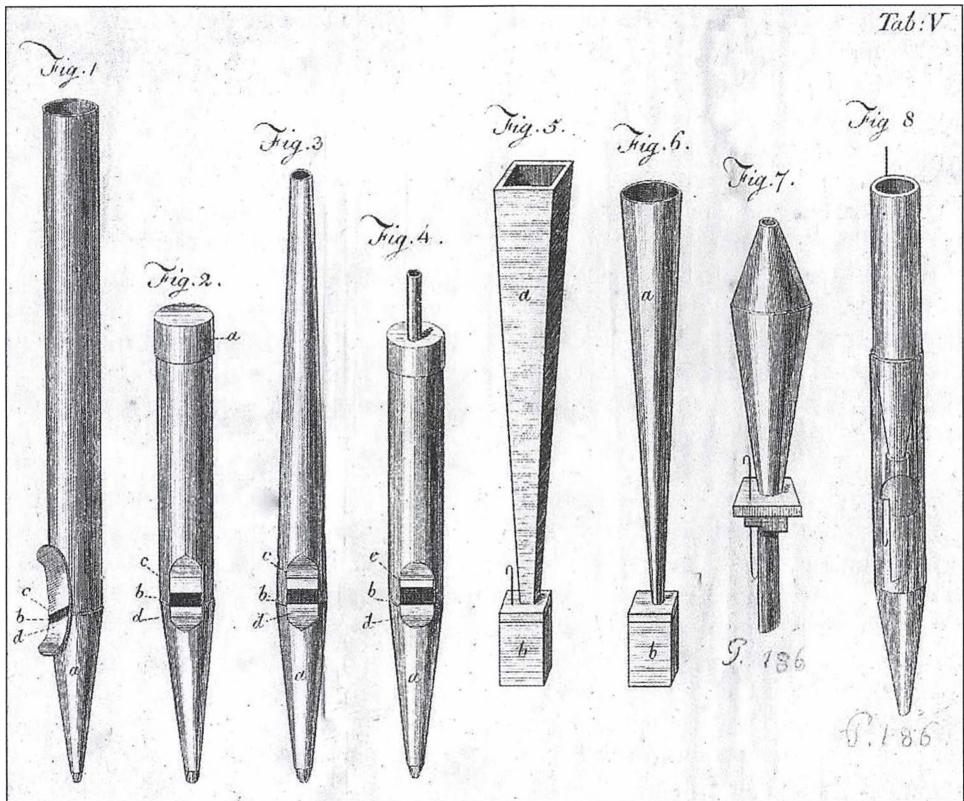

Orgelbyggerværktøj og pibedele, således som de er afbildet af Schlimbach i 1825 (planchen er antagelig tidligere, da udgivelsen betegnes som »Neue Auflage«). Fig. 1 viser den nederste dele af en metallabialpibe, fig. 3 en trælabialpibe. Fig. 4 er en tilhørende »støpsel«, der afslører at piben er en gedakt. Fig. 9 viser et »stemmehorn«, fig. 10 en »stemmekop« til større piber. På fig. 12 ses en »intonerelanse« og på fig. 11 et vindtryk-måle-instrument med gradinddelt glarsør. Her ses tallene 10-40. Det er antagelig tiendedels tommer, svarende til et vindtryk fra 25 til 100 mm. vandsøjle. I dag arbejder orgler gerne med ca. 75 mm. vandsøjles tryk; i de pneumatisk orglers storhedstid brugtes op til 100-125 mm. På fig. 12 vises et »intonerejern«. Fig. 5 - 7 viser dele af en lingualpibe, en »rørstemme«, uden lydbæger. (Gengivet efter G. C. Fr. Schlimbach: Ueber die Struktur, Erhaltung, Stimmung, Prüfung etc. der Orgel. Leipzig 1825).

glidning over mod mere standardiserede og også delvis industrielt fremstillede orgler. Det var orglerne fra denne periode, der senere kom til at afgive grobund for »orgelbevægelsens« reformarbejde!

Da mange af de her i landet byggede instrumenter er blevet til med fremmede, tilrejsende mestre (fra et andet land eller en anden landsdel; det kunne næsten være lige meget, så længe landets

Pibetyper gengivet af Schlimbach i 1825: Fig. 1 er en åben metalpibe med pålagte »labier«. Fig. 2 er en lukket metalpibe, en gedakt. Fig. 3 en spidsfløjte, fig. 4 en rørfløjte. For disse fire gælder det, at a markerer pibens fod, b opsnittet, c overlabet og d underlabet. På fig. 5 - 8 vises lingualpiber (»røstemmer«): Fig. 5 en træpibe, fig. 6 en metalpibe. På fig. 7 ses en »Vox Humana« uden pibefod (»støvle«), på fig. 8 en variant af en Vox Humana, med pibefod. (Gengivet efter G. C. Fr. Schlimbach. Ueber die Struktur, Erhaltung, Stimmung, Prüfung etc. der Orgel. Leipzig 1825).

infrastruktur ikke omfattede f.eks. jernbanetransport), har fagets struktur også givet sig udslag i særegne værkstedsforhold. Undertiden hændte det, at orgelbyggeren kom til stedet næsten uden redskaber og værktøj. Dette betød, at han måtte etablere sig omtrent fra

grunden, når hans nye arbejdssted var en kirke, der skulle have et stort orgel. Han lånte eller lejede sig frem til lokaler i kirkens nærhed og etablerede dér et midlertidigt værksted, eller han byggede mere eller mindre orglet i selve kirken. Da orgelbygger H. F. Oppenha-

gen skulle bygge Vor Frue Kirkes orgel i København i 1819-28, fik han pålæg om at opføre en mur omkring det ildsted, han havde indrettet på kirkens pulpitur, bl.a. for at kunne varme loddekolber!

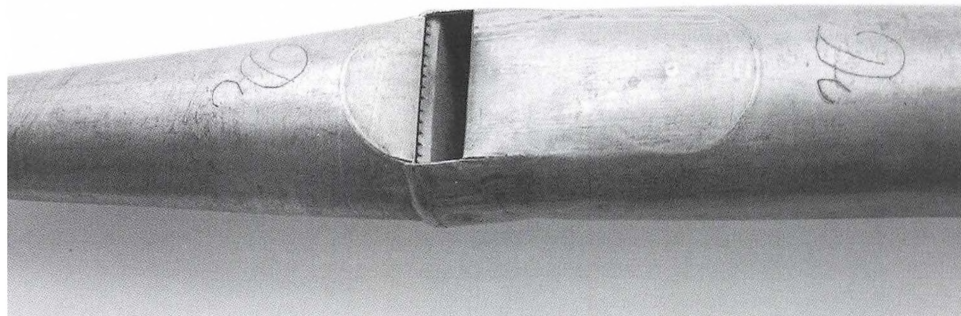
Efterhånden som landets infrastruktur blev bedre, kunne større og større orgeldele transporteres fra orgelbyggeriets faste adresse til kirken. I dag samles det færdigbyggede orgel fuldstændigt på orgelbyggeriet, inden det atter skilles ad i dele, der kan pakkes i containere og køres til byggestedet.

Et orgel er et stort og særdeles kompliceret - og dyrt! - musikinstrument, hvis opbygning omfatter en lang række processer. Nogle af disse genfindes i andre (træ)håndværk; andre (især pipebygningen) er særegne for netop orgelbygningen. For alt gælder det her, at der er tale om at skabe instrumenter, hvis materialer og opbygning gerne skulle have rigtig lang levetid og i denne bedst muligt ville kunne modstå påvirkninger af slid, svingende temperatur og luftfugtighed - samt insekter.

Mens dansk orgelbyggerhåndværks musikalske tradition er - og meget længe har været - orienteret mod især Nordtyskland, synes den håndværksmæssige tradition at være bredere orienteret, idet den snarere må betegnes som europæisk. Det er f.eks. kun i detaljer, man kan skelne den nordtysk-danske håndværkstradition fra den franske (jvf. hvad der ovenfor fortælles om håndværkervandringerne). Mens

der på den anden side har været væsentlige forskelle mellem tysk og fransk orgelbygning på det klanglige område.

Før industrialiseringens tid - for orglers vedkommende op i begyndelsen af 1900-årene - fremstillede orgelbyggeren alt, fra den mindste stift til selve orgelhuset. Så vidt kan vi ikke komme omkring i denne korte fremstilling, men må især samle os om fremstillingen af en af de dele, der karakteriserer netop orgelbyggerhåndværket: orgelpiberne. Inden da kan vi nævne, at al træbearbejdning tidligere skete med håndkraft: opskæring, høvling osv. Her adskilte orgelbyggerhåndværket sig ikke meget fra f.eks. møbelsnedkerens. Men i et orgel er det næsten endnu vigtigere end i et møbel, at der foretages det rigtige valg af træ og dets lagring og udskæring. Der må ikke forekomme træ med tendens til at kaste sig eller revne; ellers vil instrumentet hurtigt komme til at give problemer. Ikke mindst vindladen, der jo er »fordelingscentret« for luften til piberne, er et kritisk punkt. De mange spilleventiler laves af fint, ligeåret træ, og tætningen for luften sker med fåreskind og filt. Sløjferne, de trælister, der åbner og lukker for de enkelte piberækker, skal være uden spændinger og kunne glide let og alligevel lufttæt i deres udskæringer. For at sikre, at man med håndhøvle kunne tildanne tilstrækkeligt plane flader, anvendte man gerne meget lange høvle: *rubanke*. Det er også vigtigt, at alle dele, der fører luften frem, er vindtætte. Man tapetserede

En metalpibes »labium« er det lydbyggende element. Her et billede af en 1800-tals metalpibe fra Vor Frue kirkes orgel i København. Man ser ind til »kernen«, hvis forkant efter periodens skik er forsynet med »kernestik« for at lette toneafgivelsen. Pibens tonehøjde er påført med blæk. Fot. LF 2011

derfor indersiderne af f.eks. bælg og vindkanaler med pergament eller svært papir, og det hørte til fagets sædvane, at man efter samlingen hældte lim ned langs de indvendige fuger.

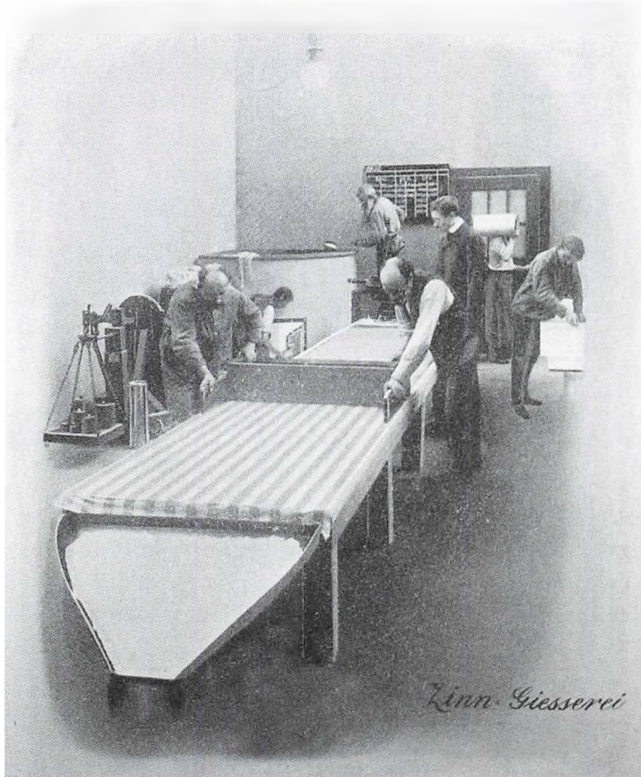
*Fremstilling af en orgelpibe:
en cylindrisk principalpibe.*

Inden vi ser på denne proces, skal der forudskikkes et par bemærkninger om stemme- eller pibebetegnelser. En piberækkes placering på klaviaturet angives i fod (å ca. 30 cm., i reglen markeret med '). Således, at betegnelsen angiver længden på rækkens »C«- pibe, regnet fra overlabet til pibens øverste rand. I en 8 fods stemme har f. eks. C samme placering på klaviaturet som på et piano, i en 16 fods stemme klinger den en oktav dybere og i en 4 fods en oktav højere. Dækkes en sådan pibe med en hat eller et dæksel, får man i stedet for en »principal«-stemme en »gedakt«-

stemme, og pibens svingningstal halveres; den bliver altså en oktav dybere i tonen, men får også en anden klang, mere fattig på overtoner. Den efterstående beskrivelse gælder for fremstillingen af en åben labialpibe: den pibetype, der udgør det bærende fundament i ethvert orgels disposition.

Labialpiber fremstilles både af metal og træ. Anvendes træ, bliver piberne mindre skarpe i tonen, men de generelle principper for en orgelpibes karakter er de samme. Af stor betydning er piberens *mensur*: forholdet mellem piberens omkreds og højde og dette forholds konstant eller variation gennem tone-rækken. Også labiemensuren, forholdet mellem opsnittets højde og bredde har betydning ved den så vigtige beregning af de enkelte piberækkers og dermed det færdige instruments klanglige egenskaber.

Det foretrukne materiale til fremstil-

Der arbejdes med støbning af metalplader til orgelpiber. Dette billede er gengivet efter 1906-kataloget fra K. u. K. Hof-Organ-Fabrik Gebrüder Rieger i det schlesiske Jägerndorf (nuv. Krnov i det nordøstlige Tjekkiet). Arbejderen i baggrunden står ved den indmurede smeltekedel. De to mænd i forgrunden trækker »støbeladen« med det smeltede orgelmetal hen ad »støbeplanet«, således at der efterlades et tyndt lag orgelmetal på planet stofbetrukne overside.

Th. Frobenius & Sønners arkiv

ling af labialpiber er en legering af tin og bly: *orgelmetal*. Eller blot *metal*. Legeringens finhed afhænger af den færdige pibes placering. Skal den stå i facaden, skal den kunne poleres op og beholde polituren. Det kræver en tinholdighed på 70-80 %. De piber, der findes inde i instrumentet, har lavere tinindhold, men den ønskede klangkarakter spiller også ind: jo højere tinindhold, des skarpere og lysere klang. Det vil heller ikke kunne skjules, at de enkelte kirkers - og orgelbyggeres - økonomi

gennem tiderne har kunnet spille ind ved valget af metallødhed.

Til bestemmelse af orgelmetallets tinholdighed har man hos Frobenius så langt tilbage nogen kan huske anvendt et målebæger, som ved vejning med indhold angav metallens finhed (der er stor forskel på vægtfylden af tin og bly).

Man har undertiden anvendt kobber til facadepiber, og messing bruges undertiden til lydbægre på visse labialstemmer (»rørstemmer«). De trompetlignende lydbægre, vi alle har kunnet

betragte på orglet i koncertsalen i Vilh. Lauritzens radiohus, er netop sådanne stemmer, en »spansk trompet«.

Til forarbejdning af metalpiber findes et omfattende kompleks af værktøj, af hvilke en hel del stykker er specielt udviklet til formålet.

Til smeltning af metallet anvendes en *smeltekedel* - ikke ulig en gammeldags gruekedel. Pladerne til pibefremstillingen fremstilles ved støbning på et

støbeplan eller støbebord. Et langt, svært bord, hvis mål kan være fra 0,4 x 2 meter til 1 x 6 meter. På Pladen er udspændt en slags billigt lærred, der er strøget med bolus (en opslerning af en finkornet, jernholdig lerart) for at gøre det i stand til at tåle varmepåvirkningen fra det smeltede metal - og for at gøre det nemmere at få løsnet den nystøbte metalplade fra bordet.

På støbebordets langsider kan på nogle skinner køre en *støbekasse*, der

De støbte metalplader afdrejes til ønsket tykkelse på *høvlemaskiner*. Her ses et billede fra firmaet August Laukhuff i Weikersheim, der endnu i dag leverer metalplader til Frobenius. Sådanne maskiner har (omend i reglen i mere beskeden størrelse) været i brug i Europas orgelbyggerier fra en gang i midten af 1800-årene. Hos Frobenius støbte og høvlede man selv plader indtil udgangen af 2010. Billedet viser tre høvlemaskiner: På maskinen til venstre er pladen færdig; på den midterste er kun halvdelen høvlet. Billedet er fra en publikation, udgivet antagelig ved Laukhuffs 150 års jubilæum i 1973. Th. Frobenius & Sønners arkiv

Orgelbyggeriets administrerende direktør Henning Jensen med en »labiumtavle«. Når pladen til pibekroppen lægges an mod listerne, skærer tavlens streger pladekanten to steder. Derved markeres labiets bredde, som automatisk vil variere op gennem pibestørrelserne. Henning Jensen (f. 1947) har lagt det meste af sin livsgerning hos Frobenius. Han grundlagde Fyns Orgelbyggeri, som senere (1978) blev solgt til Frobenius. Selv kom han til orgelbyggeriet i Lyngby i 1969 og blev ledende medarbejder i 1984. Direktørposten overtog han ved orgelbygger Erik Frobenius' pensionering i 1995.

Fot. LF 2011

har pladens bredde og er stor nok til at kunne rumme metal til en hel plade. Kassen er egentlig blot en ramme, der på de tre sider slutter til støbebordet, mens den fjerde kan reguleres til at danne en spalte, gennem hvilken tinnet kan flyde ud.

Når støbningen skal ske, undersøges det smeltede metals temperatur ved f. eks. dykning af papirstrimler; disse skal med de forskellige blandingsforhold nå bestemte farver. Efter en vis afkøling hældes det smeltede metal i kassen, som derefter i et bestemt tempo trækkes hen over støbebordet og derved efterlader en groft støbt metalplade. Der er grund til at minde om, at både støbeplan og proces meget ligner den metode, blytækkeren bruger, når han støber tagplader til en kirke.

I den traditionelle orgelbygnings tid - inden maskinerne - følger nu en længe række høvle- og skrabeprocesser, der skal resultere i en glat plade af ønsket tykkelse og uden tynde steder. På dette punkt gjordes der imidlertid allerede i midten af 1800-årene en opfindelse, idet man i Tyskland konstruerede en høvlemaskine til metalpladerne. På denne bliver den nystøbte plade spændt op på en roterende tromle, og med et drejehjul bliver pladen høvlet ned til en ensartet tykkelse - først på den ene side, så på den anden. Sådanne maskiner fandt efterhånden også vej til de danske orgelbyggerier, hvor de har kunnet findes til helt op efter årtusindskiftet.

Den tildannede metalplade skal nu opmærkes og udskæres. Dette gøres

helst med store knive (senere sakse), som giver de reneste kanter - ikke med save.

Til beregning af pibens dimensioner har orgelbyggeren sin *mensurtabel*, på hvilken han - stemme for stemme - har anført bl.a. højde-/breddeforholdene for hver enkelt pibe i rækken, således at piberne bliver korrekt tilpasset det kirkerum, de skal klinge i.

Under udskæringen tildannes dels de rektangulære stykker, der skal danne pibernes cylindriske krop, dels trekantede stykker, der skal forarbejdes til deres koniske fødder.

Ved overgangen mellem en pibes krop og foden findes pibens vigtigste del: *labiet*, over hvilket tonen dannes, når der blæses luft i piben. Til bestemmelse af labiets bredde har orgelbyggeren en *labiumtavle*. Mellem dennes styrelister kan han anbringe de udskårne metaldele og afmærke labiets bredde, således som den forløber gennem piberækken. Mellem fod og pibekrop findes endelig den såkaldte *kerne*, hvis forreste kant sammen med en indpresning i foden danner den luftstrøm, der skal brydes over labiet - og derved frembringe pibens tone.

Fra pibeværkstedet. På arbejdsbænken i forgrunden ses dele til en piberække: de koniske fødder samt de færdigt tilskårne og opmærkede plader til pibekroppen. Den hvide bestrygning er varmeisolerende farve.

Fot. LF 2011

Skal piben have oppresset eller pålagt labium (det sidste især i facadepiber), skal denne proces udføres inden sammenlodningen. Labiets krumme form opnås ved at det stryges med et polerestål mod en tildannet træklods.

Nu skal de plane pladestykker rundes til rør. Dette sker over passende dorne af træ eller metal: dornen spændes op på arbejdsbordet, og metallet rundes

meget forsigtigt med slag af en træhammer eller et klaptræ, der evt. kan have skindbetrakket bane. Man fortsætter rundingen så længe, at der - som det udtrykkes i de gamle lærebøger - er »et kartonblads tykkelse« i afstand mellem de modstående pladekanter, som midlertidigt kan holdes mod hinanden med snor eller læderstrimler. Med en lille »drejebænk« kan man dernæst rette pi-

Orgelbygger Theodor Frobenius ved »intonereladen«, i færd med at intonere og stemme en »gedakt«-stemme. Fotografiet viser orgelbygmesteren i sit sædvanemæssige arbejdstøj: den hvide kittel. Over spillebordet ligger det værktøj, han arbejder med: bl.a. et stemmehorn. Fot. Hartz, Lyngby 1948. Th. Frobenius & Sønners arkiv

Der fremstilles piber. Her et billede fra Frobenius' jyske afdeling i Horsens. (Gengivet efter: Niels Friis: Th. Frobenius & Co. 1909-1959. Kgs. Lyngby 1959).

be- og fodender til, således at de kan loddess korrekt sammen.

Inden den bukkede plade loddess sammen til et rør, den kommende pibekrop, skal der tages foranstaltninger til at sikre, at orgelmetallets lave smeltepunkt (omkring 300 grader) ikke skal give problemer. Derfor stryges området på og ved loddessømmene over med *bolus*, som varmeisolerer mellem loddetin og metal. Dér hvor selve lodningen skal finde sted, bortskræbes bolus'en med en trekantet fil, en *fasefil*, således at der tilbagestår en fin, trekantet »grøft«, som loddetinnet endelig kan lægges i .

Selve lodningen er gennem århundreder blevet foretaget med forskellige *kobber-loddekolber*, der varmes over åben ild. (Nu om stunder opvarmes loddekolberne dog med elektricitet). Efter

at en godt opvarmet loddekolbe er blevet trukket gennem hele loddessømmen, skulle denne gerne fremstå som en fin, let forhøjet søm i hele pibens længde. Efter lodningen afvaskes bolus'en - i hvert fald på pibernes yderside; kigger man ind i gamle orgelpiber, ses det tydeligt, at det ikke altid er sket inde i selve piben.

Piben gives liv - intoneres og stemmes

Den pibe, der lige har forladt pibeværkstedet, giver ikke nødvendigvis lyd fra sig, når der blæses i den. Dette sker i mange tilfælde først, når piben *intoneres* (bringes til at klinge i overensstemmelse med den piberække, den skal indgå i, såvel hvad angår klangfarve som styrke). Den skal desuden *stemmes* (tilpasses det trin på tonerækken, som den er bygget til at udfylde).

Fußloch-Dorn 230

Abbildung ca. $\frac{1}{2}$ natürlicher Größe

aus Stahl vernickelt. Gesamtlänge 28 cm, zum Messen und Erweitern der Fußlöcher von Metallpfeifen, mit Millimeter-Skala, Meßbereich bis 20 mm.

Intonierhaken 231

Abbildung in natürlicher Größe

231 ohne Helt
231a mit lackiertem Helt

aus Stahl rund 8 cm lang, zum Herausziehen der Oberlabien an Metallpfeifen.

Intonierlanzen 232

Abbildung ca. $\frac{1}{2}$ natürlicher Größe

aus Stahl vernickelt, zum Richten der Labien an Metallpfeifen

Gr. 2 entsprechend stärker

Gr. 3 besonders stark, für 16" und 8" Pfeifen geeignet

Größe 1 2 3

Länge cm 18 | 22,5 | 25

Kernschläger 233

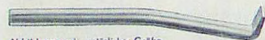

Abbildung ca. $\frac{1}{2}$ natürlicher Größe

aus Eisen, vernickelt.

Größe 1 2

Länge cm 11 | 15

Kernstecher 234

Abbildung ca. $\frac{1}{2}$ natürlicher Größe

aus Stahl, Länge ca. 12,5 cm

Det traditionelle orgelbyggerværktøj fremstilles og bruges i høj grad endnu. Her ses på tre sider fra Aug. Laukhuffs 1961-katalog gengivet værktøj til intonering og stemning af metal-orgelpiber samt brændekolber til præparering af den stok, piberne står på - for at forhindre, at stoffer fra træet angriber orgelmetallet.

Th. Frobenius & Sønners arkiv

Det værktøj der anvendes ved disse processer er ret omfattende, og også her er mange af stykkerne helt eller delvis specielt konstrueret - og ofte fremstillet af orgelbyggeren selv.

Når en pibe ankommer til intonererummet, opstilles den sammen de øvrige i den pågældende række på *intonereladen*, en slags primitivt orgel, beregnet til

to eller tre piberækker. Her står gerne fast en i forvejen stemt 4 fods stemme, som *intonatøren* kan arbejde ud fra. Hos Frobenius intoneres piberækkerne først endeligt i det kirkerum, de er bygget til. Det er sagt, at det er intonatøren, der er den vigtigste mand i et orgelbyggeri. Uden hans særlige evner og øre kommer orglet aldrig til at hænge musikalsk sammen.

235 Stimmeisen

Abbildung ca. 1/2, natürlicher Größe
aus Stahl, vernickelt, für Zungenstimmen

Größe	1	2
Länge cm	30	50

236 Stimmgabeln

Abbildung ca. 1/2, nat. Größe weiß, 12,5 cm lang, vernickelt

236 c Etui für 2 Stimmgabeln aus Leder

236 a	236 b
Schwingungen / Sek.	870 880

237 Stimmhorn einfach

Abbildung natürliche Größe

50 mm $\pm$, Länge ca. 55 mm, aus vernickeltem Eisen zum Einreiben der Pfeifenköpfe geeignet, da besser angreifend als Messing-Ausführung.

238 Stimmhorn doppel

Abbildung 1/2, natürlicher Größe

aus Eisen, vernickelt zum Einreiben der Pfeifenkörper geeignet, da besser angreifend als in Messing-Ausführung.

Größe	1	2
Innendurchmesser mm	26	17
Länge cm	22,5	20

Inden piberne sættes på plads i rækken, eftergås hullet i pibefoden: eventuelle uregelmæssigheder skæres bort med en skarp kniv, og hullets diameter kontrolleres med en millimeterinddelt *dorn*. Det er vigtigt, at dette hul har den korrekte diameter - af hensyn til en præcis styring af pibens luftforsyning; omtrent som med et kameras blænder.

Sluttelig rundes pibefoden forinden med *stimmehornets* tragt, således at den kan stå i sikker kontakt med sit hul i vindladens pibestok.

Nu skæres piberne til i den rigtige længde efter *mensurtavlen*s angivelser - med en skarp kniv og eventuelt over en passende rundstok.

Når der nu sættes luft på piben, viser

260 Schlangen-Röhren

Größe	1	2
Gesamtlänge cm	16	36
Druck bis mm WS	120	330

Bei Größe 1 wird ein Pappetui mitgeliefert.

Abbildung ca. $\frac{1}{2}$ bzw. $\frac{1}{4}$ natürlicher Größe

261 Brennkolben

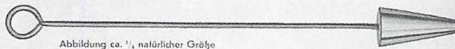

Abbildung ca. $\frac{1}{4}$ natürlicher Größe

aus bestem Schmiedeeisen mit Griffen aus Rundeisen, lackiert.

Gr. 1- 6 zum Einbrennen der Metallpfeifen in die Pfeifenlöcher und 7-9 in die Pfeifenlöcher.
Gr. 10-12 zum Einbrennen der Abschlußränder für einschlagende Kegelventile in Windladen.

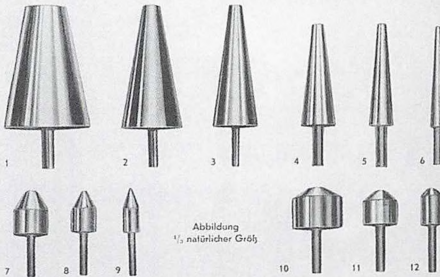

Abbildung $\frac{1}{2}$ natürlicher Größe

Größe	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Abmessung $\varnothing$ mm	80	60	45	35	25	15	35	25	18	50	35	22

74

det sig, om den kan klinge. Dette er kun tilfældet, hvis den luftstrøm, der passerer *kernespalten*, rammer *overlabiets* kant. Er piben stum, eller har den mislyde, rettes labium og kerne til: overlabet trækkes frem med *intonerelansen*, som stikkes ind gennem *opskæringen* og presser på labiets bagside, og underlabiets stilling kan reguleres med *intonerehagen*.

Skal labierne bringes nærmere mod kernen, kan det i det bløde orgelmets ske ved et let pres med en finger.

Hvis kernen skal sænkes, stikkes *kernslageren* ind gennem opskæringen, således at dens ombøjede ende hviler på kernen. Når man derefter holder i redskabets skaft og slår på dette med en hammer, bøjes kernen nedad. Ved store

piber lægger man et stemmejern på kernen og slår på den del, der når uden for piben. Står kernen for lavt, bøjes den opad med et slag med *kerntråden*, som føres ind gennem hullet i pibefoden. Har kernespalten ikke samme bredde overalt, kan dette opnås ved, at man stikker *spachtelen* ned i den og stryger fra side til side.

Hvis kernen skal forsynes med *kerne-stik*, en række små hak, der påvirker pibens villighed til at give lyd fra sig, anvendes en *kernstecker*: en lille stålklinge, hvis ene ende er spidset til og slebet skarp. Det har efter orgelbevægelsens fremkomst ikke været »god latin« at bruge kernestik, da man mener, at det giver en mindre præcis ansættelse af tonen, når der åbnes for spilleluften til piben.

Nu er fremstillingen nået så langt, at piben giver en klar tone, men først med *stemningen* afsluttes dens tilblivelse.

Dækkede labialstemmer er de letteste at stemme: ved en forskydning op eller nedefter af *hatten* ændres længden af den i piben svingende luftsøjle og med den tonehøjden. Små, åbne metalpiber kan stemmes med *stemmehornet*: er tonen for høj, slår man med hornets kop ned over pibens åbne ende, hvorved denne krænges noget ind. Resultatet heraf er en delvis dækning, der medfører en sænkning af tonehøjden. Giver piben en for dyb tone, anvendes den anden ende af *stemmehornet*, hvis kegleformede spids, når den presses ned i piben, foretager en udkræning af randen. Herved forkortes den svingende luftsøjle, og tonen bliver højere.

Større, åbne labialpiber stemmes med en *stemmeslids*. Denne fremstilles ved friskæring af en del af den øverste pibevæg; det udskårne metal rulles op med en rundtang, således at man ved at rulle mere eller mindre af metallet kan regulere den svingende luftsøjle og dermed pibens tonehøjde. Den sidste finjustering sker her ved at man slår på den lille metalrulle fra oven eller fra neden.

En anden anvendt stemmeanordning for labialpiber er *skægget*, der kan have flere former, men som oftest er dannet af to metalplader, der sidder ud fra piben, en på hver side af pibemunden. Jo længere disse *sideskæg* bøjes ind over munden, des dybere bliver tonen.

En tråpibes fysik svarer principielt til metalpibens. Skal den give en højere tone, skal luftsøjlen forkortes - og omvendt, hvis den skal give en dybere tone. Det sker ved åbne tråpiber gerne ved regulering af en slags *stemmeslids* i pibens bagvæg: en udskæring, der kan dækkes mere eller mindre af et lille, forskydeligt dæksel. Dækkede tråpiber stemmes - som de dækkede metalpiber - ved forskydning af hat eller *støpsel* (tysk for »prop«). Der er grund til at bemærke, at den traditionelle orgelbygnings fagsprog - som mange andre danske fags - er præget af mere eller mindre fordanskede tyske udtryk.

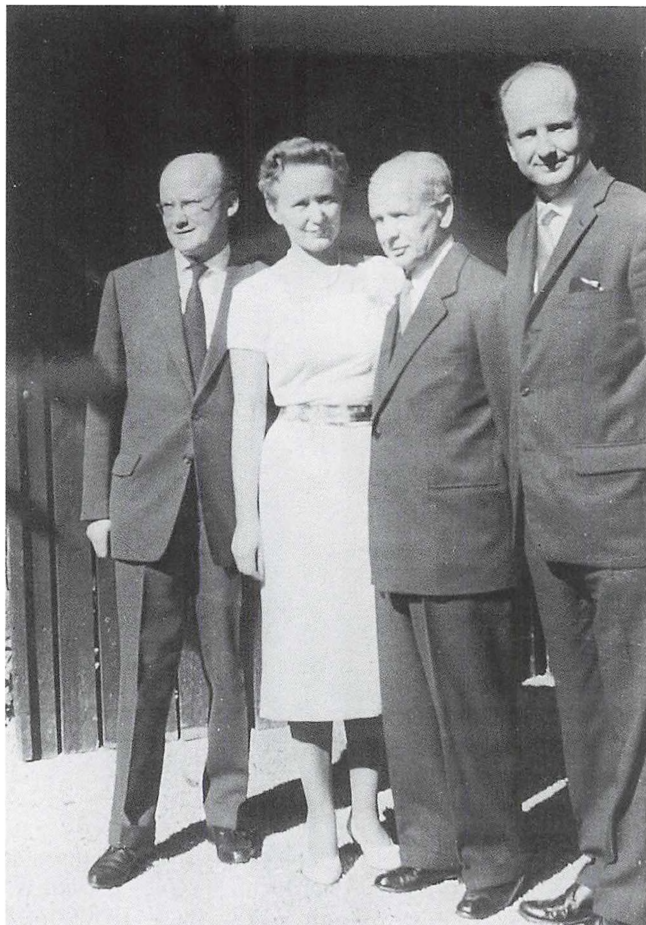
Frobenius i Lyngby

Theodor Frobenius fik tre børn, der alle med tiden trådte ind i orgelbyggeriets leddelse. Walther Theodor (1920-2007)

blev civilingeniør i 1944 og begyndte straks derefter at deltage i arbejdet på orgelbyggeriet. Han blev firmaets direktør i 1967, hvor navnet ændredes til Th. Frobenius & Sønner. Hans yngre bror Erik (1927-2002) overtog ledelsen i 1983; han blev student fra Lyngby Stats-skole i 1944 og gik straks derefter »i lære« på orgelbyggeriet, hvor han med ti-

den kom til at stå for det klanglige og arkitektoniske. Og deres søster Rita, gift med grosserer Johan Schepeler, havde gennem hele sit liv ansvaret for orgelbyggeriets regnskaber. Hun døde i 2001. Det skal nævnes, at Schepeler bl.a. havde agentur for Theodor Frobenius' gamle lærested: Aug. Laukhuff - som i øvrigt den dag i dag leverer visse materialer til

Th. Frobenius (nr. to fra højre) fotograferet med sine tre børn, der alle lagde hele deres livsværk i orgelbyggeriet. Fra venstre: Walther Frobenius (1920-2007): orgelbygger og civilingeniør og orgelbyggeriets direktør fra 1967 til 1983. Nr. to fra venstre er Rita, gift Schepeler. Hun stod hele sit liv for orgelbyggeriets regnskaber. Til højre orgelbygger Erik Frobenius (1927-2002). Han varetog især de klanglige dispositioner og var i mange år orgelbyggeriets fremmeste intonatør. Han var direktør fra 1983 til 1995. Billedet kan meget vel være taget i forbindelse med generationsskiftet i 1967, hvor orgelbyggeriets navn ændredes til Th. Frobenius & Sønner.

Th. Frobenius & Sønners arkiv

Orgelbygger Erik Frobenius (1927-2002) fotograferet i november 1952 ved det nybyggede orgel i Forsheim kirke i Sverige.

Foto: Th. Frobenius & sønner.
Privateje

Frobenius. Theodor Frobenius selv fortsatte sin særdeles vigtige opgave som intonatør endnu nogle år efter lederskiftet. Han levede til 1972.

I årene efter flytningen til Lyngby udførte orgelbyggeriet mange store opgaver, bl.a. restaurering af domkirkeorglerne i Århus (1926-28), Roskilde (1926), København (1931) samt Ribe (1937). Det er mange år siden, og de fleste af disse instrumenter er siden igen omdisponeret og ombygget, Ribe således i 1973 og 1994.

I krigsårene 1940-45 blev orgelbyggeriets første rent mekaniske sløjfeladeorgel bygget - til Virum Kirke (1941). Det første mekaniske orgel, der udgik fra Horsens-afdelingen, byggedes i 1954 -

efter at der i Horsens først var blevet bygget pneumatiske orgler og dernæst fremstillet orgeldele til orgelbyggeriet i Lyngby.

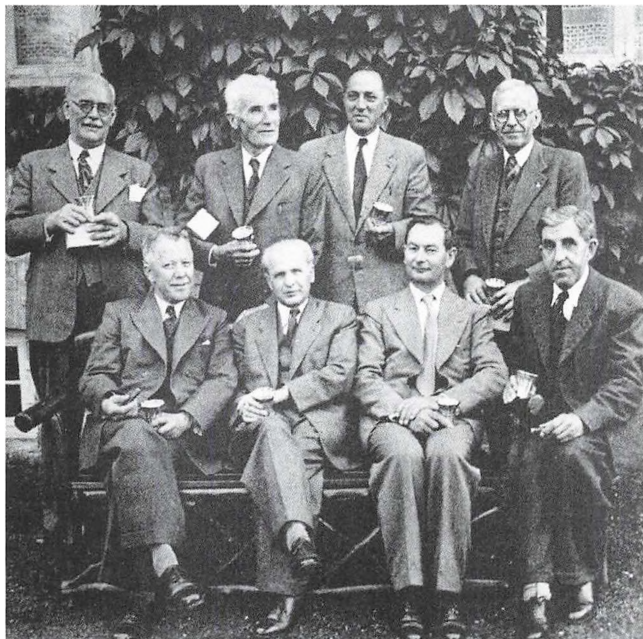
Blandt betydende, nye orgler fra 40'erne og 50'erne kan nævnes Christianskirken i Lyngby, krigsårenes eneste større nybyggede orgel (1943), Tønder kirkes orgel (1946, bag en pragtfuld renaissance- og barokfacade) samt Sct. Andreas Kirkes orgel i København (1956). Alle disse har været fremtrædende blandt tidens koncertinstrumenter.

I 1950'erne foretog orgelbyggeriet nogle store restaureringer/fornyetelser af orgler: Skt. Mariæ kirke i Helsingør (1960) og Kristianstad kirke i Sverige (1961).

Af periodens orgler skal heller ikke glemmes de mange andre lokale instrumenter: Kgs. Lyngby kirke (1960), Søllerød kirke (1963 og igen 2010), Sorgenfri kapel (1965), Sorgenfri kirke 1966 og 1989, Lyngby Park store kapel, modtagelse og lille kapel (alle 1967), Lundtofte kirke (1970), Taarbæk kirke (1976), Gl. Holte kirke 1978. Desuden et kororgel til Christianskirken i Lyngby (2002).

Th. Frobenius og hans tre børn ledede sammen orgelbyggeriet op gennem det, der vel har været dansk orgelbygnings storhedstid: fra 1960'erne og op gennem '70'erne byggedes der en mængde fine orgler, alle præget af »or-

gelbevægelsens« idealer, som fik stor udbredelse efter 2. Verdenskrigs afslutning. Betragter man Frobenius' opusliste, kan man se, at der i årene fra 1960-69 byggedes ikke mindre end 215 orgler, fra 1970-79 ca. 150 orgler. Så i disse år fik rigtig mange danske kirker et nyt, moderne orgel, bygget i fornemste kvalitet. Også en lang række udenlandske kirker findes på opuslisten - faktisk næsten fra firmaets grundlæggelse: mange (over 60) svenske (især i perioden 1930-65); norske, islandske (både før og efter personalunionens ophævelse). Til Storbritannien er bygget ca. 10 orgler, heriblandt til den engelske kongefamilies skotske »sognekirke« Canongate i Edinburgh

Dette billede fra 1951 fortæller om en virksomhed, hvis medarbejdere har tradition for blive ved deres gerning i rigtig mange år. Th. Frobenius (forreste række nr. 2 fra venstre) sidder omgivet af betroede medarbejdere: Bageste række: Orgelbygger Anders Christensen (25 års jubilæum); orgelbygger Marcus Lou (35 år); orgelbygger Ernst Hejlsted (35 år); værkfører Ed. Møballe (35 år). Forreste række: orgelbygger Georg Ring (35 år); Th. Frobenius; orgelbygger A. Lærkesen (29 år) samt pibemager Charles Jensen (30 år). På dette billede mangler 40 års jubilaren Ingvar Rasmussen, lederen af Horsens orgelbyggeri, Frobenius' jyske afdeling. Bemærk, at alle jubilarerne holder et sølvbæger, et »Margrethebæger«, en gave fra orgelbyggeriet. (Gengivet efter Niels Friis: Th. Frobenius & Co. 1909-1959. Kgs. Lyngby 1959).

(hvortil orgelbyggeriets opus 1000 afleveredes i 1998). Også i USA, Japan, Tyskland, Finland og Holland står der Frobenius-instrumenter. Nævnes må endvidere de mange orgler, der er bygget på Færøerne og - fra omkring 1970 - i Grønland.

Orgelbygning i dag

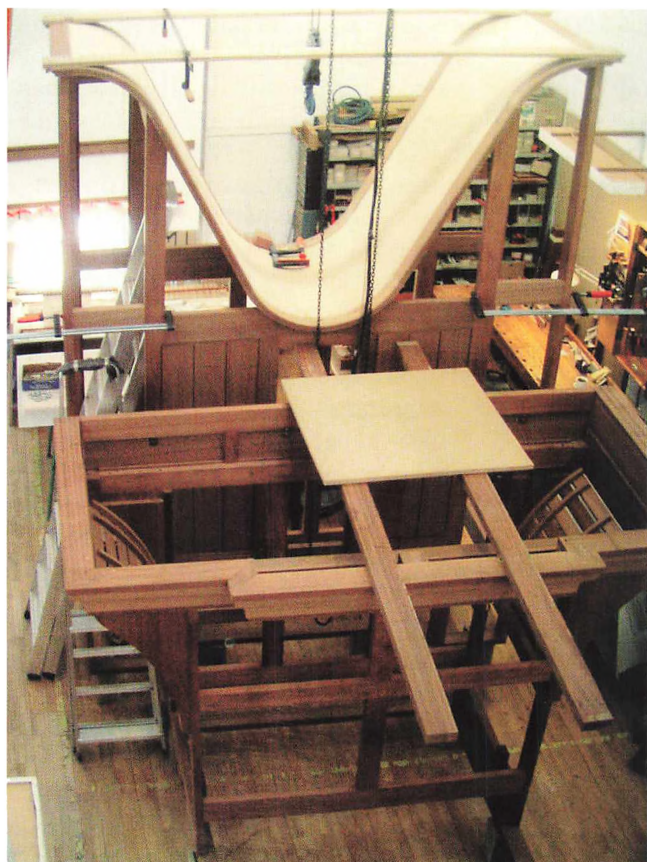
Principielt adskiller orgelbygningen her i begyndelsen af det 21. Århundrede sig ikke meget fra situationen for f. eks. 50 år siden. Det er stadig det mekaniske sløjfeladeorgel, der er det foretrukne, og Frobenius fremstiller selv alt klingende materiale - alle piber. Men musikalsk er der som nævnt i det seneste par årtier sket en bevægelse bort fra de meget lyst (nogle mener: skarpt) klingende »orgelbevægelser«-orgler over mod et »universalorgel«, der kan yde såvel barokmusikken som den romantiske musik retfærdighed. Og give organisterne tilsvarende større mulighed for udfoldelse - til glæde for menighederne, men også for et talrigt koncertpublikum.

I dag er visse dele af orglerne fremstillet af materialer, der skønnes at ville give færre problemer, end man har kendt i det traditionelle orgel. F.eks. er dele af bælg og vindlader i dag fremstillet af møbelplade. Og sløjferne - nøglen i vindladerens fordeling af luften til de enkelte piberækker - er forsynet med særlige tætningringe: *sløjferinge*. I øvrigt af en type, som orgelbyggeriets nuværende direktør Henning Jensen fandt under et studieophold i Schweiz. Træet til orgelbygningen lag-

res ikke mere i træskuret og på tørrestuen - det er der ikke plads til. Det købes i stedet færdiglagret og tørret efter ganske præcise specifikationer. Også metalpladerne, der bliver til orgelpiber, købes nu færdigstøbt og afhøvlet - fremstillet efter helt samme principper som de klassiske. Valsede plader vil det ikke komme på tale at anvende hos Frobenius, da et valset materiales større tæthed ville påvirke piberens klang. Carsten Lunds orgelbyggeri - som nu er integreret i Frobenius, men har bibeholdt sin egen profil - hamrer derimod sine piber, netop for at opnå den særlige klang, som denne proces tilfører piberne. Det skal også huskes, at orglernes luftforsyning, efter at der kom elektricitet i kirkerne, nu sker med støjsvage centrifugalblæsere.

Men et orgels opbygning indeholder stadig alle de discipliner, som det altid har gjort: et omfattende, forberedende tegnearbejde (i dag udført på computer!). Og store mængder træarbejde (mange dele også her forberedt via computerens beregninger og udtegninger), alt udført i hvad man ville kunne betegne som møbel-kvalitet. Og fagets små »fif« anvendes stadig: Man brænder f.eks. de huller, i hvilke piberne hviler i vindladerne, med en hed *brændekolbe*, således at der dannes et tyndt lag trækul, som forhindrer stoffer fra træet i at angribe pibemetallet. Hverken tin eller bly er i virkeligheden fuldt korrosionsstabile, hvis der ikke tages hensyn til dem.

Montagesalen («orgelsalen»).
Et »orgelhus« er under opstilling. Det rummer Søllerød kirkes nye orgel (fra 2010)

Fot. Henning Jensen, Th. Frobenius & Sønner 2009

Mens Theodor Frobenius altså havde været så heldig, at alle hans tre børn kunne træde ind i virksomheden og føre den videre, var der ingen mulighed for, at en tredje Frobenius-generation ville kunne tage over. Rita og Erik oprettede derfor en fond: Frobeniusfonden, som ved deres død overtog ejerskabet til orgelbyggeriet. Fonden uddeler hvert år legater til forskellige kirkemusikalske formål.

Th. Frobenius & Sønner er i dag stadig Danmarks næststørste orgelbyggeri. Det ledes af orgelbygger Henning Jensen, som blev ansat som ledende medarbejder hos Frobenius i 1984 og udnævnt til administrerende direktør i 1995.

Der er i de senere år blevet fusioneret to mindre orgelbyggerier ind i firmaet, men som nævnt på den måde, at de begge har kunnet bibeholde deres

Et eksempel på et frugtbart samarbejde mellem arkitekt og orgelbygger. Tyge Hvass tegnede i 1955 Det danske Hus i Paris med tilhørende kirkesal, og hans lille, stramt tegnede orgel, som Frobenius byggede i klassisk »møbelkvalitet« står for mange som en designmæssig perle. Det ses her opstillet i orgelsalen i Lyngby, hvor dets musikalske kvaliteter blev præsenteret ved en koncert, inden det sendtes til Paris.

Th. Frobenius & Sønners arkiv.

egenart: Jensen & Thomsen i 1996 og Carsten Lund 2010. Tidligere (1978) er Odense Orgelbyggeri - grundlagt af Frobenius' nuværende administrerende direktør Henning Jensen - købt af Frobenius.

Frobenius' ca. 35 medarbejdere bygger stadig mange orgler, men disse er nu gennemgående mindre end tidligere. Til gengæld ombygges og omdisponeres

mange orgler fra de foregående årtier, således at de med et bredere stemmeomfang bliver anvendelige i et musikliv, der ikke mere fortrinsvis er fokuseret på barokkens kirkemusik.

Ved siden af nybygningerne har Frobenius vedligeholdelsen af op mod halvdelen (knap 1000) af alle danske orgler.

Kilder:

Adelung, Wolfgang: Einführung in den Orgelbau. Leipzig 1955

Aug. Laukhuff : På firmaets hjemmeside www.laukhuff.de kan bl.a. downloades kataloger, hvori afbildes orgeldele, herunder mange pibetyper.

Den danske Orgelregistrant og Dansk Orgelindeks (www.natmus.dk: vælg »organisation« og dernæst »musikmuseet«). (Webmaster: Ole Olesen). Her kan søges på orglerne i samtlige danske kirker, sorteret efter forskellige kriterier.

Friis, Niels: Orgelbygning i Danmark. Renæssance, barok og rokoko. 2. Udg. København 1971

Friis, Niels: Th. Frobenius & Co.1909-1959. Kgs. Lyngby 1959.

Frobenius & Sønner. På hjemmesiden www.frobenius.dk kan bl.a. downloades en komplet opusfortegnelse.

[Jensen, Henning]: Th. Frobenius & Sønner. Orgelbyggeri 1909-2009. Kgs. Lyngby 2009

Johannsen, Birgitte Bøggild og Hugo Johannsen: Lyngby kirke. Lyngby-Bogen 1995-97. Heri: Om orglerne i Lyngby kirke. S. 112-117.

Lyngbye, Klaus og Ole Olesen: Orgler i Søllerød Kirke. Udg. ved indvielsen af kirkens Frobenius-orgel 21. Marts 2010

Olesen. Ole: »Den hellige almindelige orgelbevægelse«. Foredrag holdt 8/9 2001 i Kildevældskirken i København

Rosenquist, Carl E.: Orgelkunst. Handbok i Orgelkännedom. Lund 1937

Schlimbach, G. C. Fr. Über die Struktur, Erhaltung, Stimmung, Prüfung etc. der Orgel. Leipzig 1825.

Solgaard, Finn, Lise Skjøt-Pedersen og Jeppe Tønsberg: Lyngby Hovedgade. Registrant over Hovedgadens bygninger. Lyngby-Taarbæk Kommune 1996.

Tak til Frobenius' administrerende direktør Henning Jensen for givende samtaler og mange gode oplysninger.

Peter Hvidtfeldt, Jesper Grand og Peter Hoffmann

Det store landnam i Lyngby-Taarbæk

Syv bopladser fra enkeltgravstiden 2800-2400 f.Kr.

Kommunens arkæologiklub Flækken drog i marken med metaldetektor. Men vi kom hjem med oldsager af flint! De bragte os på sporet af vores forfædre fra bondestenalderen. Vi tror, at det drejer sig om den såkaldte »enkelgravskultur« - en kultur, som vi ellers kun har få spor af her på Sjælland. Det »Grønne områdes« topografi med både jævne flader, bakker, søer og åer har de naturlige forudsætninger for enkeltgravfolks kombination af landbrug med vægt på husdyrhold samt jagt og fiskeri. Vi tror, at de flyttede ud fra én central bebyggelse til en række mindre bopladser. Det er den udflytning med rydning af skoven flere steder, som vi her benævner »det store landnam«. Det er det samme udtryk, som Jørgen Jensen bruger i sit store værk *Danmarks Oldtid om overgangen til »enkelgravstiden«*. Og det slår bro mellem de allerede kendte fund i kommunen fra på den ene side jægerstenalderen og den første tid af bondestenalderen og på den anden side den allersidste del af bondestenalderen og den rige bronzealder, hvis gravhøje vi den dag i dag kan se mange af i bl.a. Dyrehaven.

Peter Hvidtfeldt fra Flækken har tidligere fortalt om fund i kommunen fra

jægerstenalderen («Sørne og de vejløse skove» i *Lyngby-Bogen 2008*) og fra bondestenalderen («Hus ved hus i skoven» i *Lyngby-Bogen 2007*). De nyeste fund sætter nogle af de omtalte fund fra bondestenalderen i et nyt perspektiv.

Det startede med en detektorundersøgelse
Fra slutningen af bronzealderen og det meste af ældre jernalder findes der spor af marker i Geels Skov, i Trørød Hegn, i Skodsborg, i Jægersborg Hegn samt i Dyrehaven. Selv skrånende arealer er brugt. De viser sig ved, at skråningen er blevet opdelt i terrasser.

Når skrånende arealer er blevet brugt, kan man gætte på, at egnens tilgængelige, plane flader af jord også har været opdyrket. Arkæologerne fortæller os, at huse fra den ældre jernalder på en mark typisk ligger på »små umærkelige forhøjninger«. Ved Frederiksdal er der på de to marker Virummarken og Møllemarken 8 iøjnefaldende bakker. Da vi i Flækken skulle i gang med at øve os i brug af metaldetektor, mente vi, at det ville være oplagte steder at søge efter metalsager og dermed spor af de bebyggelser fra jernalderen, som vi indtil nu i kommunen og tilgrænsende områder stort set kun har spor af i skovene.

De tre forfattere er medlemmer af arkæologiklubben Flækken i Kgs. Lyngby.

Efter tilladelse fra grevinde Schulin på Frederiksdal Slot begyndte Flækken derfor i 2009 en detektorundersøgelse af de to markers bakker. Efter aftale med de tilsynsførende arkæologer for området holdt vi os på behørig afstand af Hjortholm borgbanke og forborgen. Vi bevægede os systematisk rundt på markerne inden for arealer, som vi havde markeret med GPS-registrerede koordinater.

Ved den indledende detektorundersøgelse, som strakte sig over 3 uger af august måned blev der undersøgt omkring 35.000 m². I august måned 2010 brugte Flækken yderligere 4 dage til at afslutte detektorundersøgelsen. Metalfundene ved undersøgelsen var: En bronzemønt, et skaft til en gaffel af sølv, en hestesko fra 1500-1600 tallet, et blysegl fra Furesølaboratoriet, flere smelterester af bly eller tin, nogle firkantede nagler samt utallige blikstykker, patroner, søm, skruer, tråde af jern og nutidige hestesko samt mange jerndelev fra landbrugsmaskiner.

M.h.t. metalgenstandene er konklusionen, at vi ikke fandt det vi søgte efter. Men vi fandt noget andet. På Virummarken og Møllemarken er der fra tid til anden fundet redskaber af flint fra oldtiden. Forud for detektorundersøgelsen havde vi derfor besluttet, at vi også ville holde øje med oldsager af flint. Og flint - mennesketildannet flint - det fandt vi rigtig meget af.

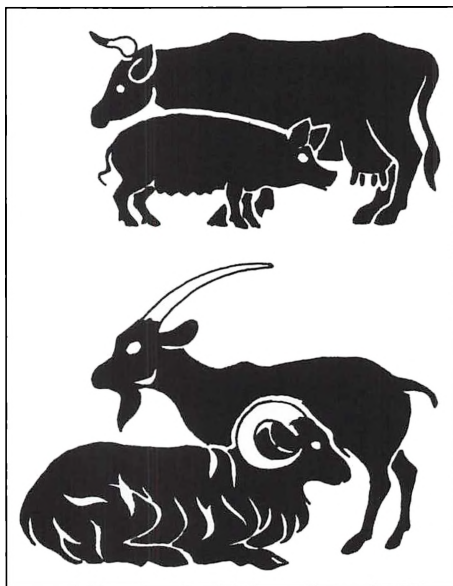
Oldsagerne af flint blev i hovedsagen fundet ved markvandring lige efter en harvning i september 2009 samt i for-

længelse af en harvning i april og september 2011. Genstandene er fundet i 3 afgrænsede områder. Fund af særlige »tyknakkede« økser af flint indikerer, at de tre områder hver for sig er boligområder, der blev brugt i årene 2800-2400 f.Kr., en periode der kaldes enkeltgravstiden.

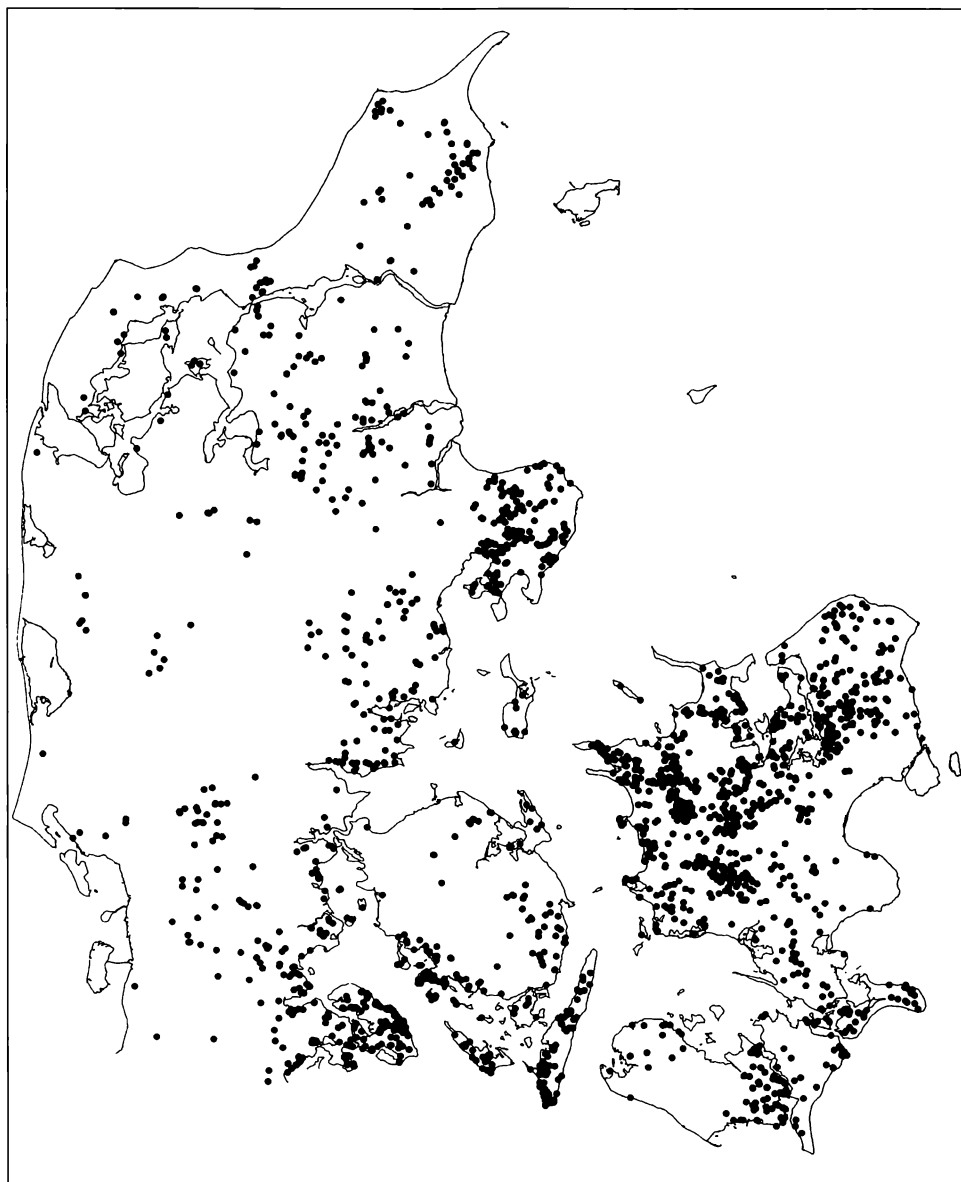
Fra ældre bondestenalder til enkeltgravskultur

Hovedlinierne

Indtil omkring 3900 f.Kr. levede der kun jægere i Danmark. Bondestenalderen går fra omkring 3900 f.Kr. til 1800 f.Kr., hvor den afløses af bronzealderen.

Husdyrene i enkeltgravstiden. (Kim Aaris-Sørensen: Danmarks forhistoriske dyreverden, Gyldendal 1998, s. 192. Tegning af Jens Olesen.)

Udbredelse af dysser i Danmark. (Jørgen Jensen: *Danmarks Oldtid, Stenalderen 13.000-2000 f.Kr.*, Gyldendal 2001, s. 365).

Inden for bondestenalderen skelner man imellem ældre bondestenalder, mellem 3900 f.Kr. og 2800 f.Kr., og yngre bondestenalder der går fra 2800 f.Kr. til 1800 f.Kr.

Enkeltgravskulturen ligger som før nævnt i perioden 2800-2400 f.Kr. Enkeltgravskulturen er således den kultur der indleder yngre bondestenalder. De sidste 600 år af bondestenalderen benævnes dolktiden.

Ældre bondestenalders godt 1000 år er et tidsrum, hvor enhver form for forandring skete i et glidende tempo. Enkeltgravskulturens tid fra 2800 til 2400 f.Kr. er i modsætning hertil et tidsrum, der er karakteriseret ved, at de kulturelle ændringer er store. Derudover indtræder forandringerne også meget hurtigt.

Gravene

Bondestenalderen i Danmark forbindes især med de mange dysser og jættestuer, som vi møder rundt i det danske landskab. Men de blev faktisk bygget i en kort periode, der går fra omkring 3500 f.Kr. til 3200 f.Kr. I løbet af disse 300 år regner man med, at der i Danmark blev opført omkring 27.000 storstensgrave.

Enkeltgravskulturen (og enkeltgravstiden) har fået sit navn efter den dominerende begravelsesform i Jylland, hvor man begravede de døde i små træ- eller stenkister. I Midt- og Vestjylland sker enkeltbegravelserne under små høje. Som sådan er de jyske begravelser i slægt med begravelser i

Holland, Tyskland og Polen. På Bornholm, svarende til hvad der er tilfældet i Skåne, sker enkeltbegravelserne i kister uden høj. På Sjælland ser det ud til, at man i enkeltgravstiden begravede de døde i de storstengrave, der alle var opført mindst 400 år forud for enkeltgravstiden. I Jylland og på Bornholm sker der i øvrigt, sideløbende med begravelserne i enkeltgravene, et tilsvarende genbrug af de gamle storstensgrave.

Den grundlæggende beskrivelse af enkeltgravskulturen i Jylland - inkl. opdelingen af særligt stridsøkser og keramik efter type - er den senere rigsantikvar P. V. Glob's doktordisputats fra 1944 »Studier over den jyske enkeltgravskultur«. Glob's arbejde er helt overvejende baseret på gravfundene. Glob mente - som samtidens øvrige førende arkæologer - at enkeltgravskulturen var kommet til Danmark ved en indvandring fra sydøst. I dag mener man, at den er led i en hjemlig udvikling gennem bondestenalderen - muligvis med visse inspirationer udefra.

Ændret landbrug og fokus på jagt og fiskeri

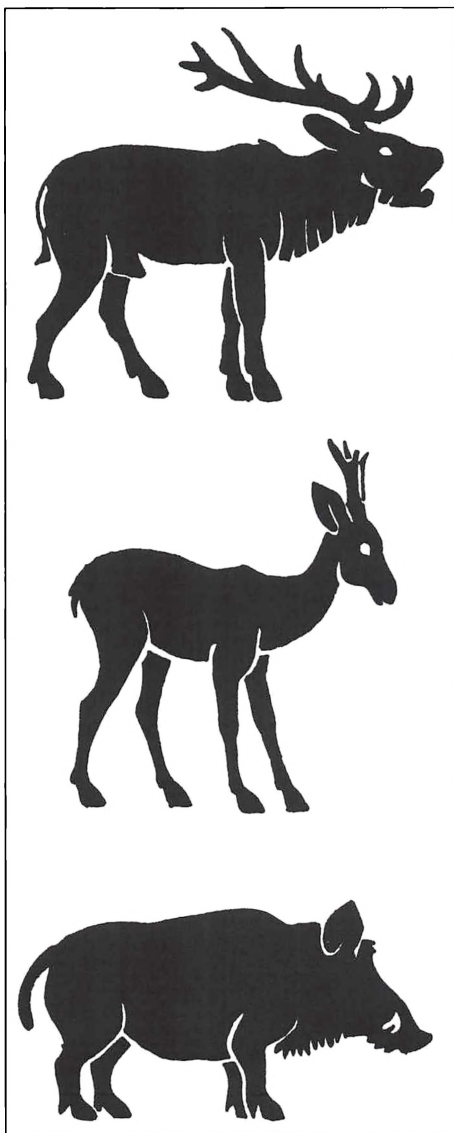
I ældre bondestenalder var det hvedearterne emmer og enkorn, der var de dominerende kornsorter. I enkeltgravstiden lægges hovedvægten på byg. Samtidig inddrages nye store græsningsarealer til kvæg. I ældre bondestenalder var Midt- og Vestjylland eksempelvis stort set folketomt, jf. kortet på s. 115. I enkeltgravstiden afbrændes egnens

skove. Skoven blev efterfølgende erstattet af lyng og græs, hvor lyngen havde den vigtige funktion, at den gav fodder til kvæget om vinteren.

Fra region til region er der store forskelle på de ændringer der indtraf. Og vores kendskab til ændringerne og deres omfang er meget forskelligt. Det ser dog ud til, at udviklingen generelt betød nye store græsningsarealer og et helt nyt åbent landskab.

Fund på bopladsen Kainsbakke på Djursland viser, at stedets bønder i tidsrummet 2900-2550 f.Kr., udover jagt på vildsvin, rådyr og kronhjorte, også drev jagt på vildheste, urokser og bjørne, som på det tidspunkt endnu levede i dele af landet. På Anholt, på Hesselø, på Nekselø, langs Limfjorden, i de nordligste af de Østjyske fjorde samt i Nordsjælland og på Bornholm er der fundet mange jagtpladser fra enkeltgravstiden, som dels vidner om intensiv jagt på sæler dels vidner om et udbredt fiskeri.

Jagt og fiskeri havde stor betydning i de første 400 år af ældre bondestenalder. I de næste 600 år holdt man sig i hovedsagen til landbruget. Men her i starten af det 3. årtusinde før Kristus indtræffer der så en ny stor interesse for at udnytte havets, søernes og skovens naturlige ressourcer. De ovenfor omtalte jagtpladser er pladser der inden for et år er brugt periodisk. I enkeltgravstiden har nogle formodentlig primært baseret deres føde på jagt og fiskeri, mens andre primært har drevet landbrug. Men der er også fundet befolkningsgrupper med i høj grad blandet erhverv.

Skovens byttedyr på Sjælland-kronhjort, rådyr og vildsvin. (Kim Aaris-Sørensen: Danmarks forhistoriske dyreverden, Gyldendal 1998, s. 166. Tegning af Jens Olesen).

En klimaforværring

Årsagen til enkeltgravtidens store erhvervsmæssige ændringer skal formodentlig findes i en klimaændring, med mindre sol, som indtraf i slutningen af ældre bondestenalder. Det koldere klima betød eksempelvis, at det var nærliggende at satse på byg i stedet for hvede. Byg er samtidigt et vigtigt foder til husdyr.

I stenalderen var gråsælen og grønlandssælen almindelige sæler. Deres fedtstof har været godt for en frysende befolkning. I øvrigt kan man jo gætte på, at enkeltgravtidens køligere klima i sig selv foranledigede en forøgelse af den danske sælbestand.

Var Sjælland affolket?

Enkeltgravtidens kultur kendes især fra gravfund i Vestjylland, i Midtjylland og på Bornholm. Med hensyn til bopladser og huse er perioden en af de svagest belyste i landets oldtidshistorie. På Sjælland er der eksempelvis, så vidt Flækken er orienteret, ikke fundet andre faste bopladser fra enkeltgravstiden end de, som vi nu mener at have fundet i Lyngby-Taarbæk.

I ældre bondestenalder var Sjælland den landsdel der havde den tætteste befolkning, jf. kortet på s. 115. At Sjælland stort set skulle have været folketomt i den yngre bondestenalder er derfor ikke sandsynligt. Mange løsfund af eksempelvis økser, vidner da også klart om en fortsat beboelse, så det er lidt af et mysterium, hvorfor der hidtil ikke er fundet faste bopladser fra enkeltgravs-

tiden på Sjælland. Enkeltgravtidens bopladser har en stor udstrækning i forhold til bopladser fra bondestenalderens første 700 år. Svarende hertil er der på enkeltgravtidens bopladser relativt få oldsager inden for den enkelte kvadratmeter. At opspore bopladser fra enkeltgravstiden kræver derfor for det første, at man har et stort areal der kan undersøges. Derudover kræver det omhu og terrainmæssige ideer at få afgrænset en boplads.

Virummarkens og Møllemarkens pladser

Bosættelsens karakter

Som fritidsarkæologer søger vi bl.a. efter vore forfædres »bopladser«. Det vi finder, når vi traver markerne tynde er sporene efter de steder, hvor oldtidsmenneskene opholdt sig. Selv ved udgravninger finder man fra stenalderen kun sjældent spor af selve husene. Sporene er typisk redskaber af sten - især flint - og skår af keramik. Hvis de findes i større mængde kan det være tegn på en mere permanent beboelse. Også karakteren af fundene kan give signaler, om der er tale om mere permanent beboelse eller om steder, hvor man opholdt sig midlertidigt - f.eks. for at jage eller fiske. Hvor stor »bopladsen« har været kan være svært at beregne. Baseret på fund i markernes pløjelag søger vi at bestemme udstrækningen af de arealer, hvor der gøres fund fra samme tid uden alt for store fundtomme områder imellem. Det er det vi så angiver som bo-

En tyknakket økse af Danienflint som er fundet på den runde høj i det sydvestlige hjørne af Virummarken. Øksens meget klumede tilhugning betyder at øksen er en retøkse af enkeltgravstypen. Som sådan er øksen brugt i tidsrummet 2800-2500 f.Kr. Forenden af øksen er knust ved slag. Dette særtræk er typisk for typen. Længden er 11cm.

pladsens størrelse eller udstrækning. Det vil ofte være et meget større areal end det hvor huset eller husene har stået.

Virummarken

Virummarken er den østligste af markerne ved Frederiksdal - øst for Frederiksdalsvej. Virummarken indeholder 3 markante bakker: En rund høj som ligger i det sydvestlige hjørne af marken, en bakke hvor toppen ligger i midten af hestefolden i Virummarkens østlige ende, samt en bakke hvor toppen ligger i midten af markens nordside.

Den sidstnævnte bakke er velkendt i den arkæologiske litteratur for, at der i det nordvestlige hjørne af bakken i

1949 blev fundet en boplads, hvis ornamenterede keramik har givet navn til »Virum-stilen«. I den periode var flintøkserne »tyndnakkede« i modsætning til de »tyknakkede« økser senere i bondestenalderen - også i enkeltgravstiden. Virumkeramik-stilen dateres i dag til 3500-3300 f.Kr., altså omkring 500 år forud for enkeltgravskulturens tid, som er hovedemnet for denne artikel.

Som et kuriosum kan det nævnes, at omtalen af pladsen i litteraturen og i nogle af Nationalmuseets registreringer placerer den på Frederiksdalsvej. Men med en undersøgelse af byggetidspunktet for områdets villaer som Flækken har foretaget, synes der nu ingen tvivl om, at bopladsen har ligget på den

nævnte bakke, hvor det præcise sted er Virumvej 139 B.

Flækkens afsøgninger af Virummar-ken har kun givet nogle få redskaber af flint på den nævnte lokalitet, mens det blev fundet rigtig meget flint ved de to øvrige bakker.

Størrelsen af bopladsen på den runde høj er på omkring 5000 m². I et indhak på højens nordside ligger der en terrasse på omkring 1000 m², hvor der er fundet en stor koncentration af flint. På højens boplads er det derfor nærliggende at tænke sig at bopladsens huse har ligget på terrassen, men det resterende område har været brugt til aktiviteter såsom tærskning af korn, slagtning med mere.

Ved den runde høj består fundene af: 16 redskaber såsom knive, skrabere, bor eller slagsten, 4 sten med retouche, 72 afslag samt 9 blokke. Flintblokke og afslag hører sammen i den forstand, at et afslag er et stykke flint, der er adskilt fra en blok efter et slag på blokken. Det er ikke så svært at skelne et afslag slået af et menneske fra andre sten. Afslag er karakteriseret ved, at der lige under slagpunktet vil være en lav kegleformet »slagbule«. Blokke, afslag og de redskaber, der er fremstillet heraf, er svære at datere nærmere inden for Bondestenalderen. Anderledes er det med flintøkserne.

På den omtalte terrasse samt kort sydøst for højen er der fundet flintøkser, som er typiske for enkeltgravskulturen, jf. fotoet af den ene af økserne på s. 119. Så meget taler for at højens boplads kan dateres til enkeltgravstiden.

I øvrigt fandt vi også en pilespids fra dolktiden. Det er den periode der efterfølger enkeltgravstiden og danner overgangen til Bronzealderen. Så der har fortsat været aktivitet på Virummar-ken.

På den anden side af Hummeltoftevej - i skovbrynet til Spurveskjulskoven - er der fundet en stor og flot slibesten, jf. fotoet på s. 121. Store slibesten findes oftest som løsfund et stykke væk fra selve bopladserne. I de sidste 500 år af ældre bondestenalder blev sådanne store slibesten som hovedregel af uvis grund ødelagt, når de var udtjente. Om den fundne sten er fra enkeltgravstiden ved vi ikke, men det er en fascinerende tanke, at det kan have været enkeltgravsbondens slibesten, og at nogle af de enkeltgravsøkser, som vi har fundet måske er slebet på den!

På vestsiden af hestefoldens bakke samt ved bakkens fod er der fundet: 36 redskaber, 15 sten med retouche, 163 afslag samt 24 blokke. Flækken har kendskab til, at en beboer der bor i brynet til hestefolden, har fundet to økser på stedet. Til trods for flere forsøg er det ikke lykkedes at opspore finderens. Som det foreligger nu, mangler hestefoldens boplads således nogle daterende økser. Flintagerne ligner imidlertid til forveksling de flintsager, der er opsamlet ved den runde høj. Baseret på dette og på bopladsens store areal kan stedets boplads med lidt forsigtighed dateres til enkeltgravstiden.

Udover de fund der lige er nævnt, er der på hestefoldens bakke også fundet

En stor slibesten samt en tyknakket økse. Slibestenen er fundet i skovbrynet til Frederiksdal Slot lige overfor Virummarken. Øksen er fundet ved Rømmerødgård. I og med at smalsiderne er slebne er øksen en såkaldt B-økse. Som sådan er øksen brugt i tidsrummet 2800-2600 f.Kr. Længden af slibestenen er 24 cm.

et stykke af en bred dolk fra dolktiden.

Bopladsen ved hestefolden har form af et rektangel hvor siderne har længder på 140 m henholdsvis 70 m. Rektanglets korte side følger hestefoldens hegn. Langt de fleste af de fundne oldsager er fundet på et plant område ved bakkens fod, der har et areal på omkring 3300

m². Ved hestefolden er det således nærliggende at gætte på, at husene lå ved bakkens fod, mens selve bakken er et tilhørende aktivitetsområde. Det plane område ligger i øvrigt på kanten af en lavning som i bondestenalderen formodentlig indeholdt en lille sø.

Begge de bopladser på Virummarken

Den runde høj i det sydvestlige hjørne af Virummarken.

der sidst er omtalt udmærker sig ved, at de hviler på et solidt lag af smeltevands-sand. På Virummarken er der kun 3 steder, hvor undergrunden indeholder sand eller grus: Den runde høj, vestsiden og bunden af bakken ved hestefolden samt bunden af den store lavning, der ligger midt i Virummarken. Den topografiske ide for de to bopladser der lige er omtalt er derfor, at de præcist ligger på de to bakker på Virummarken, hvor regnvandet hurtigt forsvandt.

Møllemarken

Møllemarken er marken vest for Frederiksdalsvej - ned mod Furesøen. Også på Møllemarken er de oldsager, Flæk-

ken har opsamlet, fundet i forbindelse med bakker - nærmere betegnet på 5 lave bakketoppe.

4 af de 5 bakker ligger på en linie, der følger markens nordside. På den østligste bakketop er fundene: 35 redskaber, 10 sten med retouche, 272 afslag samt 19 blokke. Ved den næste bakketop er fundene: 2 redskaber, 1 sten med retouche, 16 afslag samt 3 blokke. På den tredje lokalitet, som indeholder nordsidens mest markante bakke, er der fundet: 6 redskaber, 4 sten med retouche, 28 afslag samt 6 blokke. Den bakke der ligger længst mod vest er en lav bakke, der ligger på skråningen ned mod Furesøen. På dette sted er der fundet: 4 red-

skaber, 2 sten med retouche, 21 afslag samt 5 blokke.

Møllemarkens femte bakke ligger i midten af marken tæt på skrånningen ned mod Furesøen. På toppen af bakken er der fundet: 4 redskaber, 3 sten med retouche, 26 afslag samt 5 blokke.

På Flækkens markvandring blev der, ved det østligste af nordsidens fundsteder, fundet et stykke af æggen af en hulsleben tværøkse. På samme fundsted er der fundet den bagerste halvdel af en sleben tyknakket økse, hvor smalsiderne er slebne. Begge de omtalte økser kan bredt dateres til tidsrummet 2800-1800 f.Kr.

Forud for Flækkens undersøgelse er der på Møllemarken fundet endnu en typisk økse fra enkeltgravstiden. Øksen er en hulsleben tværøkse, jf. fotoet på s. 124. Vi har desværre ikke kendskab til det præcise fundsted.

På Møllemarken har Flækken ikke kendskab til fund af økser der modsiger enkeltgravskultur. Med lidt forsigtighed kan alle 5 fundsteder derfor dateres til enkeltgravstiden.

Den østligste af nordsidens bakketoppe har et areal på 1450 m², og det er kun på denne bakketop, at der er fundet så tilpas mange oldsager, at man med rimelighed kan kalde stedet en boplads. På Møllemarken må det således være på dette sted at husene har ligget. Møllemarkens fire øvrige bakketoppe må være aktivitetsområder, uden at vi kan sige noget nærmere om hvad disse aktiviteter gik ud på. At det netop er den østligste af nordsidens bakketoppe,

der er valgt som bosted kan nærliggende forklares ved, at stedet qua nordsidens mest markante bakke er vindbeskyttet imod vestenvind fra Furesøen. På grunden ved Virum Vandvej 24 er der en aktiv kilde. Forud for anlæggelsen af Virum Vandvej må kilden have haft en større tilførsel af vand. Kilden ligger blot 80 m fra nordsidens østligste bakketop. Alt i alt er det således nærliggende at tænke sig, at Møllemarkens stenalderbønder hentede vand fra kilden.

Undergrunden af Møllemarken indeholder - i modsætning til Virummarken - ikke store lommer af sand eller grus. Udover de 5 fundsteder indeholder Møllemarken ikke andre bakker. Inden for Møllemarken udmærker de 5 fundsteder sig således ved, at de med deres relativt høje beliggenhed ligger på de pletter af marken, hvor regnvand lettest bliver ledt væk.

Redskaberne

Enkeltgravstiden er som tidligere nævnt en tid hvor man får en ny stor interesse for jagt og fiskeri. Og det afspejler sig i daglig dagens redskaber skrabere, bor og knive. I de første 1000 år af bondestenalderen er skraberne eksempelvis gennemgående små. De skraber der er fundet på Virummarken er modsætningsvist gennemgående store og flotte. Som sådan minder de om de skraber der blev brugt af jægere i de sidste to faser af jægerstenalderen. Et bor kan direkte være tildannet af en natursten. Den anden mulighed er, at

En tynnakked økse som er fundet på Møllemarken. Øksen er karakteriseret ved at øksen er hulslebent, at bladet er smalt, at undersidens sidekanter er rundet afslebet samt ved, at øksens største tykkelse ligger tæt på æggen. Som sådan er øksen en typisk økse fra tidsrummet 2600-2400 f.Kr. Øksen er en tværøkse, hvor den hulslebne side vendte nedad. Længden er 11 cm.

det er tildannet af et afslag. De to typer af bor kaldes kernebor henholdsvis skivebor. Relativt mange af de bor der er fundet på Virummarkerne er kernebor, som igen er en type der især er blevet brugt af de danske jægere. Kniven er det sidste almindelige redskab. Og som det var tilfældet med skraberne og borenene, er de gennemgående større og flottere end de knive man sædvanligvis ser i den ældre bondestenalder.

Typiske bopladser

Vi ved ikke, om flere af de 3 bopladser på Virummarken og Møllemarken blev brugt på samme tid. Enkeltgravstiden

er karakteriseret ved, at de nye store arealer til kvæg og byg hver for sig blot var beboet af en til to familier. Man kan derfor gætte på, at de fund der er gjort på Virummarken og Møllemarken vidner om, at et par familier stadig har bygget nye huse i forbindelse med at de gamle huse var udtjente.

Det der karakteriserer alle fundstederne på de to marker er, at husene er bygget på steder hvor regnvandet hurtigt forsvandt. I enkeltgravstiden er det et typisk træk. Et andet typisk træk er, at enkeltgravstidens bopladser ligger i nærheden af et vandløb eller et andet vådområde. I det nutidige terræn ligger

To skiveskrabere. Den mindste er fundet på Virummarken, mens den største er fundet på Møllemarken. Diameteren på den største af skraberne er 7 cm.

Et skivebor og et kernebor der begge er fundet på Virummarken. Længden af kerneboret er 8 cm.

En stor og kraftig skivekniv der er fundet på Møllemarken. Beviset for at stenen er en kniv er den tværrtouch man kan se på knivens forkant. Naturlig størrelse.

Mølleåen og Furesøen for enden af Møllemarken. I enkeltgravstiden har skråningen ned mod Mølleåen og Furesøen formodentligt været bevokset med træer. I forhold til den plane Møllemark kan Mølleåen og Furesøen imidlertid ikke komme tættere på.

Jagt- og fiskemulighederne

Enkeltgravstiden er en tid hvor de danske bønder fik en ny stor interesse for jagt og fiskeri, og i det umiddelbare nabolag til Virummarken og Møllemarken lå der i enkeltgravstiden meget iøjnefaldende muligheder for jagt og fiskeri.

Ind- og udløb af åer i forhold til en sø indeholder optimale muligheder for fiskeri. I stenalderen lå Mølleåens udløb i Lyngby Sø ved den nuværende Kobroen. Såvel indløbet fra Furesøen til Mølleåen som udløbet af Mølleåen i Lyngby Sø lå således begge under 1 km fra såvel Virummarken som Møllemarken.

Lige vest for Bagsværd Sø ligger et dødishul, der stort set har form som en gryde med en diameter på omkring 700 m. Det eneste der ødelægger det ideale billede lidt er, at gryden i den side, der vender ud mod Bagsværd Sø, mangler et kort stykke af sin væg. Grydens sider er høje og stejle. I øvrigt indeholder grydens bund en højderyg Store Kobberholm som flankeres af Kobberdam henholdsvis Store Hulsø.

Efter den sidste istid blev Sjælland isfrit for omkring 15.000 år siden. Dannelsen af dødishullet indledtes ved at en isblok med en diameter på de førnævnte 700 m blev afbrækket under isens tilbagesøg. Længere mod øst løb der floder i bunden af den smeltende is. Isblokken blev omskyllet af disse floder. Blokken sagtnede vandets fart. Floderne sedimenterede derfor aflejret ved blokken, og det landskab vi ser i dag, er det landskab der fremkom, da isblokken var smeltet. Højderyggen i bunden af gryden viser i øvrigt, at isblokken har haft en revne.

Gryden er det eneste skovlandskab i Lyngby - Taarbæk, der ikke på noget tidspunkt har været opdyrket. Som sådan har gryden i alle tidsrum i fortiden indeholdt et formidabelt jagtterræn,

hvor man eksempelvis ved drivjagter har kunnet passe kronhjorte, rådyr og vildsvin op i de smalle overgange imellem søerne Store Hulsø, Lille Hulsø, og Nydam. Gryden er vindbeskyttet til alle sider. Vinteren er en tid hvor kronvildt og rådyr »trykker sig« og forsøger at overleve. Stedets totale vindbeskyttelse betyder derfor formodentligt, at før nutidens stier blev anlagt, har stedet været et sted hvortil kronvildt og rådyr er søgt til fra nær og fjern.

Andre bopladser fra enkeltgravskulturen i kommunen

Resultaterne af vores undersøgelser på markerne ved Frederiksdal gav os blod på tanden. Kunne der være andre steder i kommunen, hvor der var spor efter enkelgravstidens mennesker? Så vi dykkede ned i Flækkens magasin og arkiver. Der var faktisk spor!

Rømmerødgård

Rømmerødgård er en gård der for længst er nedrevet. Da Rømmerødgård stadig var en levende gård lå dens jord i en smal bræmme, som gik fra Virumvej til Frederiksdalsvej lige vest for Kongevejen.

De fire økser der er omtalt i det efterfølgende, blev i 2001 overdraget til Flækken af John Petersen. Økserne har tilhørt John Petersens farmor Johanne Sophie Pedersen (f. 1863), der var gift med bonden på Rømmerødgård.

Da John Petersen afleverede økserne kunne han ikke med sikkerhed sige, at økserne var fundet på Rømmerødgård. Johanne Petersen var tydeligvis ikke en

Kort der viser området imellem Furesøen og Bagsværd Sø. Møllemarken og Virummarken er de to marker i kortets højre side, der er adskilt af Frederiksdalsvej. Frederiksdal Slot ses kort syd for de to marker. Mølleåen forbinder Furesøen med Lyngby Sø. I stenalderen lå Mølleåens udløb i Lyngby Sø ved Kobroen. Gryden der netop er omtalt ligger nederst i kortets venstre side, hvor mange højdekurver tydeligt viser grydens sider. (Udsnit af Kort og Matrikelstyrelsens kort over det nordlige København, 1996, kort nr. 1513. © Kort og Matrikelstyrelsen).

egentlig oldsagssamler, men økserne var alligevel interessante og værd at bevare for hende. To af økserne havde stadig jord på - lerjord, som netop er den jordart der findes på hele Rømmerødgårds jord. Så vi tror, at økserne med stor sandsynlighed er fundet dér.

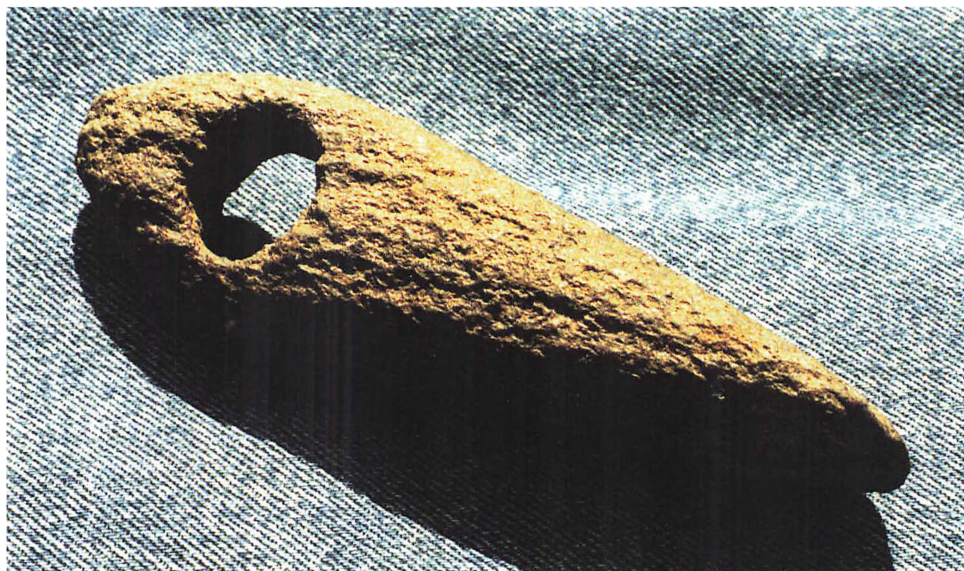
Der er tale om følgende typer af økser: En tyknakket økse af flint, hvor smalsiderne er slebne, jf. fotoet på s. 121, en stridsøkse af granit, jf. fotoet på s. 129, en tyknakket økse af en bjergart, jf. fotoet på s. 133, samt den forreste halvdel af en såkaldt tyndbladet tværøkse.

De slebne smalsider på den tyknakke økse af flint kategoriserer den som en såkaldt »tyknakket B-økse«. Som sådan er den en sikker type fra enkeltgravskulturen.

Stridsøkser af bjergart kendes fra hele bondestenalderen, hvor de til alle tider formodentlig især har været et statussymbol. Økserne bliver imidlertid først almindelige i enkeltgravskulturen. De fleste er fundet i Jylland og på Bornholm, hvor bonden fik sin økse med i graven.

Almindelige tyknakkede økser af grønsten er ledetyper for enkeltgrav-

En stridsøkse af granit som er fundet på Rømmerødgård. Det smalle skaft hul samt hullets placering tæt på nakken betyder, at øksen formodentlig er en sen økse fra enkeltgravskulturen. Længden er 14 cm.

skulturen. Som løsfund kendes øksen især fra fund på Sjælland og Bornholm.

Den tyndbladede økse er udover at være tyndbladet en tyknakket tværøkse, hvor smalsiderne er slebne. En sådan økse er fra tidsrummet 2800-1800 f.Kr.

Alt i alt er konklusionen således, at der et eller andet sted lige vest for Kongevejen imellem Virumvej og Frederiksdalsvej med stor sandsynlighed ligger endnu en boplads fra enkeltgravstiden.

Hvidegården

Ved Hvidegården (syd for Klampenborgvej) fandt Flækkens stifter Johannes Boager i 1960 en boplads, som ligger lige vest for Hvidegårdens dam. Fundet blev gjort, da områdets huse

blev bygget. Fundområdet er cirkelformet med en radius på omkring 50 m.

De daterede fund inden for dette område er: En ægdel af en økse der svarer til den tværøkse, der blev fundet på Møllemarken samt to dele af tyknakkede økser hvor smalsiderne er slebne. De daterende fund er således en bid af en sikker økse fra enkeltgravstiden, samt to bidder af økser fra tidsrummet 2800-1800 f.Kr.

Bopladsen er registreret af Kulturarvsstyrelsen. Ifølge Kulturarvsstyrelsen er bopladsen en boplads fra ældre bondestenalder. Vi synes, at de tre øksedele indicerer noget andet. Det er snarere endnu en boplads fra enkeltgravstiden. Også bopladsens areal på

omkring 8000 m² passer godt med udstrækningen af den tids boplads. Hvidegården ligger højt placeret på kanten af en stejl skrænt ned mod Thordals Mose. Svarende til hvad der gjaldt for de tre bopladsområder på Virummarken og Møllemarken ligger Hvidegårdens boplads således også på et sted hvor regnvandet hurtigt forsvandt. I øvrigt ligger der jo også et vådområde i bopladsens umiddelbare nabolag.

Trepilelågen

I 1961 fandt Johannes Boager en boplads, som fik navnet »Trepilelågen«. Bopladsen blev fundet i forbindelse med anlæggelsen af den fodboldbane, der i dag kan ses lige nord for porten Trepilelågen i Dyrehaven. I stenalderen lå bopladsen på sydsiden af en lille fjord ved Øresund. I dagens landskab kan fjorden ses som en lavning i terrænet.

Ved Trepilelågen er der sikre fund fra såvel jægere i Ertebølletiden som egens stenalderbønder. M.h.t. bønderne kan følgende økser dateres nærmere: En økse der er en typiske retøkse af enkeltgravstype, en såkaldt tyknakket B-økse fra enkeltgravstiden hvor undersiden er konkav, samt tre dele af tyknakkede økser der hver for sig kan dateres til tidsrummet 2800-1800 f.Kr.

Derudover er der fundet en såkaldt »tapkile« af en sandgrå bjergart. Kilen er slebet på de sider der danner spidsen. En tapkile er et redskab der formentlig blev brugt til trækløvning. I øvrigt er tapkilen en ledetype for enkeltgravskulturen.

Endelig er der fundet en pilespids fra

dolktiden samt et forarbejde til en spydspids fra dolktiden.

Konklusionen er således, at der ved Trepilelågen er markante tegn på beboelse i enkeltgravstiden. Yderligere er der ligesom på Virummarken også spor fra den efterfølgende dolktid. I Danmark er dette et typisk træk.

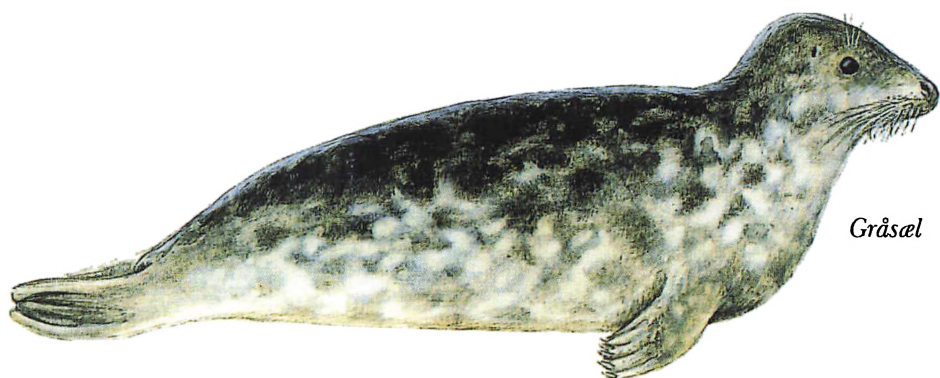
Da bopladsen Trepilelågen blev brugt i enkeltgravstid lå den ved bredden af en lille fjord, mens Øresund lå 200 m mod øst. Den tætte beliggenhed til Øresund betyder, at man kan gætte på, at bopladsen fortrinsvist var en jagtplads. I stenalderen var gråsælen som før nævnt almindelig ved de danske kyster. Gråsælen føder sine unger på fast land. I februar og marts, som er gråsælens yngletid, kan vi derfor gætte på at Trepilelågens bønder især var beskæftiget med at jage sæler. Fra Anholt, Hesselø og Neksøl ved vi, at jagt på gråsæler skete ved, at sælerne blev slået ihjel med køller.

Helhedsbilledet

Med den identifikation af enkeltgravskulturen i Lyngby-Taarbæk Kommune, som vi mener at have gjort, er der lagt endnu en brik til puslespillet om kommunens forhistorie. Hvordan passer den seneste brik så sammen med dem, som vi allerede har? Nærmer vi os et helhedsbillede af udviklingen gennem bondestenalderen?

Kommunens tidlige bondebopladser

I slutningen af stenalderen var det meste af Klampenborg en stor fjord, der på et tidspunkt gik 2 km ind i landet. Fjor-

Gråsæl

Indtil for 100 år siden var gråsælen en almindelig sæl ved de danske kyster. Hannerne kan blive op til 2,3 m lange og kan veje op til 300 kg. Alene på grund af den store vægt var gråsælen et eftertragtet byttedyr i enkeltgravstiden. (Marianne Køie og Aase Kristiansen: Havets dyr og planter, Gads Forlag, København 2000, tegning af Susanne Weitemeyer s. 239).

dens centrum var nutidens galopbane, og lige øst herfor lå en stor ø med navnet Bloksbjerg. De ældste spor efter egnens bønder er fundet på Bloksbjerg, samt på en boplads kort syd for den østlige ende af vejen Granåsen i Brede. Tidsrummet, de to pladser blev brugt i, går fra 3900 f.Kr. til 3600 f.Kr.

Fra perioden 3600 f.Kr. til 3000 f.Kr. har vi i dag et sikkert kendskab til 9 bopladser på følgende lokaliteter:

- Skovbrynet af Geels Skov ved Vejlesøparken
- Joachim Rønnovsvej 14
- Virumvej 139 B
- Virumgårds jorder
- Kongshvilebakken 36
- Kongshvilebakken 44
- Dyrehavegårds marker (ved den af Flækken udgravede »4. Rævehøj«)

- Ved Skee Dysse ved Trongårdsskolen
- Den østlige bred af Christiansholms Mose

Det var i den korte periode på 200 år mellem 3500 og 3300 f.Kr., at dysserne, som mange steder er så markante i det danske landskab, blev bygget. Af de, der måtte have stået i kommunen, er langt de fleste sløjfet - brugt til veje, bygninger og diger. På det sydligste sted af Eremitagesletten ligger der stadig en langdysse, der kaldes Tingstedet. I Dyrehaven ved Fortunet ligger en gruppe på 3 langdysser og syd for Klampenborgvej nær Røde Port ligger endelig en femte langhøj. I nærheden af dysserne har der givetvis været bopladser, så udover de 9 pladser, der lige er nævnt, kan vi regne med yderligere mindst tre bopladser i Dyrehaven.

Sorgenfripladserne

Da Virumgård stadig var en levende gård udfyldte gårdens marker det område, der i dag er omkranset af vejene Grønnevej, Skovbrynet, Kongevejen og Virumvej.

Nationalmuseet har på et tidspunkt registreret en samling bestående af 650 genstande af flint, som er fundet af en gartner, mens han arbejdede på Virumgård. Udover denne samling har Nationalmuseet registreret yderligere to andre store samlinger fra området. Og endelig har Flækken en stor samling med 102 redskaber fra Virumgård, der er arvet fra et dødsbo.

For alle de nævnte samlinger gælder, at de præcise fundsteder ikke kendes. Samlet set er der i de fire samlinger fund fra alle de epoker, der ligger i tidsrummet 3600-1800 f.Kr. I det angivne tidsrum må der således hen ad vejen have ligget bebyggelser med adskillige huse på Virumgårds marker. Vi har imidlertid ikke nogen form for kendskab til, hvor det helt præcist var, at husene lå. Hvorvidt nogle af områdets bopladser var samtidige ved vi heller ikke noget om.

I det umiddelbare nabolag til Virumgårds marker - ved butikscentret lige syd for Sorgenfri Station - ligger der endnu en boplads, som er fundet af Johannes Boager. I forhold til den flint der er opsamlet ved Virummarken og Møllemarken har flinten ved butikscentret en mere spinkel karakter. Dette træk sammenholdt med, at der i området er opsamlet flere store flintsegl

tyder på, at der ved butikscentret har ligget en boplads fra dolktiden - den sidste periode i bondestenalderen.

En central boplads på Virumgårds jord
Baseret på undersøgelser rundt omkring i Danmark ved vi, at det i slutningen af det 4. årtusinde f.Kr. blev almindeligt, at bønderne inden for en egn flyttede sammen i en stor central boplads. Mens arealerne på de tidlige bondebopladser sjældent overstiger 1000 m², har de store centrale bopladser typisk et areal imellem 30.000 og 40.000 m².

Fundoplysningerne fra de fund på Virumgårds marker, som Flækken har kendskab til, er som nævnt yderst mangelfulde. Vi ved imidlertid, at der på Virumgårds marker er samlet flintsager på mindst fire adskilte lokaliteter inden for et udstrakt område. Rent antalmæssigt overgår fundene på Virumgårds marker alle øvrige fund fra egnens stenalderbønder. I Lyngby-Taarbæk er det således Virumgårds marker, der er den oplagte kandidat til at have huset egnens store centrale bopladser.

En udflytning fra Sorgenfri?

I de tidligere afsnit har vi set, at der på Virummarken og Møllemarken samt ved Rømmerødgård, ved Hvidegården og ved Trepilelågen er indicier for beboelse fra enkeltgravstiden d.v.s. tidsrummet 2800-2400 f.Kr. Vi forestiller os således at der er sket en udflytning fra Virumgårds centrale bebyggelse til disse mindre og spredte pladser.

Økse af en bjergart der kaldes grønsten. Øksen der er fundet på Rømmerødgård er en ledetype for enkeltgravskulturen. Længden er 13 cm.

Lyngby-Taarbæks landskab

Lyngby-Taarbæk er mod vest og øst afgrænset af Furesøen henholdsvis Øresund. Mod nord er kommunen afgrænset af Mølleåen, Ålebækken, og Kollelev Mose. I midten ligger de store søer Lyngby Sø og Bagsværd Sø. I stenalderen lå der en tredje stor og dyb sø, Lyngby Mose, der i det nutidige terræn har Lyngby Storcenter henholdsvis Lille Ermelund som sine to yderpunkter. Vandet, samt egnens mange bakker og slugter betyder, at Lyngby - Taarbæk i alle tidsrum i fortiden har indeholdt optimale muligheder for jagt og fiskeri. Og de udstrakte arealer mellem vådområderne med kun svagt bølget overflade har været indbydende allerede for stenalderens bønder.

»Det store landnam« fandt sted i forbindelse med det omtalte klimaskifte og de ændringer i det økonomiske grundlag som fulgte heraf. Som det er skitseret i artiklen betød skiftet, at landbruget blev omlagt fra at være et omfattende agerbrug til et landbrug med øget husdyrhold på nyrykkede arealer suppleret med jagt og fiskeri.

Vi vil i Flækkens videre arbejde forsøge at udbygge dette billede af den forhistoriske erhvervsudvikling i vores kommune. Og vi vil prøve at få et bedre billede af den videre udvikling til stenalderens sidste periode dolktiden og videre til bronzealderen, hvor gravhøje og fund vidner om et højt aktivitetsniveau i kommunen.

Kilder

Alle fotografier er taget af Kristian Hvidtfeldt.

Svend Aage Knudsen: Landskab og Oldtid, Atlas over Søllerød og Lyngby-Taarbæk Kommuner. De Historisk-topografiske Selskaber for Søllerød og Lyngby-Taarbæk Kommuner, 1982.

Johannes Boager: Flækkens forhistoriske undersøgelser i Lyngby 1963-1980. Flækken, 1981. (Særtryk af Lyngby-Bogen 1981).

Linda Didia Boye: Kulturhistorisk oversigt, Oldtiden indtil 1050. Københavns Amt i samarbejde med Kroppedal Museum, 2006.

Klaus Ebbesen og Ditlev Mahler: Virum. Et tidligneo-litisk bopladsfund. Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie, Det kgl. Nordiske Oldskriftselskab, København 1979.

Klaus Ebbesen: Stendysser og jættestuer. Odense Universitetsforlag, 1993.

Klaus Ebbesen: The battle axe period. Attika, 2006.

P. V. Glob: Studier over den jyske Enkeltgravskultur. Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie, Det kgl. Nordiske Oldskriftselskab, København 1944.

P. V. Glob: Oldtidsminder i Kongens Lyngby og Dyrehaven. (Lyngby-Bogen 1948).

P. V. Glob: Fortidens spor. Lindhart og Ringhof, 1973. (Revideret udgave af bogen fra 1948).

Peter Hvidtfeldt: Stenalder i Lyngby-Taarbæk. Flækken, 2009. (Særtryk af Lyngby-Bogen 2007 og 2008).

Jørgen Jensen: Danmarks Oldtid, Stenalderen 13.000-2.000 f.Kr.. Gyldendal, 2001.

Poul Otto Nielsen: De tyknakkede flintøk-sers kronologi. Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie, Det kgl. Nordiske Oldskriftselskab, København 1977.

Poul Otto Nielsen: Oldtiden i Danmark, Bondestenalderen. Sesam, 2001.

Peter Vang Petersen: Flint fra Danmarks oldtid. Høst og Søn i samarbejde med Nationalmuseet, 1993.

Peter Hoffmann

»Hildebrandts Samling«

- en samlers fornemmelse for stenalderens kunsthåndværk

Historien om et stykke flint

På tværs af århundreder kan vi beundre det stykke kunsthåndværk, som er vist på figur 1. Interesseret i arkæologi eller ej - der er vist ikke mange som vil være upåvirket af den oplevelse at holde den flintdolk i hånden. Kun 9 mm tykt er bladet på det bredeste sted. Formen er fuldstændig i balance. Flintoverfladens helt præcise bølgetoppe og bølgedale - næsten helt parallelle, det ene par efter det andet. Dolkfæstets elegante afslutning som en fiskehale, og »sømmene« som kunstfærdige ornamenten »modeleret« i flinten.

Og så er hele dette kunstværk skabt af en grov flintblok - men i hænderne på en superprofessionel dansk stenalder flintsmed. Det er åbenbart, at han ikke selv har opfundet denne udformning af en dolk eller kniv. Det var Mellemeuropas samtidige bronze- og kobberdolke, der var forbilledet. Som importstykker havde de længe været kendt heroppe i nord. Flintsmeden tog konkurrencen op med det mere letformelige materiale og skabte stykker, der i kunstfærdighed slog forbillederne.

Om flintdolkene var bedre i praktisk brug end bronzedolkene er mere tvivlsomt. De har skarpe ægge og spidser -

ingen tvivl om det. Men de er skrøbelige, som masser af knækkede eksemplarer bevidner. Men hvad var egentlig deres funktion? Det strides forskerne om. De har næppe været redskaber til at skære kødlunserne til aftensmaden. Og til både jagt og kamp har de næppe været meget bevendt. Der er teorier om, at de kan have været brugt til ofring af dyr. Og så har de i hvert fald været en form for statussymbol for ejeren. Mange mænd fik deres dolk med i graven. Og de store ressourcer, der er brugt på teknik og æstetik, taler for det samme. Så om dolkene for datidens mennesker især var redskaber, kunstværker eller med et moderne begreb »kunsthåndværk« kan vi kun gisne.

Dolkene er lavet for mellem 3700 og 4400 år siden! Som de stykker kunsthåndværk de er, er det åbenbart, at i hvert fald de fine eksemplarer kun kunne fremstilles af specialister - flintsmede - med en dyb overleveret erfaring. Flintsmeden skulle kende flintens natur i detaljer, og han skulle kunne bruge specialiserede redskaber til at foretage de præcise afspaltninger.

Men hvad har nu alt dette med Lyngby-Taarbæk at gøre? Jo, dolken som vi lige har beundret indgår i en meget fin

Peter Hoffmann, f. 1949, cand. polit., medlem af arkæologiklubben Flækken. - De fleste fotografier af oldsager er taget af Aksel Thomsen, medlem af arkæologiklubben Flækken.

Fig. 1. Flintdolk med »parallelhugning« på bladet og »søm-ornamenter« på grebet. Længde 25 cm.

samling oldsager, som en lokal samler V. J. Hildebrandt tilbage i 1978 forærede til Kommunen. Den har siden kunnet ses i kælderen på Frieboeshvile, hvor den lokale amatørarkæologiklub Flækken holder til og er vært for de besøgende hver lørdag mellem kl. 10 og 14. Udover striben af pragtstykker i »Hildebrandts Samling« overlod familien ved V. J. Hildebrandts død i 2002 hans mindre samling af lokale oldtidsfund til Flækken. For Hildebrandt var

både samler »i det store« og »i det små«.

V. J. Hildebrandt var amatørarkæolog. Han var måske ikke så teoretisk velfunderet - gik ikke meget meget op i, om det var periode TNB eller TNC, eller om stridsøksten var type A eller F. Hildebrandt var amatørarkæolog med øjnene, med fingrene og ikke mindst med sjælen. For ham var det genstandene, der betød noget. Genstandene som kunstværker og håndværk. Og genstan-

dene som et slags nøglehul, hvorigenem han kunne få et glimt af oldtidsmennesket bagved - ham eller hende, der havde frembragt »underet«. Men han kunne også filosofere længe over, hvad mærkelige flintknuder eller andre »skærver« egentlig var blevet brugt til - og her fik tanken vinger - helt ubundet af professionelle teorier.

De fine genstande havde han købt én for én hos antikvitetshandlere, marskandisere og andre. For hver var drivkraften, at han »simpelthen måtte eje den«. Hildebrandt betragtede i høj grad genstandene som kunstværker, som han kunne nyde hver dag derhjemme. Ja, jeg tror næsten at han talte med dem. Eller var det med flintsmeden? For det blev mere og mere åbenbart for mig, at Hildebrandts måske allerstørste drivkraft var beundringen for de håndværkere/kunstnere, der havde frembragt genstandene. De havde ikke blot haft udsøgte tekniske færdigheder, men de havde ofte omhyggeligt valgt særligt kønne sten, og mange detaljer er slet ikke funktionelt bestemt, men simpelthen udsmykning - i sten.

»Hildebrandts Samling«

V. J. Hildebrandt opbyggede sin samling gennem mange år. Den del, som består af pragtstykker af først og fremmest flintdolke og stridsøkser fra Danmarks yngre stenalder, er som nævnt for langt størstedelens vedkommende købt af Hildebrandt hos antikvitetshandlere og marskandisere. Oldsagernes vej til dem har det ikke været muligt at spore.

Men der er ingen tvivl om, at en stor del stammer fra opsplittningen af de mange store samlinger, som fandtes på flere herregårde rundt om i landet. Enkelte er endnu intakte som samlingen på Broholm på Sydfyn. Kernen i de fleste af disse samlinger var lokale fund fra markarbejde og mere systematiske vandringer på markerne. Men en oprindelse i uautoriserede udgravninger kan næppe udelukkes for nogles vedkommende. Typerne i Hildebrandts Samling peger på, at mange stykker givetvis oprindeligt er samlet på jyske marker. Der er mange fine stykker, men de betragtes ikke som danefæ, der skal afleveres til Nationalmuseet, dels fordi deres fundsteder er ukendte, dels fordi de allerede har været i almindelig handel.

Men Hildebrandt samlede også selv oldsager på markerne - ikke i stor stil, men i forbindelse med sit arbejde hos Statens Planteværnscenter på Lottenborgvej i Lyngby. Det arbejde bragte ham rundt på markerne omkring Virumgård og på markerne ved Furesøen ved Frederiksdal. Hans oldsager herfra er helt anderledes ydmyge - flintflækker, blokke, skrabere (fig. 2) og knive fra Virum stenalderbondens dagligdag. Der er helt det samme udvalg, som er fundet ved Flækkens meget senere markvandringer på Frederiksdal-markerne, og som der berettes om i en anden artikel i denne Lyngby-Bog.

Oldsagerne var hjemme hos Hildebrandt på Fuglevadsvej bl.a. placeret i vitrineskabe, så han til daglig kunne beundre og »snakke med« de fortidsminder,

Fig. 2. »Skiveskrabere« - dagligdagens flintredskaber. Diameter ca. 5 cm.

der så at sige var en del af ham. Figur 3 viser, hvordan stykkerne var opstillet - tydeligvis med et æstetisk udgangspunkt. Og så med et spejl bagved, så tilskueren også kunne se oldsagen fra denne vinkel. Alle detaljerne skulle opleves - så vidt det overhovedet var muligt.

Gaven til kommunen

Det har været en vanskelig beslutning for Hildebrandt, da han i 1978 - 53 år gammel - henvendte sig til Lyngby-Taarbæk Kommune og tilbød dem samlingen. Baggrunden var ganske enkelt hans ønske om at holde den samlet og give andre mulighed for - som han selv - at kunne glædes og undres over genstandene. Derfor var det også Hildebrandts forudsætning for gaven, at der i et eller andet omfang blev almindelig adgang til at se den.

Timing'en af gaven var vældig god.

Kommunen havde netop istandsat Frieboeshvile, og Flækken havde fået stillet kælderens i hovedbygningen til rådighed for sit arbejde. Her var der allerede etableret monterer, hvor resultaterne af klubbens udgravninger af »Det Ældste Frederiksdal« blev udstillet og beskrevet. Borgmester Ole Harkjær og Flækkens formand Johs. Boager blev enige om, at Flækken ville sørge for udstilling af samlingen, så den blev almindeligt tilgængelig hver lørdag, når Flækkens medlemmer i åbningstiden havde vagten på Frieboeshvile.

En gruppe af Flækkens mere fingerfærdige medlemmer gik i gang med at snedkerere monterer. Den 6. januar 1979 blev kernen i samlingen - »pragtstykkerne« - transporteret den korte vej fra Fuglevadsvej til Frieboeshvile. Hildebrandt fulgte projektet med sin sædvanlige tilbageholdende beskedenhed -

Fig. 3. Dolke og pile udstillet i V. J. Hildebrandts hjem. Bemærk spejlet, så dolkene også kan ses fra grebenden.

men givetvis også udtryk for, at han var i den situation i livets løb, hvor han for alvor »gav noget af sig selv«. Hans beskedenhed gav sig også udtryk, da han holdt sig helt i baggrunden, da borgmester Ole Harkjær den 2. februar besøgte den nyopstillede udstilling.

Der skulle gå mere end 5 år før den officielle overdragelse af samlingen fra V. J. Hildebrandt fandt sted. Det skete den 15. maj 1984, og den 22. maj fortæles der i »Det Grønne Område« om den højtidelige stund. På et af de sjældne billeder af Hildebrandt fremviser han en fin stridsøkse af bjergart for borgmester Ole Harkjær, mens Johs. Boager ser andægtigt til.

Flækkens registrering

Men hvorfor 5 år? Hvad skete der i den lange tid? Jo, det passede givetvis Hildebrandt godt, at det hele foregik om-

Fig. 4. V. J. Hildebrandt, borgmester Ole Harkjær og Flækkens formand Johs. Boager ved den officielle overdragelse af samlingen i 1984. Irving foto.

hyggeligt, og at alt havde sin tid til at finde sin plads. Han besøgte således jævnligt »sin« samling i åbningstiden og satte sig nu og da på en stol foran monterne og »talte« med stenaldermenneskene bag sagerne, som han gennem så mange år var kommet på så tæt hold. Og han stillede sig til rådighed for os »Flækker«, der hurtigt var i fuld gang med det store arbejde med at registrere samlingen. For os var det en enestående mulighed og oplevelse at registrere, lære og lokke så mange hemmeligheder som muligt ud af de fine oldsager. Og måske kunne vi også selv få lidt af den kontakt til stenalderens mennesker, som Hildebrandt så åbenlyst havde opnået. Flækkens »Kælderbøger« for de år viser, at vi i arbejdsgruppen mødtes 77 gange gennem de 5 år for at lokke så mange hemmeligheder som muligt ud af de tilsyneladende - men kun tilsyneladende - tavse sten. Flere gange deltog Hildebrandt for at blive krydsforhørt om dem. Da de fleste var købt, kunne han naturligvis sjældent sige noget om, hvor de oprindeligt var fundet. Men hver var for ham en »ener«, som han kunne fortælle, hvornår og hvordan han havde fået - og hvorfor han netop havde valgt den blandt mange andre udbudte oldsager. Vores mål var primært at få bare de mindste spor af sagernes oprindelse i større samlinger og fra hvilken del af landet. I bagklogskabens klare lys burde vi også nok have registreret Hildebrandts personlige oplevelser med de enkelte sager.

For os, der arbejdede med registre-

ringen, var det også en spændende læreproces. Vi er jo alle »bare« fritidsarkæologer, og måtte hen ad vejen læse os til meget mere præcis viden om de enkelte redskabstyper. Men vi lærte endnu mere af at sidde med hvert enkelt redskab i hånden og - meget forsigtigt - føle stensmedens fine afspaltninger af flinten og minutiøse slibninger af øksernes bjergart. Og nærkontakten afslørede også »bedraget« - som når en dolkspids viste sig at være en nyere reparation af gips eller slibemaskinen var taget til hjælp for at pynte på en slibning. At disse nutidige »reparationer« alle er fra før Hildebrandts tid er åbenbart.

Resultatet blev en samlet registrant, som med dagens muligheder i computerdesign og billedbehandling ikke er præsentationsmæssigt imponerende, men som fastholder billeder, mål og vores særlige observationer om hver ting. Da den lå klar og der var lavet lidt mere varige tekster til monterne, kunne samlingen officielt overdrages. Men da havde allerede i hundredvis af kommunens borgere - og andre besøgende på Frieboeshvile - kunnet tage Hildebrandts Samling i øjesyn gennem fem år.

Som nævnt havde Hildebrandt i hjemmet på Fuglevadsvej også en mindre samling af lokalt fundne oldsager - og i øvrigt andre »mærkelige« sten, der talte til hans kunstnerisk registrerende sind. De var ikke en del af gaven til Lyngby-Taarbæk Kommune. Men da Hildebrandt var død i 2002, fik Flækken af familien lov til at hente de sten/genstande, som vi syntes var af interesse.

Og de er nu også på Frieboeshvile - og indgår i vores arbejde med at belyse kommunens spændende forhistorie.

De besøgende på Frieboeshvile har mange forskellige interesser. Nogle er især optaget af bygningen og de dejlige rum. Andre kommer for at se de spændende skiftende udstillinger om livet i kommunen i fortid og nutid. Men det er vores erfaring, at alle - uafhængigt af interesse - hvis de kommer ned i kælderens, bliver betaget af det mere end 4000 år gamle super velbevarede kunsthåndværk i »Hildebrandts Samling«!

Hildebrandt som samler, kunstner og medmenneske

V. J. Hildebrandt - Vagn Jørgen Hildebrandt - blev født i Lyngby-Taarbæk Kommune i 1925 og han døde dér i 2002. Gennem alle årene boede han i det samme hus på Fuglevadsvej, som hans forældre havde bygget. Hans kunstneriske åre var ikke tilfældig. Hans far var billedhugger og arbejdede en række år for billedhuggeren Siegfried Wagner - ham med »Lurblæserne« ved Københavns Rådhus - i dennes atelier på Lottenborgvej. Ja, det forlyder, at Wagner brugte Vagn Jørgen som model.

Han var nr. to af fem børn. Deres mor døde tidligt, og det har nok på flere måder formet Vagn Jørgens liv. Hans to år yngre søster Ragnhild (Abrahamsen) beskriver ham som den meget omsorgsfulde storebror. Den omsorg fortsatte over for faderen i takt med, at de fire søskende flyttede hjemmefra og stifte-

Fig. 5. V. J. Hildebrandt.

de familie. Vagn Jørgen blev boende med faderen i huset og støttede ham på alle måder helt til dennes død. Således stiftede han ikke egen familie, men var til gengæld den, der holdt familietrædene sammen. Ragnhild Abrahamsen viser mig ved et besøg Vagn Jørgens bevarede telefonbog. Den giver et billede af en - med et moderne ord - »netværker«. Ikke med det kvantitativt store netværk, men tydeligvis med en netværk, som han dyrkede og holdt fast i. Blandt navne/numre ser jeg også Flækkens daværende formand Johs. Boager.

Hildebrandt var umiddelbart efter 2. verdenskrig i den Danske Brigade i Tyskland. Professionelt blev han seminarist. Også i undervisningen holdt han sig til kommunen - havde vikariater på Engelsborgskolen og var siden en række år lærer på Lindegårdsskolen. På et tidspunkt valgte han at skifte professionelt

spor. Han blev ansat på Statens Planteværnscenter på Lottenborgvej i Kgs. Lyngby. Det var her han for alvor »kom i marken« ved sit arbejde med pasning af centerets forsøgsmarker både i Sorgenfri og ved Frederiksdal. Hans nysgerrige øjne kunne ikke undgå at lægge mærke til stenalderbondens flintsager på de marker. Stenene var hans hjertebarn, og han kunne fortælle gode kolleger om dem, når han kom hjem til frokost. Nogle oplevede endog at blive inviteret hjem på Fuglevadsvej for at se hans udstilling af de fineste sager. Han gik på pension, da han var omkring 70 - og Statens Planteværnscenter stod over for at skulle flytte fra kommunen.

Hildebrandt havde i øvrigt siden han var barn været meget optaget af sten, som han fandt i naturen. Han samlede mange steder - ikke specielt oldsager, men kønne sten, sjove sten, sten med »sjæl«.

Det var tydeligvis ikke de pænere stykker, der interesserede ham mest, når han gik på Statens Planteværnscenters marker. Dem havde han i så høj kvalitet derhjemme i de købte oldsager. Han var mere interesseret i »sjælen i stenen«. Hans kunstneriske sind fornægtede sig ikke. Bl.a. blev han meget optaget af en større mængde flintblokke - »blokke« eller »knuder« kalder vi dem ofte i arkæologien. De tolkes oftest som rester af flækkeblokke, hvoraf man huggede flækkerne som brugtes til alle mulige redskaber. Hildebrandt tog dem for kastesten - våben eller snarere ammunition - til at nedskyde dyr. Han ned-

skrev sine tanker i et kladdehæfte, som stadig er bevaret.

Det var tilsyneladende den samme tilgang han havde til naturens træ, som han havde til stenene. Men med dette materiale kom hans kunstneriske åre direkte til udfoldelse, og gennem årene lavede han flere udtryksfulde skulpturer med udgangspunkt i naturtræets spændende former (fig. 6).

Hans mor kaldte ham som barn ofte »lille sangfugl«. Det skyldtes vist bl.a., at han godt kunne lide at placere sig oppe i et træ - og givetvis dér falde i staver over tilværelsens undere. Om han ligefrem sang dér fortæller historien ikke noget om, men at han også var begavet med en udpræget sans for musik er hævet over enhver tvivl. Han var en habil sanger og spillede violin - ja, han holdt så meget af sin violin - endnu et under i naturens træ. Hans arbejde med det levende træ bestod også i dyrkning og formering af rhododendron.

Og så var han samler - ikke blot af oldsager og sten i øvrigt, men også af frimærker. Han var ikke den »kaotiske« type med husets hjørner fyldt med kasser og bunker. Han var pertentlig og satte pris på orden og kvalitet.

Desværre fik jeg aldrig selv lejlighed til at komme dybere ind på mennesket V. J. Hildebrandt. Men jeg husker ham så godt fra flere af hans besøg på Friboeshvile. Han kom næsten altid i sin overall - livet var ikke til spas men til koncentreret arbejde. Han var tilbageholdende og venlig, men havde det der vel bedst kan beskrives med udtrykket

Fig. 6. V. J. Hildebrandt: Træfigur af Jesus, der beroliger Peter under stormen på Genesareth Sø.

»karisma«. Jeg ved fra familien og fra en kollega på Statens Planteværnscen-ter, at jeg på ingen måde er ene om at have den opfattelse af ham. For mig indgød han i ordets bedste forstand ærefrygt. Der måtte gemme sig så mange spændende tanker og holdninger - ja, måske i virkeligheden også et stort temperament - inden i dette store og stærke menneske, der angiveligt mere end én gang havde løftet fuldvoksne mænd som var de fjer.

Samlingens indhold

For de fleste besøgende på Frieboeshvile, der får kigget på »Hildebrandts Samling«, er det tydeligvis flintdolkene og stridsøkserne af bjergart, der gør størst indtryk. Deres former er på sin vis helt unaturlige for sten som materiale. Det er bronzedolke og -økser fra hele området fra Østeuropa til de Britiske øer, der har være forbilleder. Men de illustrer, hvad topprofessionelle (kunst)håndværkere for 4000 år siden kunne frembringe, når de blev presset i datidens konkurrence. Danske arkæologer - rigsantikvar P.V. Glob for stridsøksernes vedkommende (i 1944) og senere professor Ebbe Lomborg for dolkenes (i 1973) - har analyseret og klassificeret begge redskabstyperne. Det er som udgangspunkt klassifikationer efter udseende - »typologi« - men klassifikationen afspejler også i store træk tidsmæssige udviklinger. Hildebrandt kendte intet til disse arbejder, da han gennem adskillige år købte sagerne. Men af en eller anden grund erhvervede han sig stort

set alle hovedtyperne fra de ca. 1100 år (2800 - 1700 f.kr.), hvor først stridsøkserne og siden dolkene blev skabt og brugt. Han var selv meget overrasket over den oplysning, da vi fortalte ham det under vores arbejde med registreringen af samlingen.

Stridsøkserne

Stridsøkserne hører til den såkaldte »Enkeltgravskultur«, som eksisterede i det nuværende Danmark i perioden 2800 - 2400 f. Kr. Det var en kultur, der havde så mange kulturelle relationer til specielt Østeuropa, at arkæologerne i mange år var overbeviste om, at der var tale om en indvandring. I dag tror de mere på, at der var tale om en hjemlig udvikling med en høj grad af kulturel inspiration fra bl.a. sydøst. Kulturen optræder især markant i Jylland, hvor lave gravhøje på de tilbageværende jyske heder stadig er umiddelbart synlige spor. Gravene i de lave høje er baggrunden for kulturens navn. Som hovedregel havde hver gravlagt person sin kiste - typisk af træ omsat med sten. De ældste grave er nedgravet i undergrunden, de mellemste placeret på jordoverfladen og de yngre ligger oppe i gravhøjen. Man taler ligefrem om »undergrave«, »bundgrave« og »overgrave«. Stridsøkserne stammer typisk fra disse grave - formentlig helt overvejende mandsgravene.

På Sjælland optræder Enkeltgravskulturen meget mindre markant. De fine stridsøkser er meget sjældnere end i Jylland, og de døde enkeltgravfolk blev normalt stedt til hvile i de jættestuer af

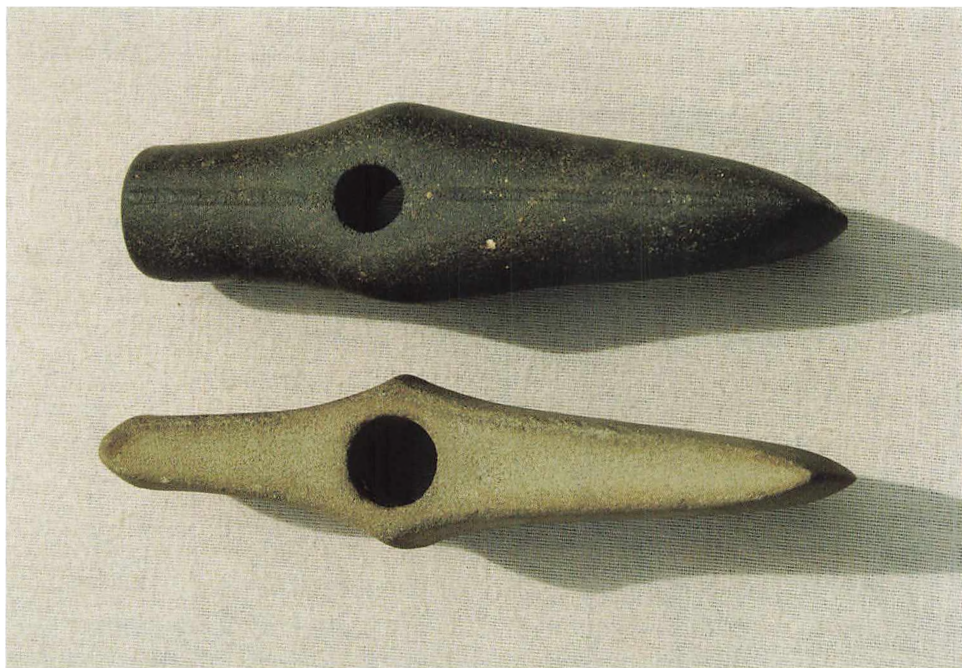

Fig. 7. Stridsøkse fra begyndelsen af Enkeltgravstid. Bemærk »ornament-listen«. Længde 18 cm.

Fig. 8. Stridsøkser fra forskellige perioder af Enkeltgravstid - den ældste øverst (længde 19 cm).

Fig. 9. To stridsøkser med helt forskelligt størrelse skafthul. Bemærk »forstærkningerne« på begge sider af skafthullerne. Hullernes diameter 16 og 26 mm.

Fig. 10. Stridsøkse fra den mellemste del af enkeltgravskulturen. Bemærk ornamenter ved skafthul og på nakken. Længde 18 cm.

store stenblokke (»storstensgrave« eller »megalitgrave«), som allerede var bygget og brugt i århundrederne forinden.

Bortset fra gravene i Jylland ved vi faktisk ikke så meget om Enkelgravskulturen. Erhvervsmæssigt var kvægavl og korndyrkning - men også i et vist omfang jagt - i centrum. Og i forhold til århundrederne forud - dyssernes og siden jættestuernes tid - synes man at være flyttet ud fra store, centrale bopladser til mindre enheder. Kun ganske enkelte spor af huse er der fundet, og på Sjælland synes sporene af enkeltgravsfolkene at skjule sig mellem mere markante fund fra både perioden før og perioden efter. Det er der redegjort for i en anden artikel i denne Lyngby-Bog, hvor Flækken prøver at spore enkeltgravsfolkene, bl.a. på markerne ved Frederiksdal.

Der er i Hildebrandts Samling 26 stridsøkser - næsten udelukkende uskadte eksemplarer i høj håndværksmæssigt og kunstnerisk kvalitet. Stridsøkserne er fremstillet af forskellige typer bjergart, både med oprindelse i urfjeldet og i senere lava-bjergarter. Teknisk set er de fremstillet ved forsigtigt at knuse råmaterialelets overflade og bagefter slibe øksen til sin endelige form. Det er den mest udbredte opfattelse blandt arkæologer, at økserne primært var statussymboler for den mandlige del af befolkningen. Det kan bestemt ikke udelukkes, at de også blev brugt som våben i aktiv kamp, men mange eksemplarer synes ikke særligt egnede hertil. Bl.a. er skafthullerne på økserne ofte meget små - blandt Hildebrandt Samlingens eksemplarer helt ned

til 16 mm (fig. 9). Enkelte skafthuller er endog dobbeltkoniske og ikke det mere hensigtsmæssige cylindriske.

Karakteristisk er først og fremmest den elegante formgivning. I flere tilfælde er økserne ligefrem ornamenteret - med lodrette lister ved skafthullerne (fig. 10), markeret skaftrør eller indridsninger ved øksens nakke (fig. 10).

De generelt fine eksemplarer i Hildebrandts Samling er dog ikke repræsentative for de stridsøkser, der findes på landets marker. Der er mange fragmenterede - bl.a. knækket ved skafthullet - hvilket tyder på en vis brug.

Flintdolke

Flintdolkene i den elegante form, som de findes i Hildebrandts Samling, er fremstillet inden for perioden 2400 - 1700 f.Kr. De første 400 år udgør slutningen af stenalderen. Arkæologerne kalder perioden »dolketid« eller »senneolitisk tid«. De næste par århundreder udgør kulturelt en overgangsperiode - den langsomme start på bronzealderen. Men endnu efter at den egentlige bronzealder er startet omkring 1800 f.Kr. blev der fremstillet flintdolke, og flint forbliver gennem hele bronzealderen et vigtigt materiale til fremstilling af dagligdagens redskaber.

Dolketiden synes på mange måder at udgøre en kulturelt og samfundsmæssigt set kontinuerlig udvikling fra den foregående tid. Erhvervsmæssigt er der fortsat fokus på en blanding af kvæghold, korndyrkning og jagt/fiskeri. Enkelte steder i landet er der fundet spor

af bøndernes boliger. Det har været langhuse, der siden i bronzealderen ofte blev meget lange - op til ca. 40 meter.

Flintdolkene findes over alt i landet - i forskellige koncentration. De findes som gravgaver i kister af træ eller flade sten («hellekister»). Alt tyder igen på, at der især er tale om mandsgrave.

Det er dog værd at bemærke, at fragmenter af dolke optræder i stort tal overalt i landet. De kan naturligvis stamme fra ødelagte grave, men det er mere sandsynligt, at de også har været redskaber i dagligdagen. For det samme taler, at de dolke eller fragmenter af dolke, som vi finder, ofte tydeligvis er opskærpede. Igen skal vi være varsomme med at tolke for meget alene ud fra de fineste stykker, som dem der er

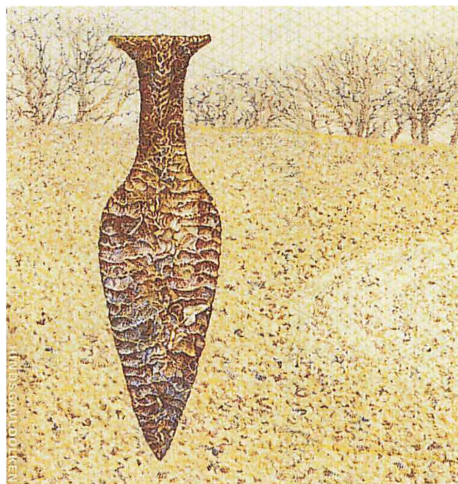
repræsenteret i Hildebrandts Samling. Den samme type af redskab kan sagtens have været dels til dagligt brug og dels - i særlige fornemme udførelser - været en form for værdighedstegn. I øvrigt har spørgsmålet om brugen af flintdolkene været genstand for mange teorier både blandt professionelle arkæologer og amatørarkæologer. Udover som værdighedstegn ser flere arkæologer dem som kampvåben - til nærkamp. Blandt teorierne skal også nævnes den danske amatørarkæolog Niels V. Skak-Nielsens publicerede teori om, at der - i hvert fald for de finere eksemplars vedkommende - var tale om redskaber, der blev brugt i forbindelse med dyrefringer.

Der er i Hildebrandts Samling omkring 60 flintdolke. Langt de fleste er helt ubeskadigede og håndværksmæssigt og kunstnerisk af høj kvalitet.

Dolkene er kulminationen på århundreders - ja flere årtusinders - udvikling af flinthåndværket i denne del af verden, og nogle af de internationalt set fineste eksemplarer stammer fra Danmark. Tænk blot på den berømte Hindsgavl-dolk, som bl.a. pryder 100 kr. sedlerne (fig. 11).

Det er i øvrigt bemærkelsesværdigt, at denne flinthåndværkets storhedstid følger umiddelbart efter Enkeltgravstiden, hvor flinthåndværket var alt andet end prangende, mens kræfterne blev lagt i stridsøkserne af bjergart.

Råmaterialet til dolkene var flade flintknolde, som først blev groft tilhugget med en slagsten efter dolkens form.

SERIE 2009 - UDSTEDT I HENHOLD TIL LOV OM DANMARKS NATIONALBANK

Fig. 11. Udsnit af 100 kr. sedlen med flintdolk fra Hindsgavl.

Fig. 12. Flintdolkenes blade er helt ned til 6 mm tykke.

Fig. 13a+b. Til venstre en »fladehugget« dolk og til højre en »parallelhugget«.

Derefter gik den finere tilhugning i gang - givetvis med et blødere redskab som en benkølle eller et stykke hjortetak, der kunne udnytte flintens evne til at spalte nogenlunde forudsigeligt. Men det krævede både et godt stykke flint og en trænet flintsmed. Kun ganske få er i dag i stand til at fremstille noget der blot minder om oldtidens flintdolke. Blandt dolkene i Hildebrandts Samling er der eksemplarer, hvor bladet kun er 6 mm tykt (fig. 12).

Fladehugningen efterlader en overflade af »ar«, der i sig selv kan give en levende og køn overflade. Men skulle det være helt fint blev afspaltningerne bevidst lagt systematisk parallelt hen

over bladet - i sjældne tilfælde endog med afspaltninger, der går fra den ene æg helt til den modsatte. Denne parallelhugning er i sig selv den absolutte kulmination på flinthåndværket.

Mange mener, at de flotte resultater er blevet hjulpet på vej ved at flintsmeden efter den første fladehugning har slebet bladet for derefter at have haft et mere homogent udgangspunkt for parallelhugningen. I Hildebrandts Samling er der flere eksemplarer med rester af slibning (fig. 14). Det var noget vi undersøgte nøje, da vi registrerede samlingen, og her mener vi imidlertid at kunne identificere flest eksempler på en afsluttende slibning for at fjerne

Fig. 14. Slibning på bladet af dolk

»knaster«, som flintsmeden ikke har turdet forsøge at hugge væk. Blot et fejlslag, dolken ville brække, og mange timers arbejde var spildt.

På de ældste typer af dolke går bladet og grebet ud i ét (fig. 13a) - har samme tykkelse og tilhugning. Gradvist bliver grebene mere og mere markante - over greb med rhombisk tværsnit til højdepunktet med fiskehaleformede greb (fig. 1 og 13b). Og som om det ikke skulle være nok blev grebet også forsynet med ornamenter i form af siksaksømme. Måske har flintsmeden her med en kobberspids måtte hente hjælp fra det nye materiale, som han ellers konkurrerede med. Efter fiskehale-dolkene fra perioden umiddelbart på den side af 2000 f.Kr. bliver dolkenes former slappere, ornamenterne og parallelhugningen forsvinder. Funktionaliteten tager over fra kunsthåndværket - (kunst)håndværkernes fokus er ved at vende sig mod bronze-støbningen. Alt det kan vi opleve i Hildebrandts Samling!

Under arbejdet med registreringen fik vi jo for alvor lejlighed til at gå flintdolkene »efter i sømmene«. Flere eksemplarer synes at være opskærpede. I nogle tilfælde er det åbenbart, at den ellers flotte balance mellem blad og greb er væk. I andre tilfælde er der brud på de ellers sikre konturlinjer. I andre tilfælde igen er det blot små ændringer i tilhugningsmønsteret, der afslører det. Vi kalder det »opskærping« (fig. 15), men måske kan der også nu og da være tale om en flintsmed, der har skullet redde

Fig. 15. Dolke hvor bladet formentlig er opskærpet. Dolken til højre er 16 cm lang.

sig ud af et eller flere fejlslag, eller som har opdaget, at flintknolden indvendigt skjulte et forræderisk stykke kalk, som ødelagde muligheden for at fremstille det »komplette« stykke. Og som vi ofte snakkede om i vores studiekreds - de kan ikke alle have været mestre (fig. 16). Er det nu og da lærlingens flintarbejde, som vi sidder med i hånden? Det gør bestemt ikke historien ringere - den historie bag stykkerne, som netop Hildebrandt gik så meget op i.

I enkelte tilfælde registrerede vi også tilsyneladende slid på dele af især grebet. Flint er godt nok et meget hårdt

Fig. 16. Eksempler på mindre elegante dolke. Lærlingestykker eller bare funktionelt tilstrækkelige? Den i midten er 19 cm lang.

materiale, men kan det være små spor efter, at nogle af dolkene - især de ældre - kan have været omsluttet af træ eller læder? Fra en mose i Niedersachsen er der et berømt fund af en dolk med både træhåndtag og læderskede og remme (fig. 17)! En anden form for slid finder vi på grebenden af især de yngre dolke - efter at kunsthåndværket har kulmineret. Det tolkes traditionelt som spor efter, at dolke sekundært også har været benyttet til at slå ild med. Måske?

Andre oldsager

Der er en helt naturlig tendens til, at både besøgende på Frieboeshvile og vi i

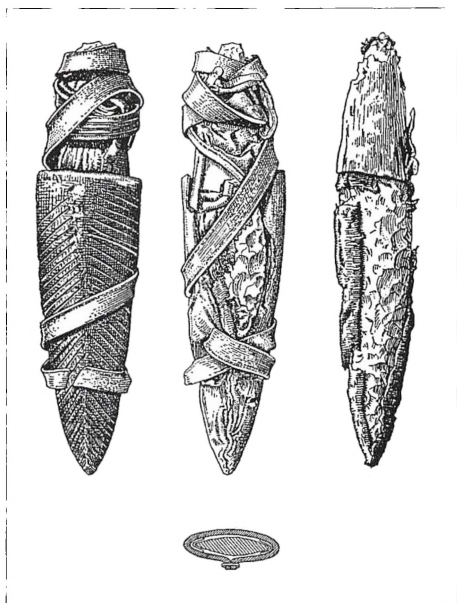

Fig. 17. Flintdolk med skæfte og skede. (Peter Vang Petersen: *Flint fra Danmarks Oldtid*. Høst & Søn 1993)

Flækken koncentrerer os om stridsøkserne og flintdolke i Hildebrandts Samling. Men vi skal ikke glemme, at nysgerrige Hildebrandt gennem årene også erhvervede sig en række andre typer af oldsager, som også i dag kan ses på Frieboeshvile.

En mærkelig redskabsform er de såkaldte »dolkstave« af flint (fig. 18). De ligner på mange måder de tidlige flintdolke, men de er typisk næsten 1000 år ældre - fra dengang stendysserne rundt om i det danske landskab blev opført. De er nogle mærkelige »fremmede fugle« i den tids redskabsinventar, hvor den slebne tyndnakkede flintøkse var

Fig. 18. »Dolkstave«. Den øverste har - formentlig senere - fået tilhugget greb. Den øverste er 29 cm lang.

»ledetypen«. Men de illustrerer godt det allerede den gang høje stadi af flintteknologien. Og de illustrer, at allerede på den tid dukkede de første kobbersager fra Mellemeuropa og Irland/England op i Danmark. Blandt dem var en »dolkstav«, og flintsmeden er åbenbart hurtigt gået i gang med at kopiere

Den opmærksomme flint-kigger ser imidlertid hurtigt forskellene. Dolkstavene er tykkere/kraftigere end dolkene, og de har en asymmetrisk profil. Arkæologerne mener, at de har været en slags hugvåben.

Der er 6 dolkstave i Hildebrandts Samling. En af dem er helt speciel ved at have fået tilhugget greb. Om det er stykkets oprindelige form, ved vi ikke. Er det måske dolktidens flintsmed, der har fundet det gamle stykke i jorden og har tilføjet grebet på et flintredskab der trods måske 1000 år ældre slet ikke var ham fremmed i form og teknologi?

Mere umiddelbart taler samlingens 15 flintsegle til os (fig. 19). De har stort set form som de jernsegle til at høste korn, som helt op til vor tid bruges i mere »primitive« samfund og for slet ikke så længe siden blev brugt herhjemme. Og tænk blot på kommunismens »hammer og segl«! Flere af Hildebrandt Samlingens flintsegl viser også flintsmedens overlegne teknik. Og de mest elegante afslører hans eksklusive formsans. Seglene har været skæftet. Slid på ryggen på et par af samlingens stykker kan være spor af det. Andre har den markante polering på æggen, der ofte betegnes »gloss« (fig. 20) og som angiveligt er fremkommet ved at skære i kornstængler eller måske i siv og tagrør.

Andre stykker, der understreger flintsmedens overlegne teknik, er de små elegante - fladehuggede - pilespidser fra dolktiden. Også her er det det finere værktøj som flintsmeden har haft

Fig. 19. Forskellige typer flintsegle. Midterste 18 cm lang

fremme. Kraftigere - men ikke mindre imponerende - er de trekantede flintpile, der især er karakteristiske for den såkaldte »Grubekeramiske« kultur, der er samtidig med Enkeltgravskulturen, men som primært synes at have baseret sin økonomi på fiskeri.

Også tværpile, slebne økser af forskellige slags (både af flint - fig. 22 og 23 - og af bjergart) og simple skiveøkser har fundet vej til Hildebrandts Samling. Ja, endog enkelte stykker, som vi kun kan bestemme som henholdsvis nordafrikanske og fra indianske kulturer, er der.

Sammenhæng med lokale fund

Den fine samling, som Hildebrandt forærede Lyngby-Taarbæk Kommune i

Fig. 20. Flintsegl med polering (»gloss«) efter brug til høstarbejde. 15 cm lang.

1978/79 består som allerede nævnt næsten udelukkende af købte stykker. Ingen af dem kan vi identificere som stammende fra kommunen. Herfra stammer imidlertid størstedelen af de mere »ydmyge« - stykker, som blev overladt til kommunen/Flækken efter Hildebrandts død i 2002. Men de er ikke emnet for denne artikel.

Størstedelen af Hildebrandts Samling er altså fra de senere dele af yngre stenalder - Enkeltgravetid og Dolktid. Fra den periode har vi ikke så mange markante fund i kommunen. Men de nyeste undersøgelser på markerne ved Frederiksdal, som er beskrevet i en anden artikel i denne Lyngby-Bog, indikerer at flere områder i kommunen har været beboet også i den periode. Sporene er blot sværere at tolke sammenlignet med den senere bronzealder, hvor

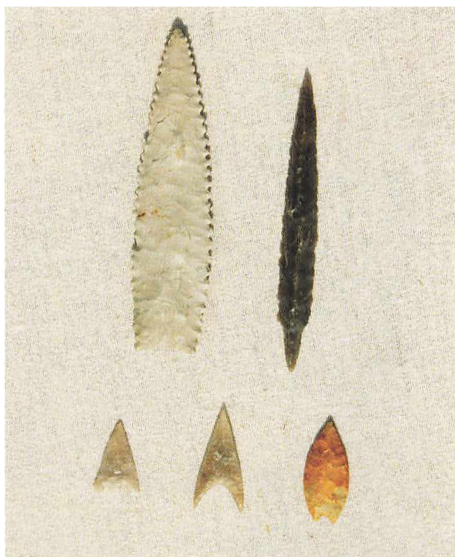

Fig. 21. Våbenspidser. Øverst til venstre formentlig en spydspids eller harpunspids. Pilespidserne til højre har trekantet tværsnit. Nederst tre små pilespidser af forskellig form. Den mindste er 3 cm lang.

Fig. 22. »Tyndnakket« sletet flintøkse. 33 cm lang.

Fig. 23. Tyknakket usleben flint-
økse. Ægdelen buer indad, så
den skulle formentlig slibes som
en »huløkse« og sidde på tværs
på skaftet (»tværokse«). Læng-
de 21 cm.

gravhøjene dominerer flere steder, og den forudgående tidligere del af yngre stenalder med rester af dysser i bl.a. Dyrehaven, ved Trongårdsskolen og i Geel Skov - samt den i den arkæologiske litteratur kendte Virum-boplads ved Virumvej/Frederiksdalsvej.

Dolktid har hidtil især markeret sig ved Flækkens udgravning i 1973 af en grav på Dyrehavegårds marker (fig. 24). Den afslørede sig i marken kun ved en ganske svag forhøjning og lidt tættere stenbestrøning end på den omgivende mark. Vi fandt dér netop en flintdolk som de tidlige typer i Hildebrandts Samling, en fin fladehugget pilespids - også som i samlingen - og en ravperle. Den gravlagte mand - for vi tror ud fra gravgaverne, at det er en mand - har lig-

get i en siden borthrædet trækiste, der stod på en brolægning af udkløvede sandsten og har været støttet af enkelte større sten. Af ham selv var der kun ganske svage spor af især højre skinneben og lidt tandemalje. Gravens brolægning er i dag genopstillet i Frieboeshviles udstilling. Fundet er sammen med andre af Flækkens udgravninger beskrevet i Lyngby-Bogen 1981.

Langs stien syd for Eremitageslottet stikker en stenkiste ud af en overskåret høj (fig. 25). Det er en såkaldt »hellekiste« - benævnt således efter de flade sten - »heller« - som kisten er bygget af. Måske er den fra bronzealderen, men den kan lige så godt være fra dolktid, hvor det også var en almindelig form for begravelse.

Fig. 24. Grav fra dolktid under udgravning af Flækken på Dyrehavegård i 1963. Bemærk den sorte flintedolk midt i nederste del af billedet.

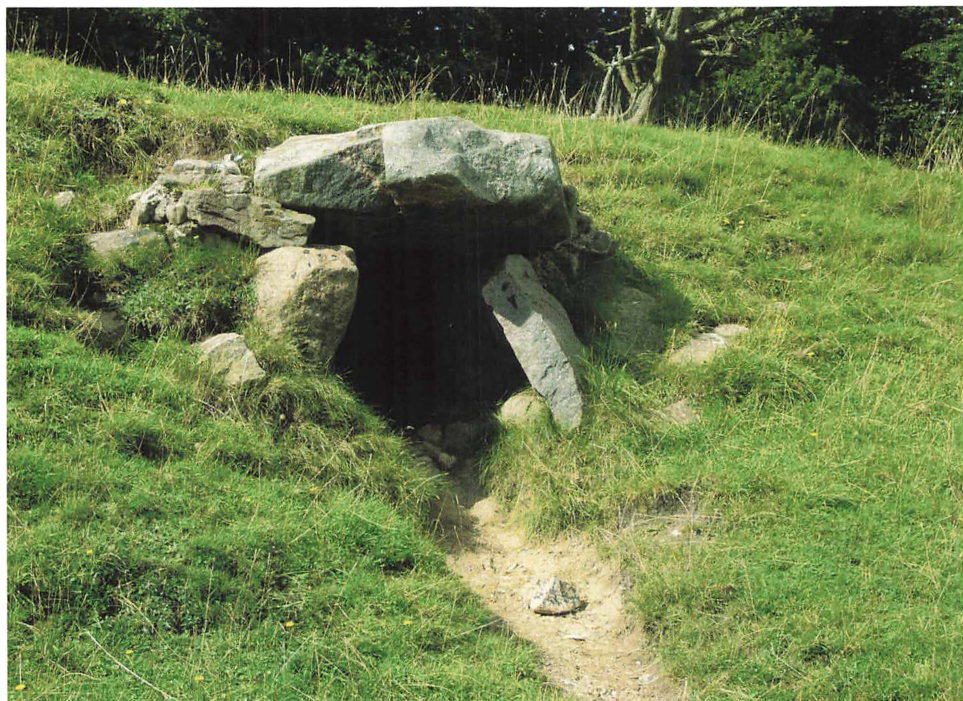

Og hvis vi for et øjeblik forlader kommunen og drager til Skodsborg, finder vi lige syd for stationen en høj med 2 udgravede hellekister. Her ved vi, at der ved udgravningen i 1934 blev fundet både rester af skeletter og i hver kiste en flintdolke som gravgave. Ja, den ene kiste indeholdt endog to skeletter, hver med sin flintdolke.

Der er også tidligere udgravet hellekister - én på Dyrehavegårds Mark i 1899 og én i Dyrehaven i 1862. Men følles for dem, er at der ikke er oplysninger om nogen gravgaver. En datering til dolktid er dog bestemt mulig.

Samlingens betydning

Baggrunden for Hildebrandts Samling er som tidligere nævnt primært Hildebrandts kunstneriske tilgang og hans ønske om følelsesmæssigt at komme nærmere på de mennesker, som for så mange år siden kunne fremstille disse pragtstykker. Han havde tilsyneladende ikke nogen arkæologisk forskningsmæssig tilgang til denne del af sit arbejde. Alligevel lykkedes det ham - formentlig ubevidst - at skabe en enestående studiesamling med flere versioner af næsten alle de hovedtyper af stridsøkser, dolke, segle og dolkestave,

Fif. 25. Rest af hellekiste i Dyrehaven.

Fig. 26. Den dolk har flintsmeden været stolt af!

som den arkæologiske litteratur identificerer.

Forskningsmæssigt er svagheden ved samlingen, at der stort set ikke er oplysninger om, hvor og i hvilken arkæologisk sammenhæng sagerne er fundet. Det er Hildebrandt af gode grunde uden skyld i - han har købt sagerne og bevaret, hvad der måtte være af påførte numre eller andre oplysninger.

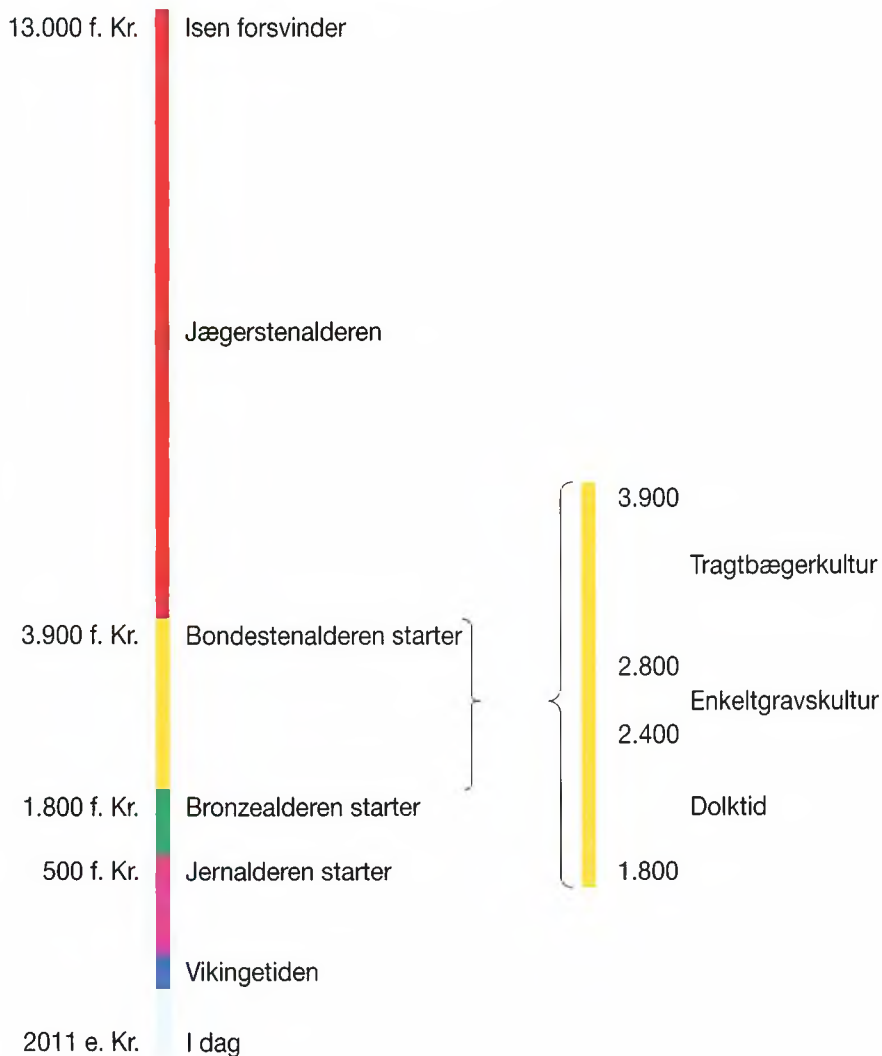
For os i Flækken har samlingen imidlertid allerede i mere end 30 år været en kilde til at lære mere om stenalderens (kunst)håndværk. Det har været - og er - et privilegium at kunne se disse fine stykker på helt nært hold og at gå på opdagelse i flintsmedens metoder. Vi prøver også at følge Hildebrandts ide om at nærme os mennesket bag tingene. At der har været valgt en særligt flot rødlig flint til en dolk er flintsmedens bevidste valg (fig. 26).

Vi kan fornemme, hvordan han er blevet mere og mere »høj« som arbejdet med en dolk eller en stridsøkse skred frem til han sad med det færdige produkt i hænderne. Gennem tilbagevendende studiekredse har vi forsøgt at sprede disse oplevelser til så mange af klubbens medlemmer som muligt.

Vi håber også, at vi på vores lørdagsvagter på Frieboeshvile - og ved andre lejligheder med besøgende her - får videreformidlet oplevelsen og begejstringen til andre. Heldigvis er der jo en stor interesse blandt vores kommunes borgere for at kende egnens historie og forhistorie. Selv om Hildebrandts Samling ikke er lokal i den forstand, at sagerne stammer fra kommunen, så giver hver ting anledning til at fortælle og snakke om dem, der boede og virkede her så mange århundreder før os.

Danmarks Bondestenalder

2.100 år af de 15.000 år fra istiden til i dag.

Beretning om Lyngby-Taarbæk Stadsarkiv 2005-2011

Organisation

Pr. 1. august 2009 blev den hidtidige Byhistorisk Samling flyttet organisatorisk fra Lyngby-Taarbæk Kommunes Biblioteksvæsen til kommunens Økonomiske Forvaltning. Samtidig ændredes navnet fra Byhistorisk Samling til Lyngby-Taarbæk Stadsarkiv.

Stadsarkivet er en del af Borgmesterekskretariatet med vicekommunaldirektøren som chef. Stadsarkivet vejleder bl.a. i kommunens lovpligtige varetagelse af arkivmæssige hensyn, og institutionens ændrede placering er en naturlig følge heraf. Placeringen som en del af Økonomisk Forvaltning gør det lettere for Stadsarkivet at optimere forvaltningernes anskaffelser af it-arkiveringssystemer med henblik på at sikre det kildegrundlag for fremtidens historieskrivning, som lovgivningen kræver.

Besøgende

Lyngby-Taarbæk Stadsarkiv har i mange år haft omkring 5000 besøgende om året på Frieboeshvile. Siden sommerfesten i 2010, der profilerede Frieboeshvile som et udflugtsmål, har der imidlertid kunnet mærkes en øget interesse for at besøge Frieboeshvile. Opstillingen af to informationstavler ved indgangene til parken og opsætningen i porten af tekst- og billedplancher om Frieboeshvile og om G. F. Duckwitz har ligeledes trukket nye besøgende ind i huset.

Særudstillinger på Frieboeshvile

1.9.-28.10.2005 »Børn i Brede«. Fotoudstilling i anledning af Brede Børnehaves 100 års jubilæum den 19. august. Udstillingen blev først vist i den historiske børnehaves lokaler i Brede i dagene lige omkring jubilæet.

3.11.-30.12.2005 »Glimt af Lyngby-Taarbæks politiske historie«. Udstilling af fotografier og tegninger i anledning af kommunalvalget. - Forlænget til 1. april 2006.

18.4.-30.6.2006 »Virum - landsbyen og den nye forstad«. Fotoudstilling om landbrugslandsbyen Virums omdannelse i 1930'erne til Danmarks første »soveby«. - Forlænget i perioden 1.8.-30.9.2006.

7.10.-30.12.2006 »Dansk Gardin & Textil Fabrik 1892-1959. Lyngbys største arbejdsplads«. Fotoudstilling.

24.3.-30.6.2007 »Industrisamfundets afvikling i Lyngby-Taarbæk 1920-2000«. Fotoudstilling om fabrikker, boliger, institutioner, foreninger og politiske forandringer. - Forlænget i perioden 1.8.-22.9.2007.

10.11.2007-31.8. 2008 »Raadvad - fabrikken i skoven«. Genstande og fotos fra Raadvad Knivfabriks produktion. Udstillingen var arrangeret i anledning af 250-året for Raadvads grundlæggelse, som også blev markeret af Raadvad-navnets nuværende ejer Fiskars-koncernen. Dele af udstillingen blev efterfølgende vist ved et arrangement hos Fiskars Dan-

mark i Silkeborg, og nogle af fabrikkens produkter, som indgik i udstillingen, blev fotograferet som illustrationer til en jubilæumsbog udgivet af Fiskars.

27.9.2008-14.2.2009 »Landskaber i Lyngby-Taarbæk. Topografiske malerier fra Lyngby-Taarbæk Kommunes Kunstfond«. Malerier fra Lyngby-Taarbæk Kommunes Kunstfond med motiv fra forskellige steder i kommunen, udnyttet til en fortælling om forandringer i landskabet og om de topografiske malerier som dekorationsgenstand i hjemmet.

30.3.-30.6.2009 »100 år med kvinder i kommunalpolitik«. Plancheuudstilling i anledning af indførelsen af kvindelig kommunal valgret i 1909. - Forlænget til 31. oktober.

8.11.2009-6.1.2010 »Jul på Frieboeshvile. En juleudstilling om julekalendere, julepynt og julens traditioner fra 1940'erne og frem.« Udstilling af original julepynt fra tidligere børnehaveleder Ulla Petersens private samling.

27.2.-30.6.2010 »Fra Lyngby til Lyngby-Taarbæk. Hvorfor skiftede vores kommune navn i 1909?«. Fotoplancher, originale arkivalier og skolehistoriske genstande fra tiden omkring Taarbæks løsrivelsesforsøg i 1908-09. Til udstillingen var der udarbejdet undervisningsmateriale til skoleklasser. - Udstillingen blev desuden vist i Taarbæk i august. 2.10.-30.4.2011 »Boliger i Lyngby-Taarbæk. Boligmiljøer i 1900-tallet«. Om kvarterer og boligtyper set som faser i Lyngby-Taarbæks omdannelse til forstad.

13.5.-30.9.2011 »Legetøj og Forstadsbørn«. Lene Zschaus samling af legetøj

fra 1900-tallet og en plancheudstilling om Lyngby-Taarbæk Kommunes første daginstitutioner i midten af 1900-tallet.

30.10.-30.12.2011 »Tegnerne og Lyngby«. Udvalg af tegninger fra Kunstfonden med motiver fra Lyngby-Taarbæk Kommune. Udstillingen fortsatte i 2012.

Nytårskoncerten

Efter to års pause på grund af renoveringsarbejderne på Frieboeshvile afholdtes igen fra januar 2005 nytårskoncert med levende lys og på gamle instrumenter. Koncerterne blev som tidligere spillet af »Trio Klassik« med Bente Hogrefe (sopran), Mads Johansen (klassisk traversfløjte) og Inga Bay (hammerklaver, hammerflygel).

I 2006 omfattede koncerten udelukkende værker af Mozart for at fejre komponistens 250 års fødselsdag; men ellers har koncerterne omfattet værker af både kendte og mindre kendte, ofte danske komponister fra guldalderetiden. Til de ældste dele af repertoiret i hver koncert bruges Frieboeshviles eget hammerklaver fra omkring 1790, hvorimod de yngre værker kræver anvendelse af et hammerflygel.

I 2008 og 2009 deltog Joachim Åkerlind (klassisk klarinet) i koncerten, som disse år desuden blev dubleret på grund af stor efterspørgsel.

I 2010 deltog Mike Cholewa (naturhorn) i koncerten.

Andre formidlingsarrangementer

Stadsarkivet afholder hvert år et stort

antal foredrag og byvandring for lokale foreninger og andre grupper (f.eks. skoleklasser), eller ved offentlige kommunale arrangementer (f.eks. Sundhedsdagen).

Ved Taarbæk Samlingens udstilling på Taarbæk Skole i sommerferien 2008 bidrog Stadsarkivet med en række fotos fra løsrivelsesforsøget i Taarbæk i 1908-09.

Den 30. august fejrede bebyggelsen Sorgenfrivang II (de tre højhuse ved Sorgenfri Station) sit 50 års jubilæum. Sammen med festkomitéen havde Stadsarkivet arrangeret en udstilling af fotos fra opførelsen af bebyggelsen. Denne udstilling blev efter jubilæet vist nogle uger på Sorgenfri Bibliotek kort før bibliotekets nedlæggelse.

I forbindelse med musikfestivalen Primavera arrangerede Stadsarkivet en byvandring i Lyngby »i Kuhlaus fodspor« for festivalens tyske deltagere den 18. maj 2009.

Den 19.-22. marts 2010 afholdtes på Schæffergården i Gentofte et seminar om den norske jernværksejer og politiker, Eidsvoll-manden Jacob Aall. Seminaret var arrangeret af Næs Jernværksmuseum ved Arendal. Jeppe Tønsberg bidrog med et foredrag om industrien i København omkring 1800.

Lørdag den 7. august afholdt Stadsarkivet for første gang en sommerfest på Frieboeshvile. Anledningen var, at Parkafdelingen havde renoveret Frieboeshviles park, så begge parter gerne ville gøre en indsats for at præsentere parkens muligheder for kommunens beboere.

Under titlen »Dengang vi havde sne« blev en serie af Kunstfondens malerier med vintermotiver vist på Stadsbiblioteket i forbindelse med det lokale klimatomøde lørdag den 12. september.

Lørdag den 5. marts 2011 afholdt Stadsarkivet tøndeslagning for børn og voksne i Frieboeshviles park. Arrangementet foregik i samarbejde med Lyngby Kanoklub.

Pinselørdag den 11. juni afholdtes legedag i Frieboeshviles park med gamle lege for hele familien. Legedagen var arrangeret af børnehaveleder Lene Zschau, som ledede arrangementet sammen med pædagog Eva Ebbesen.

Personale

Det faste personale bestod i hele perioden af stadsarkivar PhD Jeppe Tønsberg (37 timer/ugen) og arkivar cand.mag. Lise Skjøt-Pedersen (29½ timer/ugen).

I perioden 28.1.-7.5.2008 var cand.ling.merc. Louise Tang Eriksen ansat som medarbejder ved udarbejdelsen af sitet »Børn ved Mølleåen«, jf. nedenfor.

I perioden 15.8.2009-15.8.2010 var kunsthistoriker cand.mag. Pia M. Vistisen ansat som kunstregistrator og kulturformidler. Pia M. Vistisen var desuden i december 2010 ansat på honorarbasis til udarbejdelse af formidlingsmateriale om Mølleåen.

Undersøgelser, indsamling, kurser, udgivelser

Det praktiske arbejde med udgivelsen

af Historisk-topografisk Selskabs årbog Lyngby-Bogen udføres af Stadsarkivets personale med Jeppe Tønsberg som redaktør, og årbogen kan derfor også betragtes som Stadsarkivets årbog. Der udkom i årene 2005-11 fire »blandede« årbøger og tre temabind (jf. beretning om Selskabet).

Med sine begrænsede ressourcer har Stadsarkivet kun mulighed for at foretage større undersøgelser og målrettet indsamling i forbindelse med udarbejdelsen af sine udstillinger (jf. ovenfor) eller af bidrag til Lyngby-Bogen.

Lise Skjøt-Pedersen har siden 2005 ved deltagelse i kursusvirksomheden i Netværket Elektronisk Arkivering (NEA) udviklet sine kvalifikationer indenfor arkivering af kommunale IT systemer.

Lise Skjøt-Pedersen har siden 2008 deltaget i Kommunernes Landsforenings Netværk for journal/arkivansvarlige samt dataansvarlige.

2006: Lise Skjøt-Pedersen afsluttede sin undersøgelse af Porcelænsfabrikken »Danmark« i Lyngby. Undersøgelsens resultater blev publiceret som Lyngby-Bogen 2006 med titlen »Porcelænsfabrikken »Danmark« 1936-1969. Københavns Porcellains Maleri.« Bogen behandler både fremstillingen og brugen af Lyngby-porcelænet, og den omfatter desuden et katalog over fabrikkens stel og kunstgenstande. Bogen er meget efterspurgt af porcelænssamlere overalt i landet, og af de 3000 trykte eksemplarer var der allerede ved årsskiftet 2006/07 kun 1400 tilbage.

Jeppe Tønsberg indsamlede i forbin-

delse med udstillingen om Virum materiale til en ny udgave af sin bog »Det gamle Virum - og det nye«, som udkom første gang på Greens Forlag i 1985. Den nye udgave udkom midt i december 2006, ligeledes på Greens Forlag.

2008: Den 15. august præsenteredes Karin Bjørkås bog »Børn i Brede« ved et arrangement på Frilandsmuseet. Karin Bjørkå færdiggjorde og illustrerede manuskriptet i samarbejde med Stadsarkivet, og Historisk-topografisk Selskab finansierede trykningen og udgav bogen. Der er skrevet meget om det patriarkalske fabrikssamfund omkring Brede Klædefabrik, men med denne bog er den gode historie nu også blevet fortalt for børn.

2009: I antologien »Europäische Wollstädte«, der rummer indlæggene fra en tekstilhistorisk konference i Crimmitschau i 2008, skrev Jeppe Tønsberg artiklen »Deutsche Textilfachleute in der dänischen Tuchindustrie«.

Lise Skjøt-Pedersen deltog i de kurser, der i årets løb blev afholdt af Netværket Elektronisk Arkivering om dokumentation ved afleveringer, instruktion i programmet SIGA, AV-arkivalier, samt leverandørdag. Desuden deltog og bidrog Lise Skjøt-Pedersen til to seminarer i Hovedstadsområdet kulturhistoriske Arkiver (HOKA) den 6. marts og 23. oktober om metropolens udvikling efter 1945.

2010: Jeppe Tønsberg og Lise Skjøt-Pedersen deltog i et seminar på Århus Universitet om »Byen, industrien og velfærden« arrangeret af Dansk Center for Byhistorie den 21. januar.

Lise Skjøt-Pedersen deltog i kursus om copyright på nettet, arrangeret af Landsforeningen Foto og Film den 27. januar.

Pia Vistisen deltog i formidlingskurser arrangeret af arkivernes formidlingsnetværk den 27. januar, den 6.-17. marts og den 15.-16. april.

De kommunale forvaltningers arkivalier
Data i de elektroniske systemer, der efterhånden erstatter papirarkivet i den kommunale administration, skal bevares for eftertiden ved, at der jævnligt udarbejdes arkiveringsversioner af systemer med bevaringsværdige data efter fastlagte retningslinjer, der er udarbejdet af Statens Arkiver. Arkiveringsversionen skal opbevares i et »offentligt arkiv« (et såkaldt §7-arkiv), således at der ikke kan foregå uberettiget opslag i data, der ikke er længere må være tilgængelige. Lyngby-Taarbæk Stadsarkiv er godkendt som Lyngby-Taarbæk Kommunes »offentlige arkiv«.

2005: Der blev udarbejdet en opgørelse over såvel papirarkivalier som elektroniske arkivalier til Statens Arkiver, og i efteråret blev der fulgt op på dette med besvarelse af en spørgeliste vedr. de bevaringsværdige elektroniske systemer. Lyngby-Taarbæk Kommune indgik aftale med KMD (det tidligere Kommunedata) om at købe deres standard-arkiveringsversion af data i en række KMD-systemer med bevaringsværdige data. Samtidig indgik Lyngby-Taarbæk Kommune aftale med Københavns Stadsarkiv om test og vedligeholdelse af arkiveringsversionen af disse systemer.

delse af arkiveringsversionen af disse systemer.

2006: Lise Skjøt-Pedersen udførte det afleveringsforberedende arbejde til en første arkiveringsversion af kommunens esdh-system i et samarbejde mellem leverandøren og Stadsarkivet som modtagende arkiv. Da arkivet ikke råder over understyr og ekspertise til test af arkiveringsversioner, blev der indgået en aftale med Københavns Stadsarkiv om udførelse af test og vedligeholdelse samt konsulenthjælp efter behov. Fra 2007 blev dette formaliseret i Netværket Elektronisk Arkivering (NEA), der for medlemskommunerne udfører test, vedligeholdelse og udvikling af nye værktøjer vedr. dette. I 2008-2010 fortsatte arbejdet med elektronisk arkivering efter disse retningslinjer. Der blev modtaget et program til genrejsning og søgning i elektroniske arkivalier, SIGA. Statens Arkivers spørgeskema om en række elektroniske arkivaliers tilstand i kommunerne blev besvaret.

2009: I anledning af den kommende sletning af mellemarkiverne fra Københavns Amt blev det blevet undersøgt, hvilke dele af Lyngby-Taarbæks forvaltning, der havde brug for data herfra, så de om nødvendigt kunne hjemtage dem inden sletningen.

2010: Der blev som i de tidligere år arkiveret årgange fra KMD systemerne, medens det afleveringsforberedende arbejde for omsorgssystemet Uniq Omsorg blev foretaget af NEA og Lise Skjøt-Pedersen med henblik på udarbejdelse af Lyngby-Taarbæks arkiveringsversion i 2011.

Stadsarkivets Hjemmeside

Stadsarkivet har fra 2009 fået adgang til at redigere sin hjemmeside under Lyngby-Taarbæk Kommunes hjemmeside. Den åbnede med en julekalender om juleskikke i Lyngby-Taarbæk. Man kan bl.a. se billeder og tekst om Mølleåen, om boligkultur og arkitektur samt forskellige gode råd til børneaktiviteter på en side for børn. Det er planen, at siden skal udbygges med de temaer, der indgår i de løbende udstillinger.

Lyngby Nordre Mølle

Den 30. august 2008 blev Nordre Mølle demonstreret for deltagerne i en konference arrangeret af CIMUSET, den internationale organisation af tekniske museer. En del af konferencen afholdtes i København, og foruden Nordre Mølle besøgte konferencen Danmarks Tekniske Museum i Helsingør og Krudtværkmuseet i Frederiksværk.

Pr. 1. august 2009 overgik administrationen af Lyngby Nordre Mølle til Stadsarkivet, som herefter træffer afgørelse om udlån af møllen til udstillinger og arrangementer. Retningslinier og ordensregler for brugen af møllen blev justeret. Udstillingerne i Lyngby Nordre Mølle vil fremover fortrinsvis bestå af kunsthåndværk, idet der i Lyngby-Taarbæk findes andre udstillingssteder for kunst (Cobrarummet på Sophienholm, Lyngby Kunstforening og Gallerigangen på Stadsbiblioteket).

Som eksempel på sommerudstillingerne i møllen kan nævnes sommeren

2011 med tre udstillinger: Landsforeningen Stoftrykker- og Væverlauget i juli med en censureret udstilling af minitekstiler, Køge Kunsthåndværk i august og Lyngby-Virum Vævekreds i september.

Derudover har der i mange år været julemarkeder i Nordre Mølle i ugerne omkring 1. december. Julemarkederne har i de senere år været afholdt af bl.a. Foreningen af Nordsjællandske Fåreavlere, som fra 2010 også afholder et årligt påskemarked.

Formidling af Mølleåen - industriminder

Stadsarkivets mangeårige formidling af Mølleåens kulturhistorie har overvejende bestået af bøger og artikler, foredrag og byvandring.

I samarbejde med bl.a. Stadsarkivet opstillede Københavns Amt i 1992 standere med informationstavler ved alle møllestederne. Amtet udgav desuden brochurer om Mølleåen, som anbragtes i kasser på standerne. Informationstavlerne vedligeholdes nu af Lyngby-Taarbæk og Rudersdal kommuner.

Stadsarkivet udgav i begyndelsen af 2011 en ny brochure om Mølleåen med særlig vægt på åens industrihistorie og forsynet med rutekort og trafikoplysninger. Brochuren blev trykt i et stort oplag og formidlet til publikum bl.a. fra standerne langs åen. Allerede i september 2011 var oplaget brugt op, og en ny udgave udkom i oktober.

På Stadsarkivets hjemmeside www.stadsarkivet.ltk.dk kan man finde

yderligere information om Mølleåens møller og fabrikker, og dette materiale udbygges løbende.

Lise Skjøt-Pedersen deltog i en arbejdsgruppe nedsat af Kulturarvsstyrelsen, Lyngby-Taarbæk og Rudersdal kommuner om registrering af industrimiljøet i Mølleådal. Målet var at lette det kommunale og statslige planarbejde vedr. dette kulturmiljø, der i 2005 af Kulturarvsstyrelsen blev udpeget som et af Danmarks 25 nationale industriminder. Foruden en grundig rapport om historien, anlæggene, rumdannelser og arkitektur, naturtyper og landskabelige værdier, blev resultatet af arbejdet også en nøje kortlægning af de enkelte elementer i kulturmiljøet - bygninger, stemmeværker, udsigter mm. Dette kan ses på sitet www.industriminder.ltk.dk, der ligger som en del af Lyngby-Taarbæk Kommunes GIS-kort. Rapporten kan også downloades via dette site.

Ved at scanne strekkoder, der bl.a. findes på standerne langs Mølleåen og i brochuren, kan man med sin mobiltelefon gå direkte ind på sitet Industriminder og på Stadsarkivets hjemmeside.

Industrikulturens år 2007

Kulturarvsstyrelsen havde udnævnt året 2007 til »Industrikulturens år«, og museer, arkiver og historiske foreninger havde forberedt en lang række nationale og lokale arrangementer med industrihistorisk indhold. Det gjaldt også Lyngby-Taarbæk Stadsarkiv, der allerede i mange år havde indsamlet materiale, lavet udstillinger og udgivet artikler

og bøger om Lyngby-Taarbæks industrihistorie. I løbet af 2007 vistest tre industrihistoriske særudstillinger på Frieboeshvile (jf. ovenfor), og der gennemførtes en lang række foredrag og arrangementer, f.eks. filmaftener, byvandring og busture. Lise Skjøt-Pedersens bog om Porcelænsfabrikken Danmark (Lyngby-Bogen 2006) har ligeledes bragt kendskabet til Lyngby som tidligere industriby vidt omkring.

Formidling for børn

Fra 2008 har Stadsarkivet i sit formidlingsarbejde haft fokus på at formidle Lyngby-Taarbæks historie for børn. Det kom i 2008 til udtryk i »kulturjagten« (se nedenfor).

I tilslutning til juleudstillingen i 2009 var der dagligt besøg af skoleklasser og børnehaver på Frieboeshvile. Kulturformidler Pia Vistisen stod for omvisningerne og havde udarbejdet et materiale til besøgende børn og deres medbragte voksne. Der var nissejagt i plancheudstillingen, og opskrifter på hjerter og kager med særlig tilknytning til Frieboeshvile. I december 2009 kunne man på Stadsarkivets hjemmeside følge med i en julekalender, hvor kulturformidler Pia Vistisen fortalte om julens traditioner i Lyngby-Taarbæk. I 2010 udarbejdede Pia Vistisen et materiale om skolegang i gamle dage i tilknytning til udstillingen om Taarbæk. Dette materiale kan ses på Stadsarkivets hjemmeside.

Sommerfesten på Frieboeshvile havde et stort aspekt af børneaktiviteter, og den skattejagt, der blev afholdt i par-

ken, kan hentes på stadsarkivets hjemmeside til fri afbenyttelse til børnefødselsdage o.l. Den findes i to udgaver: for små og større børn.

Også fastelavnsarrangementet i 2011 med udklædning og tøndeslagning samt legedagen i parken i juni havde naturligvis børn som målgruppe, selv om de voksne også fik lov til at slå en tønde ned.

Børn ved Mølleåen år 1900: lyngbykulturjagt

www.lyngbykulturjagt.dk blev tilgængelig på Stadsarkivets hjemmeside i september 2008. Kulturjagten er formidling på nettet om børn i Mølleåens industrisamfund omkring 1900. Sitet blev fremstillet af Louise Tang Eriksen og Lise Skjøt-Pedersen i samarbejde med tegneren Frank Hansen og In-Lead Media efter et koncept, der blev udviklet af Lokalhistorisk Arkiv for Gentofte Kommune for Kulturarvsstyrelsen i 2006.

Sitet henvender sig til alle med interesse for periodens kulturhistorie, og det kan benyttes som et supplement til historieundervisningen i 4-5 klasse. Her møder eleven kulturhistorien omkring 1900-1920 med billeder og historier fra Lyngby-Taarbæk om bl.a.: forbrug og knaphed, sygdom, børnearbejde, forenings Danmark, begyndelsen til den moderne sociale og tekniske infrastruktur, vandkraft og energi, fabrikkerne, fortidens spor i kulturlandskabet i dag. Man kan udforske emnerne ved hjælp af »tidsmaskiner«, »imagoskoper« og

lydfiler med barndomshistorier, og til sidst runde af med en quiz.

Find vej i Lyngby

Stadsarkivet udarbejdede i samarbejde med Lyngby Orienteringsklub, Hjerteforeningen og Bibliotekerne motionsløbet »Find vej i Lyngby«. Dette lokale bidrag til Dansk Orienterings-Forbunds »Find vej i Danmark«-projekt består af en folder med en rute på 20 poster, som man skal finde efter folderens kort eller med GPS. Ved hver post kan man klikke på en strekkode i folderen og læse en illustreret tekst om stedet på sin smartphone. Alternativt kan man fra sin PC gå ind på Stadsarkivets hjemmeside www.stadsarkivet.ltk.dk og læse teksterne der.

Udarbejdelsen af en engelsk udgave af »Find vej i Lyngby« og en særlig »Find vej« for Engelsborgskolen blev påbegyndt.

Udvidet formidling fra Stadsarkivet

Som det fremgår, har Stadsarkivet i de seneste år foruden sin traditionelle formidling af Lyngby-Taarbæks historie (Lyngby-Bogen, udstillinger, foredrag) også taget nye formidlingsformer i brug for at nå ud til flere målgrupper end hidtil. Det gælder navnlig hjemmesiden, der har en række tilbud til børn, men som også, i kombination med foldere, byder på kulturhistorisk motion i landskabet. Også arrangementer i Friboeshviles park er blevet en del af Stadsarkivets formidling.

Beretning om Historisk-topografisk Selskab 2005-2010

I januar 2009 døde tidligere overinspektør ved Nationalmuseet Holger Rasmussen, som havde været medlem af Historisk-topografisk Selskabs bestyrelse siden 1971. »Ras« var et begreb i den danske museumsverden, og han gavnede selskabet både med sin store faglige viden og med sin humor og gode menneskelige egenskaber.

2005

Ved generalforsamlingen 30. marts holdt museumsinspektør Marie Stoklund foredrag om runeindskrifter fra jernalderen til senmiddelalderen og om runeforskningen i Danmark.

Den 11. maj hørte medlemmerne docent Jens Kristian Andersens foredrag om H.C. Andersen og eventyrgenren.

Sommerudflugten 18. juni blev ændret til et foredrag i Christianskirkens mødelokaler af filmproducer Per Årman om ASA-studiernes historie fra starten til i dag.

Formanden for Frihedskampens Veteraner, lektor Jørgen Barfoed, fortalte den 14. september erindringer fra modstandskampen.

28. september kom 120 tilhørere til Jeppe Tønsbergs foredrag om tømmerhandler Johannes Fog og hans virksomhed i Lyngby.

Museumsinspektør Mikkel Venborg Pedersen holdt 1. november foredrag om »Opdragelse til tronen i Augustenborgernes fyrstehus«.

Ved præsentationen af Lyngby-Bogen, der bl.a. handlede om landmåleruddannelsen i Dyrehaven og Hjortekær, fortalte Erik Jeppesen barndomserindringer fra Hjortekær.

1. marts 2006 fortalte Jeppe Tønsberg om de gamle huse i Virumgade.

Arkivar i Rigsarkivet Erik Gøbel holdt foredrag den 22. marts om Dansk Vestindiens historie 1671-1917.

2006

Ved generalforsamlingen 19. april holdt professor fra Arkitektskolen i Århus, Nils-Ole Lund, foredrag om »Den danske import af modernismen - skepsis og begejstring« med eksempler fra Lyngby-Taarbæk.

Sommerudflugten den 6. juni var en vandring i det gamle Virum under ledelse af Jan Møller.

Den 17. september var 44 medlemmer på en heldags bustur til industriminder i Nordsjælland arrangeret af Jeppe Tønsberg.

Skovrider Klaus Waage Sørensen holdt foredrag om Dyrehaven for 135 medlemmer 11. oktober.

Den 21. november fortalte historiker Jakob Danneskiold-Samsøe fra museet på Kroppedal om Tycho Brahe som renæssancemenneske.

Den 5. december blev årets Lyngby-Bog om Porcelænsfabrikken Danmark præsenteret ved et foredrag om fabrik-

ken af bogens forfatter, arkivar Lise Skjøt-Pedersen.

5. marts 2007 holdt arkivar Inger Kjær Jansen fra Lokalhistorisk Samling i Tårnby foredrag om Kastrup Glasværk 1847-1979.

2007

Efter generalforsamlingen 20. marts fortalte Jan Møller om bombardementet på København i 1807, og Karen Hjorth supplerede med at fortælle om begivenhederne i Lyngby.

Den 9. maj ledede kunsthistoriker Karen Marie Bredegaard en byvandring til skulpturer i Lyngby bymidte.

Sommerudflugten den 12. juni gik til Raadvad, hvor Jeppe Tønsberg viste 80 deltagere rundt.

Arkivleder Mette Sørensen holdt foredrag om industrien ved Grejssdalens Mølleå den 19. september.

8. oktober fortalte dr. phil. Dorte Falcon Møller om danske klaverfabrikker.

Den 31. oktober kom 100 medlemmer til forevisning af film om Raadvad Knivfabrik.

Den 11. december holdt Jeppe Tønsberg foredrag om Baadfartens historie ved præsentationen af Lyngby-Bogen.

Der var besøg på Ole Sommers automobilmuseum i Nærum den 26. februar 2008.

Professor Ole Lange holdt 2. april foredrag om C. F. Tietgen.

2008

Ved generalforsamlingen 22. april holdt

universitetslektor Knud Prange foredrag om det danske rigsvåben og om våbenskjoldenes funktion i adelsslægterne.

Sommerudflugten den 20. maj gik til Lyngby Assistens Kirkegård på Toftebæksvej, hvor Jeppe Tønsberg viste rundt.

Den 23. september holdt Peter Thorning Christensen foredrag om Københavns Befæstnings nordfront.

Der var musik og fællessang den 28. oktober, da musikhistoriker Sten Høgel fortalte om C. E. F. Weyses sange.

Den 19. november fortalte skovrider Niels Heding om skovdriften på Frederiksdal.

Arkivar Peter Fransen holdt 9. december foredrag om den lokale virksomhed Rambøll-gruppen. Samtidig præsenteredes Lyngby-Bogen.

Den 4. februar 2009 holdt historiker Hans Kirchhoff foredrag om C.F. Duckwitz og hans indsats under besættelsen. 140 medlemmer deltog.

2009

Ved generalforsamlingen 25. marts blev revisor Ole Poulsen og advokat Uffe Thorlacius indvalgt i bestyrelsen. Kai Aage Ørnskov havde ønsket at udtræde efter mange års indsats.

Efter generalforsamlingen holdt museumsinspektør Anna Wowk Andersen foredrag om kvinder i kommunalpolitik 1900-1950 bl.a. på baggrund af undersøgelser i Lyngby-Taarbæk.

Den 13. maj var der foredrag i Taarbæk ved museumsleder Maibritt Bager om fiskeri og fiskerlejer i 1600- og 1700-tallet.

I sit foredrag omtalte Knud Prange også våbenskjoldene på den såkaldte Sorgenfristol fra 1916 i Lyngby Kirke. Stolen bar på forsiden Mecklenburgs våben og det danske Rigsvåben, det førstnævnte fordi Christian den Tiendes dronning Alexandrine stammede fra Mecklenburg. Kongeparret brugte stolen, når de om sommeren opholdt sig på Sorgenfri Slot. Sorgenfristolen blev fjernet fra kirken i 2011.

Lyngby-Taarbæk Stadsarkiv

Sommerudflugten gik den 2. juni til Vintappersøen og Mariebjerg Kirkegård, hvor Jeppe Tønsberg viste rundt.

Den 14. september var der besøg i Lyngby Ret, hvor retspræsident Flemming Schønnemann og civildommer Hanne Ekstrand viste den nye retsbygning frem og fortalte om rettens arbejde.

I anledning af Lyngby som Unicef-by fortalte lektor, ph.d. Thorkil Casse den 21. oktober om Madagascar i historisk perspektiv.

Den 10. november fortalte professor

Knud J.V. Jespersen om Christian X: manden, monarken og myten.

Lyngby-Bogen blev præsenteret 27. november, hvor tidligere skoledirektør Poul Andersen holdt foredrag om kommunens nyere skolehistorie.

Den 24. februar 2010 fortalte arkivar Jørgen Mikkelsen om Asiatisk Kompagnis sejlads til Tranquebar i 1600- og 1700-tallet.

Den 16. marts var medlemmerne inviteret på besøg i »Templet« med foredrag af arkivar Lise Skjøt-Pedersen om

husets historie som Teknisk Skole, erindringer af Kaspar Haagensen om Club 16 og orientering af Templets leder Søren Hvidt om aktuelle koncerter og aktiviteter.

2010

Ved generalforsamlingen den 6. april 2010 afgik Vagn Andersen som formand og blev valgt som menigt medlem af bestyrelsen. Jeppe Tønsberg takkede på bestyrelsens vegne Vagn Andersen for den myndige, venlige og uhøjtidelige ledelse af Selskabet i de 11 år, han havde været formand. Karen Hjorth blev valgt som ny formand. Generalforsamlingen vedtog at forhøje kontingentet til 175 kr. pr. husstand for at dæmme op for et begyndende misforhold mellem udgifter og indtægter.

Efter generalforsamlingen holdt arkivar Lise Skjøt-Pedersen foredrag om Lyngby-Taarbæk som forstadskommune midt i 1900-tallet.

Den 4. juni holdt Jeppe Tønsberg foredrag på Taarbæk Skole om Taarbæks løsrivelsesforsøg i 1908.

Sommerudflugten den 15. juni gik til Bayers nordiske hovedsæde på Nørsgaardsvej. Kommunikationsdirektør Alfred Sørensen og to medarbejdere gav en omfattende introduktion til virksomhedens historie og aktiviteter, og de modige medlemmer fik målt deres livvide og blodsukker.

Jeppe Tønsberg viste rundt på Lyngby Rådhus den 1. september.

Den 28. september holdt museumschef Poul Sverrild foredrag om parcel-

husets historie, idealer og virkelighed.

Den 3. november blev aftenens foredragsholder forhindret af sygdom. Med få timers varsel sprang historikeren, ph.d. Barbara Zalewski ind og holdt et foredrag om 1600-tallets fransk inspirede hofholdning, der mandede ud i en omtale af Frederik d. 3.s festarrangement på Frederiksdal i 1668.

Lyngby-Bogen 2010 om Fabrikken i Brede, krudtværk, kobberværk, industripark og nationalmuseum, blev præsenteret den 7. december med et foredrag af en af bogens forfattere, Bent Knie Andersen, om Danmarks gamle kobberværker.

Udgivelser

Lyngby-Bogen er i perioden udkommet med 6 bind, hvoraf tre er temabind om Porcelænsfabrikken Danmark, Skolevæsenet i Lyngby-Taarbæk og Fabrikken i Brede. I 2008 udgav Selskabet Børn i Brede omkring 1912, skrevet af børnebibliotekar Karin Bjørkå. Den blev udleveret gratis til medlemmer.

Karen Hjorth

Register

Registeret gør ikke krav på fuldstændighed, idet en række uvæsentlige stednavne er udeladt. Navne på lokaliteter uden for Lyngby-Taarbæk Kommune kan ikke forventes at være optaget i registeret.

- Abrahamsen, Ragnhild
f. Hildebrandt 141
- Alexandrine
(Chr. X's dronning) 171
- Allin, Otto 79
- Andersen, Anna Wowk:
se Wowk Andersen, Anna
- , Bent Knie:
se Knie Andersen, Bent
- , H. C. 169
- , Jens Kristian 169
- , Marinus 91
- , Poul 171
- , Vagn 172
- Andersen Nexø, Martin 28
- Andresen, Joh. P. 80
- Arbejderbevægelsens
Bibliotek og Arkiv 41
- Argentinavej 12 62
- Arkitektskolen i Århus 169
- ASA-studierne 169
- Asiatisk Kompagni 171
- Athen (arbejderbolig) 33
- Baadfartern 170
- Bager, Maibrith 170
- Bagsværd Sø 127, 128, 133
- Bangert, Emilus 82
- Barakkelejren (Amager) 14
- Barfoed, Jørgen 169
- Bay, Inga 162
- Bayer 172
- Bendtzen, Kurt 56-57
- Berg, Jonas 85
- Berntsen, Klaus 3
- Bjørnkå, Karin 164, 172
- Bloch, Jens 27, 72
- Bloksbjerg 131
- Boager, Johannes 129, 130,
132, 138, 139, 141
- Bodi Hansen, Poul 37
- Borgmestersekretariatet 161
- Brahe, Tycho 169
- Brede 21-74 passim, 80, 131,
164, 172
- Brede Allé 22-23, 39, 43-44,
46-47, 55-56
- Asyl 28, 49-74 passim, 161
- Børnehavn: se Brede Asyl
- Brevdueforening 62
- Dam 52, 53, 56, 60, 62, 64, 65,
74
- Fabriks Skole: se Brede Skole
- Hovedbygning 29, 52, 53, 68,
74
- Idræts Forening 59
- Idrætshus 59
- Indelukke 53, 65, 74
- Klædefabrik 23, 24, 28, 29,
49, 52, 54, 59, 60-63, 64, 67,
68, 72, 74, 164
- Ladegård 25-26, 28, 64, 65,
66, 67, 74
- Plejehus 46
- Skole 21-25, 32, 33, 34-36, 38,
42-44, 48, 55-60
- Spisehus 2, 26-28, 54-55, 64,
70, 74
- Vandtårn 41
- Bredegaard, Karen Marie 170
- Bredevej 64
- Budde, Carla 50
- Budolfi Kirke (Aalborg) 77
- Byhistorisk Samling 161
- Canongate 108
- Caroline Amalie Vej 52
- Casse, Thorkil 171
- Cholewa, Mike 162
- Christensen, Anders 108
- , C. 80
- , Peter Thorning: se Thorning
Christensen, Peter
- Christian X 51, 171
- Christiansholms Mose 131
- Christianskirken 107, 108, 169
- CIMUSET 166
- Classensgade 7 78
- Club 16 172
- Cobrarummet 166
- Collin, A. Th. 9
- Danmarks Tekniske Museum 166
- Dannelskiold-Samsøe, Jakob 169
- Dansk Center for Byhistorie
164
- Gardin & Textil Fabrik 161
- Orienterings-Forbund 170
- Pianofabrikant-Forening 88
- Den Danske Brigade 141
- Det Danske Hus (Paris) 111
- Det Danske Schweiz 46
- Daverkosen, Carl Leo 37, 40,
52, 59, 70, 74
- , Edmund 25, 26-27, 28, 29-30,
34, 37, 39, 40, 46, 47, 52, 53,
54
- , Erik 37, 40
- , Johanna 40
- , Kate 40
- , Margrethe 40
- , Maud 40
- , Niels 40, 52
- , Olga 34, 40
- , Thora 40
- Derkum, H. 30
- Dibbern, William 30
- Doris (tjenestepige) 70
- Duckwitz, G. F. 161, 170
- Dydensborg, fru 43-44
- , Hans Larsen 43
- Dyrehavegård 131, 156, 157
- Dyrehaven 113, 130, 131, 156,
158, 169
- Ebbesen, Eva 163
- Egeskov 65
- Ekstrand, Hanne 171
- Engelsborgskolen 141, 170
- Eremitagesletten 131
- Eremitageslottet 156
- Eriksen, Louise Tang: se Tang
Eriksen, Louise
- Erna (tjenestepige) 70
- Exner, Inger 91
- , Johannes 91
- Eyermann, J. A. L. 77, 80
- , V. O. 77, 80

- Eyermannshuset (Lyngby Hovedgade 106) 80
 Fæstningsartilleriet 3
 Falcon Møller, Dorthe 170
 Fiskars 161-62
 Flækken (arkæologiklub) 113-60 passim
 Fog, Johannes 169
 Foreningen af Nordsjællandske Fåreavlere 166
 Forsheim Kirke 107
 Fortunen 131
 Fransen, Peter 170
 Frederik III 172
 - VII 22
 - VIII 42
 Frederiksdal 38, 39, 113, 127, 137, 138, 142, 155, 170, 172
 - Slot 114, 121, 128
 Frederiksdalsvej 119, 122, 127, 128, 129, 156
 Frederiksen, Chr. 42-44
 Frederiksværk 166
 Frieboeshvile 136, 138, 140, 141, 142, 144, 152, 156, 159, 61, 162, 163, 167, 170
 Frihedskampens Veteraner 169
 Friis, Lars 75
 Frilandsmuseet 46, 58, 75, 164
 Frobenius, Erik 98, 106, 107, 110
 -, Theodor 75-80, 82-83, 86, 100, 105-08, 110
 -, Walther 105-06
 Frobenius' Orgelbyggeri: se Th. Frobenius & Sønner
 Frobeniusfonden 110
 Fuglevad 21, 22, 23, 46, 57, 58
 Fuglevadsvej 137, 138, 140, 141, 142
 Furesøen 22, 38, 122, 123, 126, 127, 128, 133, 137
 Fyns Orgelbyggeri 98, 111
 Gammel Holte Kirke 108
 Geels Skov 113, 131, 156
 Glob, P. V. 116, 144
 Godthåbskirken 77
 Granåsen 131
 Grand, Jesper 113
 Greens Forlag 164
 Grejsdalens Mølleå 170
 Det Grønne Område 85, 139
 Grønnevej 132
 Graae, Rolf 91
 Gustafs Kyrka 77
 Gøbel, Erik 169
 Hansen (væver) 44-45
 -, Erle 70
 -, Frank 170
 -, Nina 60, 62, 65
 -, Otto 60-62, 67
 -, Poul Bodi: se Bodi Hansen, Poul
 Harkjær, Ole 138, 139
 Heding, Niels 170
 Hein, Karen 49, 51
 Hejlsted, Ernst 108
 Helsingør 166
 Hildebrandt, Mathias J. 141
 -, Ragnhild 141, 142
 -, V. J. 135-60 passim
 Historisk-topografisk Selskab 164, 169-72
 Hjerteforeningen 170
 Hjortekær 169
 Hjorth, Karen 170, 172
 Hjortholm 38, 114
 Hjortkjær, C. C. 32, 43-44
 Hoffmann, Peter 113, 135
 Hogrefe, Bente 162
 Hovedstadsområdets kulturhistoriske Arkiver (HOKA) 164
 Hulsø 127
 Hummeltoftevej 120
 Hvass, Tyge 111
 Hvidegård 129, 130, 132
 Hvidt, Søren 172
 Hvidtfeldt, Kristian 134
 -, Peter 113
 Høgel, Sten 170
 Haagensen, Kaspar 172
 I. C. Modeweg & Søn 25
 I. C. Modewegs Vej 49, 64, 67
 Industriklutturens År 167
 Industriminder 167
 In-Lead Media 170
 Irving, Erling 139
 Jacobæus, Annelise 68
 -, H. W. 52, 60, 61, 68, 74
 -, Kirsten 68, 70
 -, Oda 68, 70
 Jacobæus, Poul 68
 Jægersborg Hegn 113
 Jakobsen, Jens 11, 18
 Jansen, Inger Kjær: se Kjær Jansen, Inger
 Jensen & Thomsen 87, 111
 Jensen, Charles 108
 -, Ejnar 62, 67
 -, Henning 79, 98, 109, 110, 111
 -, Jørgen 113
 -, Knud 87
 Jeppesen, Erik 169
 Jernbanevej 22
 Jernporthusene 64, 74
 Jespersen, Knud J. V. 171
 Joachim Rønnows Vej 14 131
 Johansen, Mads 162
 Jørgensen, Gunnar 67
 Kaj, F. 64
 Kastrup Glasværk 170
 Kirchhoff, Hans 170
 Kjær Jansen, Inger 170
 Klampenborg 130
 Klampenborgvej 129, 131
 KMD (tidligere Kommunedata) 165
 Knie Andersen, Bent 172
 Kobberdam 127
 Kobberholm 127
 Københavns Amt 165
 - Befæstning 170
 - Befæstning 32
 - Domkirke 83, 88, 94, 95
 - Landbefæstning 3-20
 - Porcelæns Maleri 164
 - Stadsarkiv 165
 Kobroen 127, 128
 Koch, Mogens 91
 Kollevlev Mose 133
 Kommunernes Landsforening 164
 Kongevejen 26, 46, 127, 129, 132
 Kongevejens Skole 22, 59
 Kongshvilebakken 36 131
 - 44 131
 Konradsen, O. E. 74
 Krabbe (forsvarsminister) 6
 Kragh (lærerinde) 56
 Kristensen Nielsen, Søren: se Nielsen, Søren Kristensen

- Kristianstad Kirke 107
 Kroppedal 169
 Krudtværksmuseum 166
 Kulturarrvstyrelsen 129, 167, 170
 Kunstfonden 162, 163
 Køge Kunsthåndværk 166
 Landsforeningen Foto og Film 165
 - Stoftrykke- og Væverlauget 166
 Lange, Ole 170
 Laukhuff, Aug. 75, 78, 97, 102, 106
 Lauritzen, Vilh. 97
 Lemche, Hans Jacob 37
 -, Johan 37
 Lille Brede 53
 - Ermelund 133
 - Hulsø 127
 - Længe, Den (arbejderbolig) 45
 Lindegårdsskolen 141
 Lissabon (arbejderbolig) 33
 Lokalhitorisk Arkiv for Gentoft Kommune 170
 - Samling i Tårnby 170
 Lomborg, Ebbe 144
 London (arbejderbolig) 21, 62
 Lottenborgvej 137, 141, 142
 Lou, Marcus 108
 Lund, Carsten 109, 111
 -, Louise 86
 -, Nils-Ole 169
 Lundtofte 43, 47
 - Kirke 108
 - Kirkegård 47, 54
 Lyngby 9, 22, 30, 37, 38, 39, 43, 56, 59, 64, 74, 137, 142, 167, 169, 170
 - Assistens Kirkegård 170
 - Hovedgade 22, 32, 100-102 75, 77, 79-80, 108
 - Kanoklub 163
 - Kirke 171
 - Kunstforening 166
 - Mose 133
 - Nordre Mølle 166
 - Orienteringsklub 170
 - Parkkirkegårds kapel 108
 - Port (Lyngby Hovedgade 108) 80
 Lyngby Private Skole 59, 61
 - Ret 171
 - Sø 127, 128, 133
 - Station 9, 22, 80
 - Statskole 59, 61, 106
 - Storcenter 133
 - Sukkerraffinaderi 9
 - Teknisk Skole 172
 Lyngby-Bogen 164
 Lyngbyfortet 3-20 passim
 Lyngby-Taarbæk Kommune 25, 161, 165, 166, 170
 - Kommunes Biblioteker 161, 170
 - - Kunstfond 162, 163
 - - Skolevæsen 172
 - Stadsarkiv 2, 7, 9, 11, 22, 24, 26, 27, 29, 33, 35, 36, 37, 40, 45, 46, 48, 50, 51, 53, 55, 59, 60, 61, 62, 64, 67, 68, 71, 72, 77, 161
 Lyngbyvejen 26
 Lyngby-Virum Vækreds 166
 Lystoftevej 64
 Lærkesen, A. 108
 Madagaskar 171
 Madrid (arbejderbolig) 33
 Madsen, Ane 22
 -, Carl 21-47, 60
 -, Esther 47
 -, F. M. 23-24, 30, 32, 34-36, 37, 41, 43-44, 48, 55, 59-60
 -, Gunbjørg 58
 -, Hulda 22, 30, 32, 36-37, 43
 Marcussen & Søn 82, 88
 Margrethe I 23
 Maria (elev i Brede Skole) 57
 Mariebjerg Kirkegård 171
 Mecklenburg 171
 Mejdal, Astrid 70-71
 Melchior, Otto 41
 Mikkelsen, Jørgen 171
 Møballe, Ed. 108
 Modewegs Stiftelse 64
 Mogensen, Harald 49
 -, Maren 49, 51, 70, 71
 Mølleådal 52, 74, 167
 Mølleåen 22-23, 53, 80, 126, 127, 128, 133, 163, 166, 167, 168
 Møllemarken (Frederiksdal) 113, 114, 118, 122-23, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 132
 Møller, Dorte Falcon: se Falcon Møller, Dorte
 -, Jan 169, 170
 Møllevej 46
 Munch, P. 44
 Nærum 170
 Nærumbanen 61
 Næs ernverksmuseum 163
 Nationalmuseet 2, 21, 45-46, 74, 75, 119, 137, 169
 Neapel (arbejderbolig) 33
 Netværket Elektronisk Arkivering (NEA) 164, 165
 New York (arbejderbolig) 21
 Nexø, Martin Andersen: se Andersen Nexø, Martin
 Nielsen Sondrup, Just: se Sondrup, Just Nielsen
 -, Ida Vestergaard: se Vestergaard Nielsen, Ida
 -, Søren Kristensen 35, 38
 Nordentoft, Inger Merete 42
 Nydam 127
 Nørregaardsvej 172
 Odense Orgelbyggeri: se Fyns Orgelbyggeri
 Olsen (lærerinde) 43
 Oppenhagen, H. F. 93-94
 Parkafdelingen 163
 Paris (arbejderbolig) 21, 62
 Pedersen, Mikkell Venborg: se Venborg Pedersen, Mikkell
 Petersen, Johanne Sophie 127
 -, John 127
 -, Preben 58
 -, Ulla 162
 Piper, Emil 47
 Porcelænsfabrikken Danmark 164, 167, 169-70, 172
 Poulsen, Ole 170
 Prange, Knud 170, 171
 Primavera (musikfestival) 163
 Rambøll-gruppen 170
 Rasmussen, Holger 169
 -, Ingvar 108
 Ribe Domkirke 107

Rigsarkivet 169
Ring, Georg 108
Røde Port 131
Rømmerødgård 121, 127, 128,
129, 132, 133
Roskilde Domkirke 83, 107
Rudersdal Kommune 166, 167
Rævehøj 131
Raadvad 77, 80, 161, 170
Raadvad Knivfabrik 161, 170
Sanct Andreas Kirke
(København) 107
Sankt Mariæ Kirke
(Helsingør) 107
Schæffergården 163
Schepeler, Johan 106
-, Rita f. Frobenius 106, 110
Scherfig, Hans 47
Schønnemann, Flemming 171
Schubert, Alfred 29, 31
-, Anna 31
-, Anni 29, 31
-, Emil 29, 31
-, Hedwig 29, 31
-, Hugo 29, 30, 31
-, Leif 31
-, Marie 29, 31
-, Richard 31
Schulin, Vibeke 114
Schweitzer, Albert 82-83
Seidler, Niels 30
Skak-Nielsen, Niels V. 148
Skee Dysse 131
Skjød-Pedersen, Lise 163, 164,
165, 167, 170, 171, 172
Skodsborg 113, 158
Skovbrynet 46, 132
Smidth, Tove 49-74
Socialdemokratiet 47, 66
Sommer, Ole 170
Sondrup, Just Nielsen 43
Sophienholm 166
Sorgenfri 142
- Bibliotek 163
- Kapel 108
- Kirke 108
- Slot 22, 51, 171
- Station 132, 163
Sorgenfrivang II 163
Spreckelsen, Joh. Otto von 91
Spurveskjul (skov) 120
Stadsbiblioteket 163, 166
Statens Arkiver 165
Statens Planteværnscenter 137,
142, 144
Steenholt, Axel 52, 60-62,
65-68, 71-74
-, Ellen 51, 57, 60, 62, 63-67,
70, 71, 74
-, Poul 70, 71, 74
-, Tove: se Smidth, Tove
Stegemüller, Felix 30, 52
Steppinge, Bente 57, 58
Steputat, Bruno 58
Stig Vendelkærs Forlag 21
Stockholm (arbejderbolig) 31
Stoklund, Marie 169
Strandmøllen 22
Sverrild, Poul 172
Søgårdshuset 64
Søllerød Kirke 84, 108, 110
Sørensen, Alfred 172
-, Mette 170
Tang Eriksen, Louise 163, 170
Teglbjærg, G. 58
-, Knud 57-58
Templet (spillested) 171
Th. Frobenius & Sønner 75-112
Thomsen, Aksel 135
Thorlacius, Uffe 170
Thorning Christensen,
Peter 7, 170
Thyssens Skole 30
Thøgersen, Thøger 40-42, 44
Tietgen, C. F. 170
Tingstedet 131
Toftebæksvej 170
Tordals Mose 130
Tranquebar 171
Trepilelågen 130, 132
Trongårdsskolen 131, 156
Trørød Hegn 113
Türck, Sven 2
Tønder Kirke 90, 91, 107
Tønsberg, Jeppe 54, 163, 164,
169, 170, 171, 172
Taarbæk 162, 170, 172
- Kirke 108
- Samlingen 163
- Skole 163, 172
Vangede 26
Vejløsøparken 131
Venborg Pedersen, Mikkel 169
Vendsyssel Folkeblad 3, 4
Vestergaard, J. P. 3, 8
- Nielsen, Ida 23, 35, 42-44
Viborg Domkirke 76
Villa Raavad: se Lyngby
Hovedgade 100-102
Vintappersøen 171
Virum 26, 54, 137, 156, 161,
164, 169
- Kirke 107
- Vandvej 24 123
Virumgård 131, 132, 137
Virummarken (Frederiksdal)
113, 114, 118, 119-22, 124,
125, 126, 127, 128, 130, 132
Virumvej 127, 129, 132, 156
- 139 B 120, 131
Vistisen, Pia M. 163, 165, 167
Vor Frue Kirke (Aalborg) 77
Wagner, Siegfried 141
Weyse, C. E. F. 170
Willy (elev i Brede Skole) 58
Wilmann, Johan 47
Winther, Chr. (pianofabrikant)
76-77, 79
Wowk Andersen, Anna 170
Waage, Klaus 169
Zachariassen, A. C. 76
Zalewski, Barbara 172
Zschau, Lene 162, 163
Økonomisk Forvaltning 161
Ølund, Chr. 77
Øresund 22, 130, 133
Ørholm 46
Ørnskov, Kai Aage 170
Aagesen, L. V. 39-40, 64
Åkerlind, Joachim 162
Ålebækken 133
Aall, Jacob 163
Århus Domkirke 83, 91, 107
- Universitet 164
Årmann, Per 169

*Historisk-topografisk Selskab for
Lyngby-Taarbæk Kommune*

Bestyrelsen i 2011:

Direktør Vagn Andersen

Museumsinspektør mag.art.

Inge Mejer Antonsen

Ingeniør Niels G. S. Friderichsen,
næstformand

Arkivar cand.mag. Karen Hjorth, formand

Direktør Bjarne Jespersen

Datanom Hanne Lise Jørgensen

Forfatteren Jan Møller

Revisor Ole Poulsen, kasserer

Advokat Uffe Thorlacius

Stadsarkivar Jeppe Tønsberg PhD

Viceborgmester Rolf Aagaard-Svendsen PhD

Selskabets adresse:

Lyngby-Taarbæk Stadsarkiv

Frieboeshvile

Lyngby Hovedgade 2

2800 Lyngby

Telefon 4588 4383

Telefax 4588 8627

e-mail: bysam@ltk.dk

LYNGBY-BOGEN 2011
UDGIVET AF HISTORISK-TOPOGRAFISK SELSKAB
FOR LYNGBY-TAARBÆK KOMMUNE
ISBN 978-87-87298-43-8

